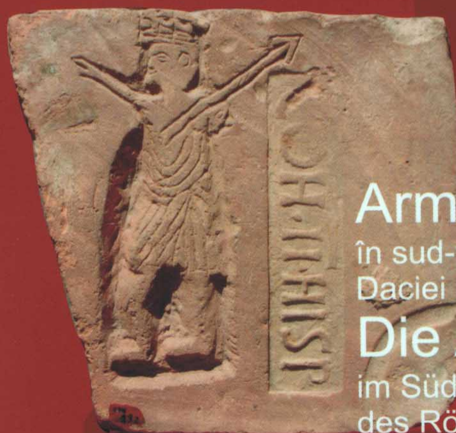
Eduard Nemeth

Armata
în sud-vestul Daciei Romane

Die Armee
im Südwesten des Römischen Dakien

EDITURA MIRTON

EDUARD NEMETH

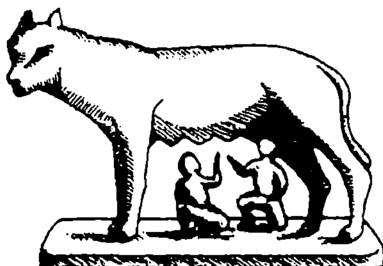
ARMATA ÎN SUD-VESTUL DACIEI ROMANE

DIE ARMEE IM SÜDWESTEN DES RÖMISCHEN DAKIEN

MVSEVM BANATICVM TEMESIENSE

BIBLIOTHECA HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA BANATICA

XXXVII

Edenda cvravit

Dr. Florin Draşovean

Timişoara MMV

EDUARD NEMETH

ARMATA ÎN SUD-VESTUL DACIEI ROMANE

DIE ARMEE IM SÜDWESTEN DES RÖMISCHEN DAKIEN

Editura MIRTON Timişoara
2005

Coperta: Dan NIȚU

Tehnoredactare computerizată: Cosmin ONEA

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

NEMETH, EDUARD

Armata în sud-vestul Daciei Romane = Die Armee im Südwesten des Römischen Dakien / Edi Nemeth. – Timişoara : Mirton, 2005

228 p.; 24 cm.

Bibliogr.

ISBN 973-661-691-6

94(398.2:37)
355(398.2:37)

CUPRINS
INHALTSVERZEICHNIS

CUVÂNT ÎNAINTE

Cartea pe care am plăcerea să o însoțesc cu câteva cuvinte de început confirmă încă o dată cât de înșelătoare pot fi aparențele. Banatul roman crează impresia unui spațiu suficient de cunoscut. De pe la sfârșitul secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea, începând cu un Marsigli și un Griselini, cărturari eminenți semnalează ruinele romane. Preocupările continuă pe parcursul secolului al XIX-lea, chiar dacă, spre sfârșitul acestui veac și în primele decenii ale secolului XX arheologia bănățeană se orientează mai curând spre preistorie. În a doua jumătate a veacului XX se înmulțesc cercetările arheologice în situri romane, se înființează noi colecții și muzee, apar anuare ale muzeelor, sesiuni științifice periodice, se publică lucrări de sinteză și monografii, totul creînd impresia unei efervescențe a cercetării, cu rezultate pe măsură. Analizată îndeaproape, așa cum face Eduard Nemeth, situația este alta: exceptând Tibiscum, care a fost și este în continuare intens cercetat, în toate celelalte situri romane săpăturile au fost sporadice, cu pauze lungi între campanii, cu schimbarea frecventă a arheologului, cu publicații sumare. Cercetările arheologice din Banatul roman au fost nu doar insuficiente ci și, uneori, cu rezultate neconcludente. La această stare de fapt a cercetării se adaugă, pentru Banatul roman, una din "problemele" istoriei provinciei Dacia: granița vestică. Or, granița este în conexiune evidentă cu armata romană și cu sistemul defensiv prin Banat, astfel încât autorul nu putea în nici un chip să ocolească "problema". Dificultatea opțiunii în privința graniței de vest, prin Banat, a provinciei Dacia are o dublă sorginte: insuficiența cercetărilor arheologice (ca puncte investigate și continuitate în cercetare) și înțelegerea parțială a aspectului și funcțiunilor limesului roman, prea adesea asemuit eronat doar unei granițe moderne. Autorul a procedat deci prudent, acceptând starea cercetării, expunându-și opiniile cu corectitudine, evitând pozițiile insuficient fondate într-o zonă unde, oricum, ipotezele sunt încă, în mod necesar, numeroase.

Premisele istorice ale studiului de față se găsesc în relațiile daco-romane din întâiul secol al erei creștine, de la primele acțiuni romane în nordul imediat al Dunării până la conflictele din vremea lui Domitian și Traian. Interesante ni se par ipotezele referitoare la prezența unor garnizoane romane pretraianice la Vărădia, punctul "Chilii" și la Surducul Mare. Totodată, este posibil ca prima fază a castrului mic tibiscens să dateze din perioada dintre cele două războaie dacice ale lui Traian.

În organizarea și funcționarea sistemului defensiv roman prin Banat autorul deosebește firești etape cronologice, și anume: etapa I – epoca lui Traian, apoi perioada dintre începutul domniei lui Hadrian și până la războaiele marcomanice inclusiv, ultima etapă începând cu Severii și încheindu-se cu sfârșitul epocii romane în Dacia. Pentru desemnarea celor două linii de fortificații romane care

străbat Banatul Eduard Nemeth foloseşte termenul de "drumul de vest" – care porneşte de la Lederata, şi "drumul de est" - care porneşte de la Dierna, ambele unindu-se la Tibiscum. Această terminologie este dintru început elocventă pentru concepţia autorului despre "linii de fortificaţii", "limes", ori "drum supravegheat"..

Unele fortificaţii de pe drumul de vest datează încă din vremea războaielor cu Decebal. Posibilele faze traianice au lăsat însă urme puţine şi nu totdeauna clare. Ele sunt prezente la Banatska Palanka, ipotetic la Vârşeţ, bine documentate la Vărădia (remarcate inclusiv în recentele cercetări arheologice de acolo ale autorului), apoi la Surducul Mare. Berzovia, castru legionar traianic, este garnizoana legiunii IV Flavia Felix. Rămâne sub semnul întrebării existenţa unor castre din timpul lui Traian pe "drumul de est". La Orşova nici măcar dovezi clare de castru nu avem. La Mehadia, după unii cercetători faza de pământ a castrului ar fi dovedită de existenţa valului. Dar un val de pământ care "susţine" incinta de piatră nu înseamnă neapărat o fază de pământ. La Teregova noile cercetări ar putea aduce precizări cronologice. Primul *castellum* de la Tibiscum ar data din anii 102 – 105, dar Tibiscum se află la întâlnirea dintre "drumul de est" şi cel „de vest".

Pentru situaţia din Banat începând cu domnia lui Hadrian, autorul este pus în faţa unei dileme: a fost ori nu părăsit „drumul vestic" ? Argumentul arheologic, care pledează pentru abandonarea castrelor de pe linia de apărare vestică după Hadrian – ceea ce poate fi urmarea numai a stadiului cercetărilor – este contracarat de argumentul logic: părăsirea drumului de vest ar fi lăsat Dacia sud-vestică descoperită, adică tocmai partea de interes economic a Banatului. Pe de altă parte nu există indicii clare că „drumul de est" ar fi putut, sub Hadrian, să preia rolul de apărare.

Sunt prezentate în carte relaţiile romanilor cu iazigii lângă Dunăre şi pe insulele Dunării. Războaiele marcomanice n-au făcut modificări mari în dispunerea trupelor din Banat, iar tratatele de pace încheiate de Commodus nu par să privească Dacia de sud-vest. *Expeditio Sarmatica* din 185 a fost, probabil, o expediţie de pedepsire a sarmaţilor iazigi.

Sub Septimius Severus se cunosc puţine mişcări de trupe în Banat. Vizita lui Caracalla este fără legătură cu Dacia sud-vestică, ea a avut ca ţintă Dacia Porolissensis. Inscripţia din 213 de la Iaz-Tibiscum, din templul lui Apollo, pe care este menţionat numele împăratului, trebuie corelată cu boala lui Caracalla, motiv pentru care acesta s-a adresat mai multor temple. Puţine ştiri epigrafice deţinem din castrele din Banat în vremea domniilor lui Maximin Tracul şi Gordian III. Sub Filip Arabul este foarte clar că problemele de apărare ale provinciei Dacia vizau cu precădere spaţiul sud-estic (Oltenia, estul Transilvaniei), pericolele venind dinspre carpi şi goţi.

În vremea lui Valerian şi Gallienus "drumul de est" funcţionează, asigurând legătura dintre Dacia şi Moesia Superior. În schimb, în această perioadă nu există ştiri despre "drumul de vest" ori despre fortificaţiile de supraveghere de

pe valea Mureşului. După Aurelian fortificaţii există la Pojejena şi Gornea, iar la Mehadia o fortificaţie târzie nu este sigură.

Un însemnat capitol este acela dedicat graniţei de sud-vest a Daciei. Esenţialul cărţii în acest domeniu se poate exprima astfel: nu era o necesitate pentru Traian să ocupe Banatul de vest pentru că: a) iazigii se aflau, la acea dată, numai la nord de Mureş; b) nu existau fortificaţii dacice spre sud de Mureş; c) zona era mlăştinoasă, ceea ce asigura o "pază" naturală; d) Banatul de vest nu era "interesant" din punct de vedere economic. Rezultă că în timpul războaielor dacice ale lui Traian vestul Banatului până la Tisa nu a fost ocupat. Elocvente ni se par comparaţiile cu alte zone ale Imperiului roman. Sub Hadrian, graniţa răsăriteană a Imperiului, prin Arabia şi Siria, se trasează paralel cu o linie fortificată care avea în realitate rolul de a supraveghea drumul. Graniţa sudică a provinciilor africane nu era aceea crezută cu câteva decenii în urmă, ca o linie fortificată continuă. Asemenea "graniţe" supravegheau drumurile şi punctele obligatorii de trecere (oazele). Prin urmare graniţa vestică prin Banat – sub Traian - urma traseul drumului de vest până la Tibiscum, de acolo fiind două posibilităţi, nouă părându-ni-se mai probabilă trecerea prin Micia decât cea prin Bulci.

Din punct de vedere al competenţei guvernatorului *provincia* se putea întinde şi în vestul Banatului până la Tisa (revelator este pasajul din Tacitus care vorbeşte despre competenţa politico-militară a guvernatorilor asupra unor *externae gentes*). Pe Tisa *această* competenţă s-ar fi întâlnit cu competenţa similară a guvernatorului Pannoniei Inferior. Popoarele din faţa graniţelor erau privite ca părţi al Imperiului Roman, dar nu ca ale unei provincii organizate.

Cine aşteaptă de la această lucrare rezultate definitive pentru problemele controversate ale istoriei Banatului sub romani, va fi probabil dezamăgit. Autorul se lasă condus de meditaţia carteziană *dubito, ergo cogito*. Scris cu competenţă, studiul nu marchează un final de drum, ci câţiva paşi înainte: de cartea colegului Eduard Nemeth istoriografia actuală va trebui să ţină seama.

Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu

NOTA AUTORULUI

Cartea de faţă reprezintă o variantă actualizată a tezei mele de doctorat susţinută în cadrul Facultăţii de Istorie şi Filosofie a Universităţii "Babeş-Bolyai". Textul tezei a fost redactat iniţial în limba germană. În acest volum am introdus şi traducerea integrală a textului în limba română, pentru face posibil un acces mai larg la acesta.

În timpul redactării acestei lucrări am beneficiat de ajutorul multor specialişti, profesori şi colegi, cărora aş vrea să le exprim şi aici mulţumirile şi recunoştinţa mea. Printre aceştia se numără în primul rând conducătorul ştiinţific al tezei de doctorat, prof. dr. Mihai Bărbulescu, care a avut încredere că pot trata un subiect atât de dificil, în special din cauza multelor puncte aflate în dispută, ca urmare a lacunelor în informaţiile existente. De asemenea doresc să exprim mulţumirile mele călduroase prof. dr. Géza Alföldy de la Seminarul de Istorie Veche al Universităţii din Heidelberg, care a acceptat să-mi petrec cinci luni de cercetare în excelenta bibliotecă a Seminarului, în cadrul unei burse Socrates/Erasmus în prima parte a anului 1999 şi, de asemenea, m-a ajutat cu enorma sa competenţă în formarea mea ştiinţifică şi în cadrul unui al doilea sejur la Heidelberg, în cadrul unei burse de cercetare a Fundaţiei Alexander von Humboldt între iulie 2003-iunie 2004.

Mulţumiri se cuvin şi prof. dr. Ioan Piso şi conf. dr. Radu Ardevan, care m-au ajutat cu sfaturi competente şi bibliografie din bibliotecile proprii. Sugestii folositoare mi-a dat, cu multă bunăvoinţă, prof. dr. Dumitru Protase.

Discuţiile cu colegii de specialitate mi-au fost de asemenea foarte utile, dacă n-ar fi să amintesc decât îndelungile discuţii ştiinţifice cu colegul şi prietenul meu de mulţi ani, dr. Peter Hügel.

Last, but not least, adresez mulţumiri călduroase editorului seriei *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, prof. dr. Florin Draşovean, pentru acceptarea publicării acestei cărţi în rândul prestigioasei serii pe care o coordonează.

În speranţa că am reuşit – prin publicarea acestei cărţi - cel puţin relansarea discuţiilor ştiinţifice asupra temei privind armata romană în Dacia de sud-vest, îmi rămâne doar să invit pe toţi cei interesaţi să participe la dezbatere.

INTRODUCERE

Prezenta lucrare tratează o temă care n-ar trebui, la prima vedere, să prezinte dificultăţi. Într-adevăr, există o apreciabilă literatură de specialitate care, în decursul timpului, s-a ocupat de partea sud-vestică a Daciei romane.

Istoricul cercetării va fi abordat de asemenea în acest capitol. Pentru moment să spunem doar că, în ciuda multor contribuţii valoroase ale unor specilaişti români şi străini, imaginea noastră despre sistemul defensiv roman din sud-vestul Daciei rămâne încă destul de lacunară. Această situaţie este în primul rând urmarea cercetărilor arheologice insuficiente asupra castrelor şi drumurilor romane, pilonii de bază ai oricărui sistem de graniţă din Imperiul Roman. Despre multe castre trebuie, din păcate, spus că au fost mai mult vizitate decât cercetate. Aceasta a condus la rezultatul că, deşi imaginea noastră despre instalaţiile militare romane din sud-vestul Daciei pare limpede în trăsăturile sale generale, în multe cazuri detaliile rămân încă obscure. De aici derivă la rându-le neclarităţi grave privind datările, trupele de granizoană şi traseul graniţei Imperiului în această zonă. Aceste elemente principale sunt astăzi încă obiect de dispute, care nu întotdeauna au fost duse pe baze ştiinţifice. Nu mi-am propus să dau răspunsuri definitive la toate aceste probleme ale temei. Mai degrabă aş dori să supun informaţiile existente unei analize pe cât posibil de obiectivă şi, în acelaşi timp, de prudentă.

Ca observaţie metodică aş mai anticipa, că în această lucrare am folosit pentru simplificare adesea numele de “Banat” pentru regiunea în discuţie. Este vorba de o denumire care provine din Evul Mediu şi se referă la ţinutul care se întinde între cursul inferior al Mureşului în nord, cursul inferior al Tisei în vest, Dunărea în sud şi aşa-numitul coridor al râurilor Timiş şi Cerna la est (v. harta, fig.1).

Datele geografice

Din punctul de vedere al structurii terenului există în Banat trei unităţi geografice principale: **zona montană, zona premontană şi cea de câmpie**. Aceasta face din Banat un ţinut destul de eterogen în perspectivă geografică şi geomorfologică. Terenul are o structură de tip amfiteatru, a cărei altitudine scade treptat de la est la vest. **Zona montană** se găseşte în partea estic-centrală, sud-estică şi estică şi are două mari trepte de altitudine. **Zona mai înaltă**, cu altitudini maxime de peste 2000 de m, cuprinde şirul vestic al Carpaţilor Meridionali, adică coastele vestice ale munţilor Godeanu, Ţarcu şi Cerna. Aceşti munţi au o structură eruptivă şi cristalină, cu excepţia Munţilor Cernei, unde prezenţa calacarelor au permis apariţia fenomenelor carstice. **A doua treaptă de altitudine** este a munţilor cu înălţimi maxime de până la 1500 de m şi cuprinde M-ţii Banatului (Poiana Ruscă, Semenic, Dognecei, Aninei, Almăjului şi

Locvei). Tot în zona de munte a Banatului se află unele depresiuni, care au oferit încă din preistorie condiţii favorabile pentru locuirea umană. Cele mai importante depresiuni sunt acelea care formează coridorul Timiş-Cerna. Aici râul Timiş a format o vale adâncă, în care se succed bazine mai largi cu chei în rocă dură. În partea sudică a acestui coridor se desfăşoară valea Cernei. La nord de aceasta se situează depresiunile Mehadica şi Caransebeş. Cele două depresiuni sunt legate între ele de pasul Domaşnea (sau Porta Orientalis). La sud-vest de aceste depresiuni se întinde în direcţia vest depresiunea Almăjului (sau Bozovici), traversată de râul Nera. Râul formează, mai ales pe malul de sud, mai multe terase (până la 7). Depresiunea Caransebeşului este de asemenea traversată de Timiş. Aici altitudinea scade de la 540 m în Porta Orientalis până la 400 m în apropiere de oraşul Caransebeş, unde se găseşte şi anticul Tibiscum. Şi aici Timişul formează terase pe malul său drept (estic, apoi nordic). De la depresiunea Caransebeş spre est se desfăşoară valea Bistrei. Aici începea drumul de legătură între Banat şi depresiunea Haţegului, un drum care a devenit apoi şi porţiune din drumul roman imperial de la Tibiscum la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Aici altitudinea este de 600 m. Mai departe spre nord, coridorul Timiş-Cerna devine tot mai larg şi debuşează în câmpia înaltă a Lugojului, care este traversată de cursul superior al râului Bega.

Două mari râuri sunt de o importanţă deosebită pentru Banat, Mureşul şi Dunărea. Cele două fluvii mărginesc Banatul la nord, respectiv la sud. Fiindcă curg amândouă pe axa est-vest (deşi în sensuri opuse), ele au constituit de foarte timpuriu căi importante de acces şi ieşire ale Banatului. Sectorul bănăţean al Dunării are o lungime de cca. 230 km de la vărsarea Tisei până la cea a Cernei. Cam jumătate din această lungime, Dunărea o parcurge prin zona montană a ţinutului, acolo unde fluviul desparte M-ţii Banatului de Carpaţii transdanubieni. Aici Dunărea formează un defileu care se află situat la o adâncime de 300-400 de m în masivul muntos. De-a lungul acestui sector mici bazine deluroase (Moldova Veche, Liubcova, Sviniţa, Dubova, Orşova) alternează cu chei înguste (Pescari-Alibeg, Berzasca-Greben, Cazanele Mari şi Cazanele Mici).

Cursul inferior al Mureşului mărgineşte Banatul spre nord. În partea estică a acestui curs se află un relief mai înalt, care constă din masivul Poiana Ruscă şi dealurile Lipovei la sud de râu şi Munţii Zărandului la nord de acesta. Partea de vest, finală, a Mureşului inferior formează numeroase meandre şi terase până la vărsarea în Tisa. De-a lungul Mureşului şi pe râu se desfăşura, atât înainte de epoca romană cât şi în timpul acesteia, o circulaţie intensă.

Zona premontană se află de la zona montană spre vest până la o linie care uneşte localităţile Vinga, Lugoj, Gătaia, Jamu Mare şi Vršac. Altitudinea acestei zone oscilează între 400 m în partea sa estică şi 200 m în partea vestică. Pantele descresc lin, văile sunt largi şi adânci, cu terase. Zona premontană cuprinde mai multe unităţi geografice care sunt următoarele (de la nord spre sud): Dealurile Lipovei (sau Podişul Lipovei), Surducului, Pogăniş, Sacoş-Zăgujeni, Oraviţei şi Bozovici.

Câmpia este situată la vest de zona premontană şi prezintă aceeaşi înclinaţie de la est spre vest. Altitudinea scade aici de la cca. 100 m la cca. 80 m în apropierea Tisei. Zona are două unităţi geografice, şi anume câmpia înaltă şi cea joasă. Câmpia înaltă apare ca o trecere de la de la zona premontană la cea joasă. Ea constă din câmpiile Vingăi, Făgetului, Lugojului, Gătaia, Şipotului, Caraşului şi din partea estică a Câmpiei Moraviţei. Câmpia joasă din vestul extrem al Banatului are şi ea câteva subîmpărţiri: câmpiile Torontalului, Timişului, vestul câmpiei Moraviţei, Dunele de nisip ale Deliblatei şi malul jos de est al Tisei. Aici se mai găsesc urmele unor foste văi nu prea adânci, care au fost formate de râurile care aici curg încet şi au modelat un peisaj de tip deltă. Pe malul de est al Tisei şi în unele părţi ale câmpiei joase existau adevărate mlaştini. Toate aceste văi şi mlaştini au fost regularizate şi desecate începând cu sec. XVIII. Această zonă a constituit şi din punct de vedere al organizării militare romane un ţinut aparte, cu caracteristicle sale, ceea ce va fi conturat şi în prezenta lucrare.

Reţeaua hidrografică constă din râuri care, datorită inclinării reliefului, curg spre vest sau sud-vest, cu excepţia Timişului superior (spre nord), a Cernei (spre sud) şi a Dunării (spre est). Râurile principale în afară de Mureş şi de Dunăre sunt (înşirate de la nord la sud) Bega, Timişul, Bârzava (un afluent al Timişului), Moraviţa şi Caraşul.

Clima Banatului poate fi caracterizată ca una temperat-continentală. Aici se fac simţite de asemenea influenţe ale climei mediteraneene dinspre Marea Adriatică. Iarna prezintă adesea perioade calde. Primăvara este în general timpurie. Precipitaţiile cad în cantităţi relativ mari în comparaţie cu clima continentală obişnuită.

Istoricul cercetărilor

Antichităţile romane din Banat au trezit relativ timpuriu interesul unor călători autohtoni şi străini, cercetători ai antichităţii sau simpli amatori de antichităţi. Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730), un italian în serviciul imperial austriac, a întreprins la sfârşitul sec. XVII o călătorie la Dunărea mijlocie şi de jos şi a descris, între altele, monumentele antice pe care le-a văzut într-o operă monumentală: *Danubius pannonico-mysicus observationibus geographicis, astronomicis, physicis perlustratus ab Aloysio Ferd. Com. Marsili*, I-II, Hagae-Amstelodami 1726 (aceste prime două volume se referă la teritoriul tratat aici). Deosebit de valoros pentru noi este faptul că Marsigli nu a descris, după obiceiul epocii, doar inscripţii, opere de artă sau monede, ci a vizitat şi ruinele unor castre romane şi fortificaţii romane târzii, printre care Mehadia – *Praetorium*? şi Jupa-*Tibiscum*. Este de remarcat că în acea vreme multe ziduri, mai alese cele ale construcţiilor romane târzii, stăteau încă în picioare. Este evident că Marsigli a fost la faţa locului, fiindcă descrierile şi desenele sale sunt în cele mai multe cazuri corecte şi corespund în multe privinţe rezultatelor cercetării actuale.

În Banat au început sub administrația austriacă (din 1716) săpături, care s-au concentrat desigur la siturile bogate în descoperiri ca Băile Herculane (*Ad Mediam* ?), unde guvernatorul provinciei bănățene A. Hamilton a făcut săpături în 1734-1735. Descoperirile au fost publicate de Pascalis Caryophilus (Pascale Garofalo) în două cărți: *De Thermis Herculanis nuper in Dacia detectis. Dissertatio epistolaris*, Viena, 1737 şi *De antiquis marmoribus opusculum, cui accedunt dissertationis IV numini maiestatique Caroli VI magni augusti dicatum*, Viena, 1738.

Între septembrie 1774 şi februarie 1777 s-a aflat în Banat Francesco Griselini (1717-1783). Eruditul italian, de asemenea în serviciul austriac, a publicat rezultatele observațiilor sale într-o carte apărută aproape simultan în două versiuni, una apărută la Milano în anul 1780 în limba italiană şi o alta în 1779 şi 1780 la Viena, în limba germană. Ultima variantă amintită poartă titlul *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. Cele două versiuni se deosebesc în unele privințe, eu ghidându-mă după ediția în limba germană (care a fost tradusă în 1984 şi în limba română)[1]. În prima scrisoare a primei părți (*"Istoria politică a Banatului Timişoarei. Moravurile..."*, etc.), Griselini a schițat o istorie a provinciei, începând cu epoca romană şi până la 1456. Scrisoarea reflectă cunoştințele vremii, pe care Griselini se sprijină, ca şi obiceiul de a adapta citate din autori antici, rupte din context, unui subiect restrâns. Mult mai importantă pentru noi este însă scrisoarea a 9-a şi ultima a acestei prime părți despre rămăşițele antichităților romane şi barbare din Banatul timişan. Pe lângă textele a 26 de inscripții întregi sau fragmentare (din care unele fuseseră deja consemnate de Garofalo sau de Marsigli), Griselini a descris şi desenat monede romane, statui, ruinele podului lui Apollodor de la Drobeta, minele romane din M-ții Banatului, valurile de pământ din Câmpia Bănățeană etc.

Această primă etapă a cercetării antichității în Banat a luat sfârşit cu activitatea preotului ortodox Nicolae Stoica de Hațeg, care la începutul sec. XIX a descris unele noi decoperiri de epocă romană în *Cronica Banatului*. În perioada următoare, până la sfârşitul sec. XIX, s-au remarcat epigrafişti ca Floris (Florian) Rómer si Károly Torma care au prelucrat inscripții vechi şi noi din Banat.

O nouă etapă în cercetarea arheologică din Banat a început odată cu activitatea excepțională a lui Felix (Bodog) Milleker (1858-1942), curator al Muzeului din Vârşeț (Vršac, Serbia). El a scris o monografie a oraşului natal: *Geschichte der königlichen Freistadt Werschetz*, (cu versiuni şi în limbile sârbă şi maghiară), Budapesta, 1886, unde a prezentat, între altele, practic toate informațiile despre descoperirile de epocă romană din acest oraş şi împrejurimi. Opera sa principală a fost un repertoriu mare al

---

[1] Fr. Griselini, *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei*, prefață, traducere şi note de C. Feneşan, Ed. Facla, Timişoara, 1984.

antichităţilor din Banat din toate epocile: *Délmagyarórszag régiségleletei a honfoglolás előtti időkből* (*Antichităţile Ungariei de Sud din vremea de dinainte de aşezarea maghiarilor*, unde prin Ungaria de Sud se înţelegea Banatul[2]), vol. I, Timişoara 1897, vol. II, Timişoara 1899, vol. III, Timişoara 1905, apărute ca numere din revista de specialitate timişoreană *Tőrténelmi és Régeszeti Értesitő*. Milleker a întreprins el însuşi o serie de periegheze şi săpături, din care unele în situri romane ca Vărădia/*Arcidava*?, Vârşeţ ş. a. Lucrările lui Milleker conţin informaţii preţioase şi pentru arheologul de astăzi. Şi alţi istorici ai antichităţii şi arheologi timişoreni, membri ai "Societăţii pentru istoria şi arheologia Ungariei de Sud", înfinţată în 1872 la Timişoara, s-au ocupat cu cercetarea arheologică a Banatului, mai ales cu periegheze şi colecţionarea de antichităţi din regiune şi mai puţin cu săpături sistematice în situri de epocă romană. Ei au publicat însă şi descoperirile arheologice şi numismatice romane şi le-au făcut astfel accesibile circuitului ştiinţific internaţional.

La începutul sec. XX, generalul (r) Nicolae Cena a săpat pentru prima oară în castrul din satul său natal Mehadia şi a publicat o parte a descoperirilor la Viena, în *Anzeiger der philosophischen-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* din anul 1911.

Primele săpături sistematice la Jupa (Tibiscum) au început după primul război mondial, în 1923-1924, sub conducerea profesorului clujean G. G. Mateescu, care însă nu a mai trăit să şi publice rezultatele. În perioada interbelică, siturile romane din Banat nu prea au fost cercetate. Totuşi trebuie evidenţiate perieghezele şi publicaţiile lui C. Daicoviciu şi I. Miloia (v. lista bibliografică, sub aceste nume). O excepţie o constituie săpăturile din 1932 ale profesorului bucureştean Gr. Florescu de la Vărădia. Rezultatele acestei unice campanii de săpături, făcută cu metodele şi concepţiile acelei vremi, au fost publicate doi ani mai târziu[3].

Între anii 1942-1943 s-au iniţiat săpături sistematice în castrul şi vicus-ul militar de la Mehadia de către profesorii clujeni M. Macrea şi I. I. Russu, săpături continuate în anii 1946-1948. Doar o parte din a rezultatelor a fost publicată după multă vreme de la moartea lui M. Macrea (1967) de către N.Gudea şi I. Moţu[4].

După al doilea război mondial a urmat o perioadă de reorganizare a cercetării arheologice şi de istorie antică din Banat. Muzeul Banatului din Timişoara s-a mutat în castelul Huniade, unde se găseşte şi astăzi. Nu a existat, din păcate, nici de acum încolo o secţie de istorie antică şi arheologie la Universitatea din Timişoara, ceea ce a fost una din cauzele modestelor dimensiuni ale cercetării respective din regiune. Directorul de atunci al Muzeului Banatului, M. Moga, a început în anul 1964 săpături sistematice şi continuate la Jupa (Tibiscum), ale căror rezultate au fost publicate de el doar sumar (v. „Lista Bibliografică" sub Moga, M.). În aceeaşi vreme s-au efectuat săpături în castrul

---

[2] V. F. Medeleţ, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică, I, 1872-1918*, Timişoara, 1997, 15.
[3] În *Istros*, I, 1934, 60-72.
[4] N. Gudea, I. Moţu, *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti, 1993.

de legiune de la Berzovia (Berzobis), care, din cauza suprapunerii satului actual peste castru, au trebuit să rămână foarte restrânse ca suprafaţă. Săpăturile au fost efectuate pe rând de către D. Protase, M. Moga, Fl. Medeleţ şi R. Petrovszky. (v. "Bibliografia").

În anii '70 ai sec. XX au apărut noi reviste de specialitate ale muzeelor bănăţene: *Banatica* la Reşiţa din 1971, *Tibiscus* la Timişoara din 1970 (începând cu anul1981 din nou sub denumirea din perioada interbelică *Analele Banatului*, serie nouă) şi *Studii şi Comunicări de Istorie* la Caransebeş (din 1979; începând cu anul 1986 se numeşte *Tibiscum*). A fost iniţiată o serie de săpături în castre romane: Surducul Mare (Centum Putea?) de către D. Protase; Pojejena şi Teregova (Ad Pannonios?) de către N. Gudea (v. „Lista bibliografică"). Au fost însă doar săpături de scurtă durată (cel mult 2-3 campanii), care nu au putut furniza decât informaţii limitate. Acum a fost totuşi începutul unor cercetări de mai mare anvergură, care au fost efectuate în deceniile următoare în două castre şi care şi astăzi sunt în curs: la Jupa (Tibiscum) şi Vărădia (Arcidava?).

Săpăturile sistematice din marele castru auxiliar de la Tibiscum au fost iniţiate, după cum s-a amintit mai sus, de către M. Moga în anul 1964. Directorul Muzeului Banatului a condus lucrările până în 1975. O parte a rezultatelor, mai ales inscripţiile, istoricul trupelor etc. au fost publicate de M. Moga în colaborare cu I. I. Russu, mai apoi şi cu D. Benea (v. „Lista bibliografică"). Din 1976 conducerea lucrărilor a fost încredinţată arheologului caransebeşan R. Petrovszky (în prezent la Historisches Museum der Pfalz, Speyer, Germania); coordonarea săpăturilor în castru i-a revenit Doinei Benea după stabilirea în Germania a lui R. Petrovszky. Rezultatele acestor etape au fost publicate în numeroase articole şi o monografie („Lista bibliografică", sub Petrovszky, R. şi Benea, D.). Datorită acestora cunoaştem fazele succesive ale fortificaţiei romane de la Tibiscum şi trupele de garnizoană, ceea ce a făcut din acest castru unul din cele mai cunoscute din Dacia sud-vestică. Săpăturile de la Tibiscum continuă şi în prezent.

La sfârşitul anilor 1980 a fost începută cercetarea sistematică a celei mai timpurii fortificaţii romane de la Vărădia de către E. Iaroslavschi şi O. Bozu. S-a constatat că fortificaţia de lemn şi pământ de pe dealul „Chilii" a funcţionat doar o perioadă relativ scurtă în timpul sau imediat după războaiele lui Traian cu dacii[5], după care a fost înlocuită de castrul – iniţial tot de lemn şi pământ, apoi cu incintă din piatră – de la Vărădia-"Pustă", situat la poalele dealului numit. Rezultatele săpăturilor de pe dealul "Chilii" vor fi curând publicate monografic, pe când cercetarea sistematică a castrului de piatră (săpături O. Bozu, E. Nemeth) este încă la început.

În ultimii ani a fost reluată cercetarea sistematică a castrului de legiune de la Berzobis de către o echipă compusă dinregretatul Fl.Medeleţ (responsabil de şantier), O. Bozu şi Al. Flutur. Rezultatele parţiale au fost communicate sau făcute publice succint în rapoarte de săpătură. De asemenea, din anul 2001 au fost reluate săpăturile în castrele romane de la Teregova (I. Piso, F. Marcu, A. Ardeţ, L. C. Ardeţ) şi Mehadia (colectiv condus de D. Benea).

---

[5] Informaţie amabilă E. Iaroslavschi şi O. Bozu.

Pe lângă săpăturile arheologice în siturile romane din Banat şi în legătură cu ele au apărut şi contribuţiile de istorie antică privind această zonă în epoca romană. Problemele fundamentale tratate de aceste lucrări au fost desigur întinderea ţinutului ocupat de romani, traseul graniţei romane în sud-vestul Daciei şi locuitorii acestui ţinut în epoca romană. O primă etapă importantă în această privinţă a fost în perioada interbelică, când istorici de seamă ai antichităţii s-au ocupat de aceste teme. De remarcat sunt mai ales C. Daicoviciu[6], A. Alföldi[7] sau C. Patsch[8]. Dezbaterea istorică, deşi interesantă, avea în acea vreme prea puţine puncte de sprijin pentru a ajunge la un rezultat acceptabil şi a fost, pe de altă parte, parţial destul de afectată de contextul politic al celui de-al doilea război mondial şi de problemele de atunci în relaţiile româno-maghiare. C. Daicoviciu şi C. Patsch sprijineau opinia că întregul Banat până la râul Tisa a fost parte a provinciei dacice, pe când A. Alföldi spunea că partea de vest a Banatului (cea mai mare parte a câmpiei) ar fi rămas în afara provinciei.

Abia odată cu începutul anilor 1960 acestor probleme li s-au dedicat noi studii. Astfel, D. Protase a publicat o contribuţie cuprinzătoare asupra acestui ţinut în vremea lui Traian şi la începutul domniei lui Hadrian[9], în care s-a pronunţat pentru ideea părăsirii castrelor auxiliare şi a celui de legiune de pe drumul Lederata-Tibiscum de către Hadrian, simultan cu transferarea legiunii a IV-a Flavia în Moesia Superior.

În aceeaşi perioadă au apărut lucrări generale ca cea a lui D. Tudor[10] şi *Tabula Imperii Romani*, a cărei parte L34 (Budapest 1968) a cuprins şi regiunea în discuţie. Este vorba de lucrări de sinteză, care prezentau cunoştinţele de atunci cu metode cartografice şi topografice. Părţi relativ reduse din marile sinteze ale anilor '60 au tratat şi zona sud-vestică a Daciei romane[11].

În anii 1970 au fost publicate două lucrări de epigrafie, care au cuprins toate inscripţiile romane din Banat cunoscute atunci şi care rămân până astăzi instrumente de lucru indispensabile, şi anume catalogul inscripţiilor din Muzeul Banatului din Timişoara[12] şi volumul din corpus-ul de inscripţii romane ale Daciei (IDR) pentru partea sud-vestică a provinciei[13]. În anul 1977 a apărut un articol

---

[6] De ex. *Banatul şi iazigii*, in *Apulum*, I, 1939-1942, S. 98-109.
[7] De ex.. *Die Roxolanen in der Walachei*, Vortrag gehalten am 6. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin, 1939; *Daci e Romani in Transsilvania*, Budapest, 1940.
[8] De ex. *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1937.
[9] D. Protase, *Legiunea a IIII-a Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV, 1967, 47-72.
[10] D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate din Dacia romană*, Bucureşti, 1968.
[11] *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969.
[12] M. Moga, I. I. Russu, *Lapidariul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timişoara, 1974.
[13] *Inscripţiile Daciei romane*, III/1, Bucureşti, 1977.

cuprinzător şi sintetic al lui N. Gudea despre graniţele provinciei Dacia[14]. Metodele de bază şi teoriile acestui studiu au fost reluate de N. Gudea mai târziu de mai multe ori[15], unde a desenat graniţele provinciei în sud-vestul ei pe Mureş şi pe Tisa.

O încercare de sinteză a fost şi volumul 2 al cărţii lui L. Mărghitan despre Banatul în lumina arheologiei[16], o contribuţie care a tratat – din păcate nu întotdeauna reuşit – epoca romană şi post-romană în Banat.

Un studiu sintetic cu multe ipoteze originale – deşi nu întotdeauna întemeiate - despre armata romană din Banat au publicat în 1979 O. Răuţ und O. Bozu[17].

În anii 1980 au fost publicate mai multe cărţi şi articole despre istoria trupelor romane din această parte a provinciei. D. Benea şi-a publicat teza de doctorat despre cele două legiuni ale Moesiei Superior – *legio VII Claudia* şi *legio IIII Flavia felix* – care au jucat un rol important şi pentru această parte a Daciei[18]. Aceeaşi autoare a publicat studii despre unităţile militare de la Tibiscum, unde conduce în prezent săpăturile[19]. N. Gudea şi I. Moţu au publicat în 1983 un articol despre Banat în epoca romană[20], care a prezentat principalele luări de poziţie privind apartenenţa Banatului la provincia Dacia, de asemenea observaţii privind acest ţinut în alte epoci preistorice şi istorice. Autorii s-au pronunţat pentru apartenenţa întregului Banat la provincia dacică, şi anume pe întreaga perioadă de existenţă a acesteia.

Anii 1990 au adus o mulţime de sinteze de istorie antică, care fie anume, fie doar periferic, privesc regiunea discutată aici. Profesorul clujean I. Piso a publicat în 1993 lucrarea despre demnitarii senatoriali ai Daciei[21]. În capitolele depre istoria generală a provinciei (provinciilor) dacice s-a ocupat şi de sud-vestul Daciei, pronunţându-se pentru apartenenţa întregului Banat până la Tisa la provincia Dacia[22].

---

[14] N. Gudea, *Limesul Daciei romane de la Traianus la Aurelianus*, în *ActaMP*, I, 1977, 97-113.
[15] Idem, *The Defensive System of Roman Dacia*, in *Britannia*, 10, 1979, 63-87; idem, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în *JRGZM*, 44, 1997 (extras).
[16] L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, Vol. 2, Timişoara, 1980.
[17] O. Răuţ. O. Bozu, *Armata romană în Banat*, în *Studii şi comunicări. Istorie* (Caransebeş), 1979, 195-218.
[18] D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983.
[19] Eadem, *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de palmyreni din Dacia*, în *Apulum*, XVIII, 1980, 131-140; eadem, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*, în *Banatica*, VIII, 1985, 139-154; eadem, *Die cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p.f. in Dakien*, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres* (Ed. E. Weber şi G. Dobesch), Wien, 1985, 47-58.
[20] N. Gudea, I. Moţu, *Observaţii în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în *Banatica*, VII, 1983, 151-202.
[21] I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. I. Die senatorischen Amtsträger*, *Antiquitas Reihe I*, Bonn, 1993.
[22] *Ibidem*, 6 cu nota 32.

Cele mai noi contribuţii generale le-au avut D. Benea, care a tratat sud-vestul Daciei în epoca lui Traian şi în sec. III-IV[23], M. Đorđević[24], care a sintetizat datele despre sudul Banatului (= partea din Serbia a acestuia), N. Gudea[25] si E. Nemeth[26].

Cercetările ultimilor ani au încercat să arunce ceva mai multă lumină asupra imaginii armatei romane în sud-vestul Banatului. Trebuie să accentuez însă că, deşi foarte utile, acestea sunt departe de a fi suficiente pentru o cunoaştere mulţumitoare a acestui cerc de probleme. De aceea lucrarea de faţă va conţine obligatoriu multe idei ipotetice. Pornind de la datele aflate la dispoziţie, voi încerca să trag cele mai probabile concluzii. Prezenta lucrare trebuie în mod firesc să combine metodele şi datele istorice şi cele arheologice, fără a aduce prea mult în prim-plan aspectele tehnice ale cercetării arheologice. Ea este de asemenea marcată de stadiul actual al cercetării temei în ambele discipline enunţate ale ştiinţelor antichităţii. Pe de altă parte, trebuie observat că cercetarea istoriei antice şi cea arheologică pe plan internaţional a abordat teme dacă nu identice, atunci câteodată asemănătoare. Astfel, astăzi pot fi găsite analogii preţioase prin comparaţii cu situaţii din alte părţi ale Imperiului Roman, o metodă care este indispensabilă unei cercetări moderne a istoriei provinciale romane.

---

[23] D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, în *AnBan*, III, 1994, 309-321 şi eadem, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, I, Timişoara, 1996; II, Timişoara, 1999.

[24] M. Đorđević, *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube (Ed. P. Petrović)*, Belgrad, 1996, 125-133; eadem, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII (1993-1994), 1996, 23-43.

[25] N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în *JRGZM*, 44, 1997 (Sonderdruck).

[26] E. Nemeth, *Die südwestliche Grenze der römischen Provinz Dakien. Allgemeine Bemerkungen*, în *AnBan*, VII-VIII, (1999-2000), 2000, 387-392; idem, *Graniţa de sud-vest a Daciei romane. Probleme actuale*, în *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, 411 sqq.

CAPITOLUL I.
RELAȚIILE ÎNTRE ROMANI ȘI DACI DIN SEC. I p. Chr. PÂNĂ LA ÎNTEMEIEREA PROVINCIEI DACIA

Dacii şi romanii au ajuns în contact încă din sec. I. a. Chr. Deja în timpul primului lor stat sub regele Burebista (prima jumătate a sec. I. a. Chr.), dacii au devenit un pericol real pentru ţinuturile romane sau aflate sub protectorat roman din Peninsula Balcanică. Burebista a întreprins expediţii la sud de Dunăre şi a jefuit Tracia până în Macedonia şi Illyricum[1]. Regatul dac al lui Burebista urmărea aşadar să obţină statutul unui factor politic şi militar de putere de anvergură regională. Prin acest lucru, regele dac a intrat în conflict cu interesele romane de la Dunărea de Jos, din nordul Balcanilor şi de pe coasta de vest a Mării Negre. Caesar însuşi plănuise o expediţie de pedepsire împotriva dacilor, care însă nu a mai avut loc[2]. Dispariţia lui Burebista a dus la fărâmiţarea regatului său în 4, apoi în 5 părţi după Strabo[3], care însă notează că numărul acestor părţi era în permanentă schimbare. Prin aceasta, dacii nu au mai reprezentat o ameninţare serioasă la adresa romanilor; cu toate acestea, conflicte se iscau periodic, în timp ce Imperiul Roman sub Augustus îşi extindea stăpânirea asupra regiunilor de la vest şi sud de Dacia, respectiv în Pannonia şi Moesia. În acest context politico-militar, adică cel al pretenţiilor de stăpânire ale romanilor asupra Illyricum-ului şi Moesiei şi a cuceririi acestor ţinuturi până la Dunăre, constatăm repetate atacuri şi contraatacuri între daci şi romani. Imperiul Roman dorea să transforme Dunărea într-o cale de comunicaţie sigură sub control roman[4], ceea ce este menţionat şi în testamentul politic al lui Augustus[5]. Ca urmare, romanii şi-au întărit stăpânirea în Pannonia şi Moesia prin organizarea lor ca provincii. Pannonia a fost probabil întemeiată *de iure* ca provincie distinctă în anul 9 p. Chr., după înfrângerea răscoalei dalmato-pannonice din anii 6-9 p. Chr., iar Moesia a fost organizată probabil în anul 15 p. Chr.

Izvoarele literare consemnează în acest timp măsurile pe care le-au luat generalul Cn. Cornelius Lentulus şi comandantul armatei din Moesia, Sextus Aelius Catus, pentru a obţine securitatea acestei provincii faţă de daci. Lentulus a silit dacii învecinaţi cu provincia să se îndepărteze de Dunăre şi a dispus construirea de fortificaţii (*praesidia*) pe malul drept (= roman) al fluviului[6]. Acest episod a fost datat în mod diferit şi nici localizarea acţiunii lui Lentulus nu este

---

[1] Strabo, *Geogr.*, VII, 3, 11.
[2] Strabo, VII, 3, 5; Suetonius, *Caesar*, 44, 6.
[3] Strabo, VII, 3, 11.
[4] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston, 1974, 34 sq.
[5] *Res gestae Divi Augusti*, V, 30.
[6] Florus, *Epitomae*, II, 28.

unanimă[7]. Aproximativ în acelaşi timp sau puţin mai înainte, Sex. Aelius Catus s-a decis pentru o altă metodă de a îndepărta pericolul dacic de porţiunea Dunării de care răspundea, şi anume a mutat 50.000 de geţi la sud de fluviu – adică în Moesia – sub control roman[8]. O altă posibilă măsură împotriva dacilor a privit tocmai zonele de vest ale Daciei, şi anume aşezarea iazigilor în câmpia dintre Dunăre şi Tisa, dacă aceştia au fost într-adevăr colonizaţi aici de către romani[9]. Plinius cel Bătrân a consemnat urmările aşezării iazigilor: dacii alungaţi din câmpia dintre Dunăre şi Tisa de către iazigi mai populau doar ţinuturile de la est de Tisa[10]. După descrierea lui Plinius era vorba la acea dată doar de partea nordică a câmpiei în discuţie[11].

Dacă intenţia romanilor în această situaţie a fost să creeze un „stat tampon“ (dacă în cazul iazigilor se poate vorbi de stat) între ei şi daci, această intenţie s-a

---

[7] De exemplu C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/1, Wien-Leipzig 1932, 91-94: acţiunea lui Lentulus împotriva geţilor şi sarmaţilor a avut loc în anii 14/13 a. Chr. la Dunărea de Jos (deci în viitoarea Moesie); R. Syme, *Lentulus and the Origin of Moesia*, JRS, 24, 1934, 42: probabil legat al Illyricum cândva între anii 6 a. Chr.-4 p. Chr.; idem, *Danubian Papers*, Bucharest 1971, 69 sq (Addendum la articolul citat mai sus, publicat iniţial în 1934): este posibil ca Lentulus să fi comandat „armata balcanică“ (deci viitoarea Moesie) între 9-6 a. Chr.; W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian*, Bonn 1956, 25-31: Lentulus a fost guvernator al Pannoniei cca. în anii 11-12 p. Chr.; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, 116 sq: ca Reidinger *op. cit.*, adăugând că acţiunea sa a afectat dacii vestici şi sud-vestici; A. Mócsy, *op. cit.* (nota 4), 36; 39: Lentulus a securizat graniţa romană pe Dunăre în zona Porţilor de Fier la o dată neprecizată între 10 a. Chr-11 p. Chr., probabil pe la 10 p. Chr.; J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, Budapest, 1993, 61 e înclinat să-i atribuie lui Lentulus un guvernorat în Illyricum în anii 1-3 p. Chr.; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, 552: Lentulus a îndeplinit misiuni dincolo de Dunărea de Jos şi a luat contactul cu popoare mai puţin importante, care trăiau la vest de Dacia; P. Kovács, *Rezumat. Lumea antică şi Pannonia* [magh.], Fontes Pannoniae Antiquae I. Scriptores geographici antiquiores – Aetas occupationis Romanae (usque ad a. D. 54) (Ed. P. Kovács şi B. Fehér), Budapest, 2003, 269: Lentulus a acţionat în Illyricum sau Moesia, în orice caz după anul 10 a. Chr.; K. Strobel, *Dakien, der Donauraum und Rom: Ein spannungsreiches Wechselverhältnis*, în *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, 153 sq: Lentulus a acţionat cca. în 9-6 a. Chr. la Dunărea moesică, pornind de la o bază centrală din zona gurilor Moravei.

[8] Strabo, VII, 3, 10.

[9] Această opinie la J. Szilágyi în RE, Suppl. XI, 66 (s. v. Aquincum): colonizarea sau tolerarea iazigilor de către Drusus în jurul anului 19 p. Chr.; A. Mócsy, *op. cit.* (nota 4), 37-39 şi idem, *Die Einwanderung der Jazygen*, ActaAntHung, 25, 1977, 441: colonizarea iazigilor poate chiar de către Cn. Cornelius Lentulus în jurul anului 10 p. Chr.; împotriva acestei ipoteze J. Fitz, *Die Eroberung Pannoniens*, în ANRW, II, 6, 1977, 553 sq, care vede şi o legătură directă între ridicarea de fortificaţii romane pe Dunărea pannonică de nord-est şi est şi prezenţa iazigilor, datând acest proces la mijlocul anilor 40 ai sec. I p. Chr. (*op. cit.*, 552). O soluţie alternativă oferă tot A. Mócsy, *Die Einwanderung der Jazygen*, 446, citându-l pe J. Harmatta, *Studies in the History and Language of the Sarmatians*, Acta Antiqua et Archaeol. (Szeged),13, 1970, 100: o imigrare treptată a iazigilor, la început neimportantă şi deci neluată în seamă de romani.

[10] C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, IV, 25, 80-81.

[11] Cf. A. Mócsy, *op. cit.* (nota 4), 37.

îndeplinit[12], deşi această populaţie sarmatică s-a dovedit a fi ulterior destul de periculoasă pentru romani.

O metodă similară cu cea a lui Aelius Catus a folosit şi Ti. Plautius Silvanus Aelianus, guvernator al Moesiei în anii dinspre sfârşitul domniei lui Nero. O inscripţie onorifică neobişnuit de detaliată[13] descrie activitatea diplomatico-militară a acestui consular la Dunărea de Jos. Printre alte măsuri, guvernatorul Moesiei a strămutat 100.000 de „transdanubieni" în provincia sa. Acţiunile sale au privit desigur ţinuturile dacice din sud şi sud-est şi nu cele sud-vestice, având în vedere că el a avut de-a face pe lângă daci şi cu bastarni şi roxolani[14]. Dacă cifrele lui Strabo, respectiv cele din inscripţia lui Silvanus Aelianus, sunt reale, atunci strămutările făcute de Aelius Catus şi Silvanus Aelianus au depopulat ţinuturi întinse din sudul Daciei. Chiar şi aşa, dacii au mai avut suficientă forţă ca, în „anul celor patru împăraţi" să atace provincia Moesia - care era doar slab păzită din cauza războiului civil - şi să se înstăpânească pe ambele maluri ale Dunării. Situaţia a fost – din fericire pentru romani – rezolvată de Licinius Mucianus cu legiunea VI ferrata, care tocmai se întorceau din Orient[15]. Relatarea lui Tacitus conţine două aluzii interesante. Întâi, el caracterizează pe daci ca pe „poporul care niciodată nu a fost fidel" (*Dacorum gens nunquam fida*). Apoi, istoricul roman subliniază, că dacii „s-au înstăpânit pe ambele maluri ale Dunării" (*utraque Danuvii ripa potiebantur*). În ceea ce priveşte caracterizarea dacilor ca „neloiali", este evident că aceasta nu este o simplă judecată morală din partea romanului. Tacitus s-a gândit aici la tratate anterioare (şi poate şi ulterioare) între romani şi daci, care au fost încălcate de către aceştia din urmă[16]. Aceasta indică, că relaţiile dintre daci şi romani îmbrăcau adesea – ca, de altfel, raporturile Imperiului Roman cu popoarele vecine în general – forma contractuală. A doua idee dovedeşte în opinia mea cu suficientă claritate că romanii controlau atunci şi malul stâng al Dunării, fiindcă Tacitus menţionează că, în urma acelei situaţii de excepţie, **ambele** maluri ale fluviului căzuseră în mâinile dacilor. Astfel se poate presupune, că strămutările pomenite mai sus din rândurile "transdanubienilor" îşi dovediseră o oarecare eficacitate, ceea ce a permis romanilor să controleze şi o fâşie pe malul stâng al Dunării. Desigur nu este incă pe deplin limpede, de când, unde şi care unităţi militare romane erau staţionate pe atunci de-a lungul fluviului. Se pare că legiunile erau acelea care au fost mai întâi trimise pe *ripa Danuvii*, pe când trupele auxiliare au întregit paza aici doar din timpul Flaviilor[17], deşi contribuţii mai noi despre

---

[12] *Ibidem*.
[13] CIL XIV, 3608 = ILS, 986.
[14] I. B. Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al imperiului roman*, Alexandria, 1997, 28.
[15] Tacitus, *Historiae*, III, 46.
[16] V.nota 77 a lui Gh. Ceauşescu la cartea III, în P. Cornelius Tacitus, *Istorii*, Introducere, traducere şi note de Gh. Ceauşescu, Bucureşti, 1992.
[17] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 4), 49 sq; 80 sqq.

castrele auxiliare din Moesia Superior menţionează şi faze constructive din prima jumătate a sec. I p. Chr., ca la Čezava (Novae) şi Boljetin[18]. Regiunile sud-vestice ale Daciei erau, în timpul lui Domitian, în orice caz învecinate practic nemijlocit cu Imperiul Roman, chiar dacă porţiunea Dunării dintre Singidunum şi Cuppae (azi Golubac) era păzită de mai puţine castre decât sectorul de la est de ultimul castru menţionat. O privire asupra hărţii (fig. 4) ne arată că cele două sectoare aparent inegal supravegheate corespund părţii de şes respectiv celei de munte ale Banatului. Sectorul de graniţă a Moesiei Superior din dreptul părţii joase a Banatului nu avea, după toate aparenţele, nevoie de atâtea trupe pentru a fi sigur ca şi cel din dreptul părţii muntoase. Aceasta ar putea însemna că populaţia din câmpia bănăţeană le părea romanilor, din anumite motive, mai puţin periculoasă decât cea din Banatul de est. Trebuie totuşi menţionat că pe acest sector aparent mai puţin păzit se găseau cele două castre de legiune, şi anume Singidunum şi Viminacium. Pe de altă parte este probabil că flota Moesiei, *classis Flavia Moesica*, nu putea naviga pe sectorul bănăţean al Dunării înainte de vremea lui Traian[19], deoarece navigaţia prin Porţile de Fier a devenit posibilă abia prin canalul de navigaţie construit sub acest împărat[20].

În orice caz trebuie avut în vedere, că în câmpia bănăţeană de la vest de râul Caraş şi de o linie imaginară trasată în continuarea acestui râu spre nord nu se cunosc fortificaţii autohtone. Într-adevăr, cunoaştem cetăţi dacice din sec. I a. Chr.-sec. I p. Chr. doar pe malul stâng al Dunării în zona înaltă (estică) a Banatului (ca Socol[21], Divici[22], Pescari[23], Liubcova[24]) şi una pe Caraş , la demarcaţia dintre zona

---

[18] M. Mirković, *The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes AD 33-117*, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Ed. P. Petrović), Belgrad, 1996, 31-33.
[19] Cf. *ibidem*, 37.
[20] O inscripţie din Karataš datează construcţia canalului în anul 101 p. Chr.: *Imperator Caesar Divi Nervae filius / Nerva Traianus Augustus Germanicus / pontifex maximus, tribunicia potestate V, pater patriae, consul IIII / ob periculo cataractarum / derivato flumine, tutam Da / nuvi navigationem fecit*; v. J. Šašel, în *JRS*, 63, 1973, 175 sqq.
[21] V. M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Şantierul arheologic Divici. Cercetările din anii 1995-1996 (raport preliminar)*, în *Cerc. Arh.Aria Nord-tracă*, II, Bucureşti, 1997, 381, cu literatura mai veche.
[22] *Ibidem*, 373-381; M. Gumă, S.A. Luca, C. Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985-1987*, în *Banatica*, IX, 1987, 199-238; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988-1994. Principalele rezultate*, în *Cerc.Arh.Aria Nord-tracă*, I, Bucureşti, 1995, 401-413; iidem, *Les fibules du site fortifié de Liubcova-Stenca et de la citadelle de Divici-Grad*, în *Le Djerdap/les Portes de Fer á la deuxieme moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo – Drobeta-Turnu Severin*, Belgrad, 1999, 67-70.
[23] Fl. Medeleţ, T. Soroceanu, N. Gudea, *Descoperiri din epoca dacică la Pescari*, în *ActaMN*, VIII, 1971, 465-475; Şt. Matei, I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, în *Banatica*, II, 1973, 141-156.
[24] M. Gumă, *Cercetări arheologice pe Stenca Liubcovei*, în *Banatica*, IV, 1977, 69-104; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Les fibules*...(nota 22), 65-67.

înaltă şi cea joasă a regiunii (Židovar[25] lângă Orešac, Serbia). Fortificaţiile vorbesc fireşte în favoarea existenţei unor forme de organizare politică şi militară a populaţiei, iar această organizare pare a fi existat doar în partea estică a Banatului. Deja amintitele condiţii naturale nefavorabile de atunci ale câmpiei bănăţene (zonă inundabilă, mlaştini de-a lungul malului drept al Tisei, dunele de nisip ale Deliblatei în sud-estul acestei câmpii) nu au permis probabil o locuire densă şi, pe cale de consecinţă, nici forme de organizare politico-militare periculoase pentru romani.

Primul conflict de mari proporţii dintre daci şi romani a apărut în timpul lui Domitian. Iordanes relatează despre atacul dacilor asupra Moesiei sub regele lor Dorpaneus. Dacii ar fi rupt tratatele pe care le aveau cu alţi împăraţi (*cum aliis principibus*) din cauza „zgârceniei" lui Domitian (*avaritia Domitiani*)[26].

Deşi scurtă, această relatare conţine ştiri importante: numele regelui dac, care a condus această expediţie, faptul că dacii încheiaseră tratate cu împăraţii romani anteriori acelui moment, precum şi motivul atacului: zgârcenia lui Domitian. Despre acest motiv putem azi doar face speculaţii. Este greu de crezut că dacii ar fi cunoscut *avaritia Domitiani* doar din auzite şi s-ar fi decis pentru un război preventiv, aşa cum ne dă să înţelegem Iordanes. Este mult mai verosimil că Domitian a redus într-adevăr subsidiile către daci, obişnuite într-o relaţie clientelară. Că această măsură e etichetată la Iordanes ca "zgârcenie" nu este probabil decât urmarea imaginii proaste pe care acest împărat o avea în cele mai multe izvoare literare ale antichităţii romane, imagine care a pătruns în cartea şi aşa "pro geţi"a lui Iordanes.

Atacul dacic - care a avut loc fie în primăvara-vara anului 85[27], fie în iarna 85/86[28] - a fost, se pare, nimicitor[29] şi a dus la uciderea legatului C. Oppius Sabinus pe câmpul de luptă. Domitian însuşi a venit în anul 86 în Moesia însoţit de prefectul pretoriului Cornelius Fuscus. Acesta a reuşit să-i împingă pe daci înapoi peste Dunăre. Moesia a fost reorganizată în *Moesia Superior*, care cuprindea partea vestică a Moesiei, învecinată şi cu zona de sud-vest a Daciei şi *Moesia Inferior*, partea centrală şi estică a vechii provincii, de la Ratiaria în aval până la Marea Neagră. Armata acestor provincii

---

[25] B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar*, Belgrad, 1952; M. Sladić, *Židovar in the Late Iron Age*, în J. Uzelac et. al., *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Belgrad –Vršac, 1997, 53-67; M. Jevtić, M. Sladić, *Some Stratigraphic Issues of the Iron Age Settlements at Židovar*, în *Le Djerdap/Les Portes de Fer*...(nota 22), 94-97.
[26] Iordanes, *Getica*, 76.
[27] Astfel G. Alföldy, H. Halfmann, *M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus,General Domitians und Rivale Trajans*, în G. Alföldy, *Römische Heeresgeschichte* (Ed. M. P. Speidel), Amsterdam, 1987, 180 sq (iniţial apărut în Chiron, 3, 1973, 331-373); K. Strobel, *Die Dakerkriege Domitians*, Bonn, 1989, 42.
[28] C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/2, 5; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, 278.
[29] Tacitus, *Agricola*, 41, 1-2.

a fost considerabil întărită[30]. Episoadele războiului lui Domitian împotriva dacilor sunt în general cunoscute, deşi specialiştii nu s-au pus încă de acord asupra unor secvenţe cronologice[31]. Pentru scopul nostru este suficient să enumerăm pe scurt momentele principale ale acestui război. Expediţia prefectului pretoriului Cornelius Fuscus în Dacia (probabil în anul 87) s-a încheiat cu o înfrângere totală, cu distrugerea armatei sale şi cu moartea sa[32]. Abia în anul următor a reuşit Tettius Iulianus să-i învingă pe daci în ţara lor la Tapae. Cu aceasta l-a silit pe regele Decebal să ceară pacea[33]. Se presupune în general că Tapae era un loc la marginea de est a Daciei de sud-vest, şi anume la trecătoarea "Porţilor de Fier ale Transilvaniei", adică între Banat şi Transilvania[34] (e posibil ca acest nume să desemneze întreaga trecătoare). De aceea se presupune că expediţia lui Tettius Iulianus împotriva dacilor s-a desfăşurat tocmai prin Banatul de est. Dacă este adevărat, unităţile lui Iulianus au urmat acelaşi drum ca mai târziu cele ale lui Traian, adică drumul roman ulterior de la Lederata la Tibiscum şi de aici mai departe spre est, prin valea Bistrei (drum numit de mine "drumul vestic", v. fig. 1). Această variantă pare a fi fost cea mai sigură, pentru că celălalt drum, de la Dierna la Tibiscum (numită de mine "drumul estic") se desfăşoară pe porţiuni lungi prin coridoare înguste şi flancate de înălţimi (cum ar fi coridorul Cernei sau cursul superior al Timişului), fiind astfel mai riscant din punct de vedere militar. Nu este clar dacă aşezările dacice aflate pe calea înaintării romane au fost distruse în această campanie. Cercetările de până acum au putut constata doar că unele din aceste fortificaţii au fost distruse de către romani la sfârşitul sec. I sau la începutul sec. II p. Chr. (Divici[35], Pescari[36]). Cetatea de la Liubcova pare chiar să fi fost distrusă mai devreme, adică în timpul lui Augustus şi Tiberius[37], în timp ce aceea de la Židovar a fost părăsită fără a fi distrusă la o dată neprecizată, dar în legătură cu expediţiile romane[38]. Cercetarea arheologică a acestor situri nu este nici pe departe încheiată, descoperirile viitoare putând data mai bine sfârşitul acestor fortificaţii.

După cum se ştie, conflictul daco-roman s-a încheiat cu un tratat clientelar şi de pace[39]. Deşi opoziţia senatorială a denigrat acest tratat desemnându-l aproape ca pe o capitulare din partea lui Domitian (relaţiile proaste ale lui Domitian cu

---

[30] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 4), 82-83.
[31] V. cronologia postulată de K. Strobel, *op. cit.* (nota 27), care diferă de cea prezentă în literatura românească.
[32] Jordanes, *Getica*, 78.
[33] Cassius Dio, LXVII, 10 şi 7 (ordinea cronologică corectă).
[34] V. TIR, L34, 109; H. Daicoviciu, *Tapae*, în *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976, 562.
[35] V. notele 21 şi 22.
[36] V. St. Matei, I. Uzum, *op. cit.* (nota 23), 144.
[37] M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Les fibules*... (nota 22), 67.
[38] A. Jovanović, *Židovar in the Roman Period*, în *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Vršac, 1997, 77-78; M. Jevtić, M. Sladić, *op. cit.* (nota 25), 96.
[39] Cassius Dio, LXVII, 7.

Senatul au jucat aici rolul principal şi au dus la faima proastă a lui Domitian în aproape toate izvoarele literare ale antichităţii romane, inclusiv la Dio), astăzi am putea să-l desemnăm ca realist (situaţia de pe frontul împotriva marcomanilor, quazilor şi sarmaţilor nu prea făcea posibilă o altă soluţie)[40]. Nu este în intenţia acestei lucrări o analiză a acestui tratat[41]. Să notăm doar că el nu iese din tiparele unor astfel de tratate: dacii au primit într-adevăr subsidii şi specialişti romani pentru domeniul militar şi civil, însă Decebal era începând de atunci rege al dacilor "din graţia Romei" (Diegis, fratele şi reprezentantul său, a primit coroana de la Domitian) şi era obligat să dea înapoi armele luate ca pradă de război şi prizonierii romani. Trupele romane au trecut în orice caz prin Dacia împotriva marcomanilor, quazilor şi sarmaţilor[42] iar aceasta se putea întâmpla doar după înfrângerea dacilor de către Tettius Iulianus. Înfrângerea lui Domitian în acest război a dus de altfel la încheierea tratatului menţionat mai sus cu Decebal[43]. Ce nu ştim este dacă unităţi militare romane au rămas pe teritoriul dacic şi după încheierea tratatului. Izvoarele literare tac în această privinţă, iar arheologia nu ne-a dat încă răspunsuri univoce. Unii cercetători au presupus o astfel de staţionare în timpul lui Domitian[44]. Aceeaşi specialişti recunosc însă că dovezile limpezi în această privinţă lipsesc[45]. În principiu, o asemenea situaţie ar fi posibilă, nu însă pentru mult timp şi probabil nici pe zone întinse. Ar fi fost posibilă o staţionare de scurt timp după război. Există desigur cazuri în care garnizoane romane erau staţionate pe teritoriul unui *rex amicus*, cum s-a întâmplat în unele regate elenistice, unde însă aceste garnizoane aveau scopul principal de a sprijini regele instalat de către romani[46]. Un al doilea scop al acestor garnizoane era desigur acela de a-l supraveghea pe regele respectiv[47]. În aceste cazuri avem de-a face însă doar cu unităţi relativ mici, care în mod obişnuit erau cantonate în reşedinţa regală, adică în apropierea regelui.

În cazul Daciei de după tratatul clientelar din anul 89 p. Chr. nu putem din păcate da încă un răspuns acestei probleme. Dacă cercetarea arheologică a fortificaţiilor din Banat nu a găsit încă o soluţie fermă acestei chestiuni este şi pentru că cercetarea mai ales a fortificaţiilor romane timpurii din lemn şi pământ se găseşte încă în faza de început. Asemenea castre au fost presupuse în unele locuri din sud-vestul Daciei, dar foarte puţine din acestea au fost şi cercetate. Pe "drumul vestic" se găsesc fortificaţiile încă necercetate de la Dupljaja şi Grebenac

---

[40] *Ibidem.*

[41] V. recent analiza lui V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz, 2000, 175-196.

[42] ILS, 9200: ... *Bellum Marcomannorum, Quadorum, Sarmatarum, adversus quos expeditionem fecit per regnum Decibali, regis Dacorum*...

[43] Cassius Dio, LXVII, 7.

[44] V. C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998, 36 cu notele 47 şi 48.

[45] *Ibidem*; D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, în *AnBan*, III, 1994, 310.

[46] D.C. Braund, *Rome and the Friendly King*, London, 1984, 94 sq.

[47] *Ibidem.*

(Serbia)[48]. Mai departe spre nord, la Vărădia (Banatul românesc) există două castre romane, din care unul doar din lemn şi pământ pe o înălţime (dealul "Chilii"), al doilea cu o fază iniţială din lemn şi pământ şi una ulterioară din piatră în câmpie, lângă râul Caraş (punctul "Pustă"), la mai puţin de 1 km în linie dreaptă la nord-vest de primul. Rezultatele publicate până acum doar ca rapoarte de săpătură duc la ipoteza că fortificaţia de pământ de pe dealul "Chilii" a existat doar până în timpul lui Traian, fără a putea preciza însă, dacă el a fost construit înainte de epoca acestui împărat (eventual în timpul lui Domitian), pentru că elementele de datare pretraianice, ca de exemplu monedele, nu oferă decât *termini postquem*[49]. O situaţie asemănătoare există în castrul de la Surducul Mare (*Centum Putea*?), aşezat mai departe spre nord, pe acelaşi drum. Castrul acesta de lemn şi pământ nu pare să fi funcţionat timp îndelungat; cercetarea sa arheologică este însă departe de a fi încheiată[50].

Şi la Tibiscum au fost găsite două faze constructive succesive din lemn şi pământ, un prim *castellum* mic (60 x 60 m) şi un castru auxiliar (101 x 110 m) pe acelaşi loc. Conducătoarea săpăturilor a datat *castellum* în perioda dintre cele două războaie ale lui Traian (102-105 p. Chr.) şi ridicarea castrului auxiliar "în timpul lui Traian"[51], deci nu în vremea lui Domitian. În concluzie la acest subiect putem spune că prezenţa militară romană în Dacia lui Decebal în timpul lui Domitian este o posibilitate care n-ar trebui exclusă. O soluţie la această problemă ar putea apărea pe de o parte prin cercetarea sistematică a castrelor de lemn şi pământ (atât a celor rămase în această fază, cât şi a fazelor de lemn şi pământ a castrelor de piatră de mai târziu) cât şi prin cercetarea castrelor care se află nemijlocit pe malul de nord al acestui sector al Dunării. Fortificaţia romană care trebuie să fi existat în sec. II-III p. Chr. la Banatska Palanka (*Translederata*?) nu a fost până azi nici măcar localizată; doar fortificaţia romană târzie de pe insula învecinată Sapaja a fost cercetată[52]. Alte cercetări ar trebui efectuate şi în castrul auxiliar de la Pojejena, pentru a preciza – printre altele – fazele şi datarea acestei fortificaţii[53]. În principiu,

---

[48] V. M. Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, în *Studii de Istorie a Banatului*, XVII-XVIII (1993-1994), 1996, 29, 33; eadem, *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, în *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Ed. P. Petrović), Belgrad, 1996, 131; N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în *JRGZM*, 44, 1997, 25 f; situaţia acestor fortificaţii nu rezultă limpede din aceste publicaţii, ceea ce poate fi eventual atribuit şi insuficientei cunoaşteri a topografiei locale.

[49] Cercetări E. Iaroslavschi şi O. Bozu.

[50] D. Protase, *Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)*, în *Banatica*, III, 1975, 345-348; v. N. Gudea, *op. cit.* (nota 48), 28.

[51] D. Benea, în *AnBan*, III, 1994, 317.

[52] V. M. Đorđević, în *Studii de istorie a Banatului*, 25 sq cu bibliografia.

[53] V. N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, în *Banatica*, II, 1973, 85-96; N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, în *Banatica*, III, 1975, 333-343; N. Gudea, O. Bozu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977-1978*, în *Banatica*, V, 1979, 181-185.

castrele de pe malul stâng (dacic) al Dunării ar trebui să fie cronologic primele, dacă romanii au avut capete de pod la nord de fluviu înainte de cucerirea traianică.

Nu avem ştiri literare despre relaţiile daco-romane până la războaiele dacice ale lui Traian. Putem presupune că tratatul lui Domitian cu Decebal a fost respectat de ambele părţi.

Traian a fost primul împărat roman care s-a decis să ia calea unei soluţii radicale pentru "problema dacică". Putem vedea acest lucru şi ca o evoluţie previzibilă a noului curs promovat de Traian în politica faţă de vecinii barbari, un curs care - pentru un timp - a rupt radical cu metoda augusteică de a asigura graniţele prin diplomaţie[54]. Una dintre cauzele noilor războaie daco-romane a fost în primul rând cu siguranţă poziţia puternică a regatului dac la începutul sec. II p. Chr.[55], ca şi probabil capacitatea sa de a încheia coaliţii îngrijorătoare cu diverse popoare vecine, aşa cum s-a dovedit a fi mai ales în primul război al lui Traian împotriva dacilor[56].

Despre aceste războaie există numeroase contribuţii ştiinţifice care au analizat diferitele lor aspecte sau întreaga lor desfăşurare[57], aşa că nu putem aduce aici date noi. Voi reaminti doar acele date şi aspecte care privesc partea sud-vestică a Daciei.

Se cunoaşte că cel puţin o parte a armatei romane, condusă de însuşi Traian, a pătruns în Dacia lui Decebal pe acelaşi drum ca şi armata lui Tettius Iulianus, şi anume pe traseul "drumului vestic" de la Lederata la Tibiscum[58] şi de acolo mai departe spre Tapae. Traian însuşi menţionează două localităţi de pe acest drum, Berzobis şi Aizis, în singurul fragment al "Comentariilor" sale la războaiele dacice, fragment păstrat la gramaticul Priscianus[59]. Acest traseu a fost probabil conceput acum pentru prima oară ca drum militar roman. În orice caz, acesta trebuie să fi existat deja în perioada dintre cele două războaie ale lui Traian, fiindcă această regiune – Banatul de est – a fost ocupat de romani în primul război. Aceasta înseamnă că garnizoane romane au staţionat aici cel târziu la anul 102 p. Chr. Arheologic este greu de determinat care dintre fortificaţiile din Banatul de est au fost construite în timpul sau imediat după primul război. Şi mai puţine ştim

---

[54] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 4), 89.
[55] Cassius Dio, LXVIII, 6.
[56] Cassius Dio, LXVIII, 8; 10.
[57] Între altele C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, III, Textband, Berlin-Leipzig,1900; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; N. Gostar, *L' armée romaine dans les guerres daces de Trajan*, în *Dacia*, N.S., XXIII, 1979, 116-121; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984; R. Vulpe, *Columna lui Traian, monument al etnogenezei româneşti*, Bucureşti, 1988; Al. Diaconescu, *Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, în *ActaMN*, XXXIV, 1, 1997, 13-52; C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1997, 27-46.
[58] Al. Diaconescu, *op. cit.* (nota 57), 14.
[59] Priscianus, VI, 13, 205: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus.*

despre drumul de-a lungul Mureşului şi instalaţiile militare romane de aici în această vreme.

Cunoaştem o interesantă succesiune de castre pe acelaşi loc la Tibiscum, unde prima fortificaţie în ordine cronologică – un *castellum* de 60 x 60 m – a fost datată în perioada dintre 102-105 p. Chr.; trupa de garnizoană rămâne din păcate necunoscută, presupunându-se o vexilaţie de legiune[60]. Din aceeaşi perioadă poate să dateze cea mai timpurie fortificaţie romană de la Vărădia, adică cea de pe dealul "Chilii", unde elementele de datare sunt relativ timpurii (de ex. monede de la Augustus la Traian)[61]. Nici aici nu s-au găsit ştampile tegulare, deci şi trupa (trupele) de garnizoană rămân(e) deocamdată necunoscută (necunoscute).

S-a presupus de asemenea că marea fortificaţie (cca. 336 x 336 m) de la Zăvoi, încă vizibilă pe teren, care se află în estul extrem al Banatului, pe drumul de la Tibiscum la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ar putea data din aceeaşi perioadă[62]. Cu ocazia unei periegheze, Ovidiu Bozu a găsit aici ştampile tegulare ale *cohors I sagittariorum*[63], care a construit castrul mare de la Tibiscum. Poziţia marii fortificaţii de la Zăvoi pe drumul care duce din Banat în interiorul Transilvaniei – iar prin aceasta către nucleul statului dac din Munţii Orăştiei – cât şi dimensiunile fortificaţiei par a confirma datarea în perioada dintre cele două războaie dacice ale lui Traian. Desigur, ar fi nevoie de săpături sistematice pentru a confirma sau abandona definitiv această ipoteză. Este posibil ca şi alte faze constructive timpurii din lemn şi pământ ale unor castre din sud-vestul Daciei să dateze din perioada 102-105 p. Chr., dar nu avem puncte de sprijin solide pentru o astfel de datare. Logic ar fi ca fortificaţiile de pe "drumul vestic" – drumul de pătrundere al lui Traian în primul său război dacic – să fi avut o fază tocmai din această perioadă, chiar dacă ele nu au avut neapărat aceleaşi dimensiuni şi nu au adăpostit acelaşi tip de trupe ca şi castrele ulterioare din aceleaşi locuri. Astfel, castrul de la Surducul Mare (*Centum Putea*?) cât şi castrul legionar de la Berzobis[64] ar putea să fi avut teoretic o astfel de fază timpurie. Până la noi cercetări trebuie însă să ne pronunţăm cu multă prudenţă în această privinţă.

Întrebarea dacă reşedinţa regală a lui Decebal de la Sarmizegetusa a fost cucerită de romani deja în primul război[65] sau abia în al doilea[66] are pentru sud-vestul Daciei consecinţe minore. Într-un caz sau în celălalt, partea estică a acestui

[60] D. Benea, în *AnBan*, III, 1994, 313; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994, 17; 29-31.
[61] Cercetări E. Iaroslavschi-O. Bozu.
[62] IDR III/1, p. 234; N. Gudea, în *JRGZM*, 44, 1997, 37.
[63] O. Bozu, *Cohors I sagittariorum la Zăvoi*, în *Banatica*, IV, 1977, 131-133.
[64] V. M. Moga, *Castrul Berzobis*, în *Tibiscus*, I, 1970 (1971), 51-58; Fl. Medeleţ, R. Petrovszky, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Berzovia*, în *Tibiscus*, III, 1974, 133-136.
[65] Printre alţii I.I. Russu, *Ocuparea Daciei. Organizarea şi dezvoltarea provinciei*, în IDR I, p. 14; I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, 2 cu nota 8.
[66] Printre alţii H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, 328; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984, 201.

ţinut era sub ocupaţie romană după noua înfrângere a dacilor la Tapae şi după înaintarea romană în direcţia Sarmizegetusei[67]. După încheierea unui nou tratat de pace şi clientelar - de data aceasta între Traian şi Decebal – împăratul a lăsat o legiune (armată?) la Sarmizegetusa (este pasajul neclar la Cassius Dio, care a declanşat dezbaterea sus-menţionată privind momentul ocupării reşedinţei regale dacice, v. notele 65 şi 66) şi "garnizoane în întregul ţinut"[68], înainte de a se întoarce la Roma. Aceste garnizoane au stat sub ordinele lui Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus[69], nimeni altul decât acela care, cu puţin timp înainte de al doilea război (105-106 p. Chr.) a fost luat prizonier prin vicleşug de către Decebal[70].

După victoria definitivă a lui Traian în al doilea război a fost întemeiată provincia Dacia şi cu aceasta şi primele sale sisteme defensive. Dacă despre armata de ocupaţie a Daciei de sud-vest şi castrele ei dintre anii 102-105 p. Chr. ştim foarte puţin, imaginea armatei permanente din această regiune este mai limpede, deşi nu fără lacune, aşa cum se va vedea în următorul capitol.

---

[67] Cassius Dio, LXVIII, 8.
[68] *Ibidem*, LXVIII, 9.
[69] I. Piso, *op. cit.* (nota 65), 1-3.
[70] Cassius Dio, LXVIII, 12.

CAPITOLUL II.
PRIMA ETAPĂ A SISTEMULUI DEFENSIV ROMAN DIN DACIA SUD-VESTICĂ. EPOCA LUI TRAIAN

În literatura de specialitate românească există părerea general acceptată că sistemul defensiv al provinciei Dacia a fost organizat în trăsăturile sale generale deja în timpul lui Traian[1]. Din punct de vedere arheologic şi al istoriei militare ar trebui aşadar să putem constata faze traianice ale castrelor auxiliare respectiv de legiune şi să găsim unităţile militare a caror staţionare în aceste *castra* este databilă în vremea lui Traian. Pentru aceasta este necesar să aruncăm o privire asupra castrelor cunoscute sau doar bănuite a fi existat, ca şi asupra descoperirilor care se pot data în timpul lui Traian.

Aşa cum am pomenit mai sus, „drumul vestic" a fost construit probabil cel mai târziu la începutul primului război dacic al lui Traian, cel puţin într-o primă formă, pentru care se poate folosi termenul de *limes* în sensul său mai timpuriu, acela de drum militar construit pentru pătrunderea în teritoriul inamic[2]. Unele fortificaţii ar putea să fi avut de asemenea faze din această vreme (v. mai sus). După victoria romană definitivă asupra dacilor s-a făcut organizarea militară a provinciei dacice, în cadrul procesului general de organizare a provinciei. Pe amintitul "drum de vest" există mai multe castre auxiliare şi unul de legiune care, cel puţin teoretic, ar putea să fi avut faze constructive şi garnizoane traianice.

Dacă privim acest drum de la sud la nord, o primă fortificaţie romană pe malul stâng al Dunării – deci aparţinând Daciei - putea să fi existat vis-à-vis de Lederata (Ram, Serbia), în apropiere de actualul sat **Banatska Palanka** (Serbia). Aici au fost găsite ştampile tegulare militare, din care unele ar putea data din timpul lui Traian. Astfel este o ştampilă a *al(a) II P(annoniorum)*, o ală despre care ştim că a participat la războaiele dacice ale lui Traian[3] şi a făcut parte din armata romană a Daciei din timpul lui Traian[4]. Ţigla ştampilată provine de pe insula dunăreană învecinată Sapaja; nu ştim însă cât de mult a staţionat această ală la Dunăre, fiindcă fortificaţia ei de garnizoană permanentă de mai târziu se afla la Gherla, în nordul Daciei[5]. O altă unitate ale cărei ştampile tegulare s-au găsit la Stara Palanka a fost *coh(ors) I Cre(tum)*, care şi ea este atestată în Dacia prin

---

[1] De ex. N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în *JRGZM*, 44, 1997, 7.
[2] V. exemplele la B. Isaac, *The Meaning of the Terms Limes and Limitanei*, în *JRS*, 78, 1988, 126-127.
[3] M. Speidel, *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, în *ActaMN*, VII, 1970, 511.
[4] Atestată în Dacia în anul 109 p. Chr., v. J. Garbsch, N. Gudea, *Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provincia Dacia*, în *ActaMP*, XIV-XV, 1990-1991, 61-82 =RMD III, 148 şi în anul 110 p. Chr. , v. IDR I, D III.
[5] V. E. Nemeth, *Despre originea etnică a soldaţilor şi veteranilor din Dacia Porolissensis*, în *AnBan*, II, 1993, 196f; C.C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană*, în *SCIVA*, 1, 46, 1995, 45.

diploma militară din 2 iulie 110 sub numele *cohors I Cretum sagittariorum*[6]. Această trupă nu apare în nici o altă diplomă a Daciei, dar numele ei se regăseşte în diplomele Moesiei Superior din anii 160 şi 161[7].

De asemenea la Banatska Palanka a fost găsită o ştampilă tegulară aparte a *coh(ors) II Hisp(anorum)*[8]. Este vorba de *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata*; ţigla este aparte prin faptul că are o reprezentare stângace, incizată în lutul crud, a unui soldat roman (posibil o autoreprezentare a însuşi *figlinarius*). Această trupă auxiliară , iniţial staţionată în Pannonia, apoi în Moesia Superior în timpul lui Domitian şi la începutul domniei lui Traian, a lăsat o inscripţie datată în anul 108, dedicată lui Mars Ultor la Vârşeţ (Vršac, Banatul sârbesc)[9]. Unitatea apare în lista de trupe a diplomei militare a Daciei din 2 iulie 110[10]. S-a presupus că dedicaţia pentru Mars Ultor în sănătatea lui Traian ar putea fi pusă în legătură cu un conflict militar între romani şi iazigi din anii 107-108[11]. Nu ştim cât a staţionat cohorta la Vârşeţ; castrul ei permanent de mai târziu a fost la Bologa[12], în nord-vestul Daciei.

Pentru că toate trupele de mai sus par să se fi aflat în Banatska Palanka doar pentru scurt timp, putem presupune că acest important cap de pod (deşi aici nu s-au găsit urmele vreunui pod permanent) a fost ţinut de vexilaţii ale legiunilor din Moesia Superior - *legio VII Claudia* şi *legio IIII Flavia*, ale căror ştampile tegulare s-au găsit de asemenea aici[13]. Castrul din sec. 2-3 p. Chr. care trebuie să se fi aflat la Banatska Palanka rămâne din păcate până astăzi neidentificat. A fost cercetată doar fortificaţia romană târzie de pe insula dunăreană învecinată Sapaja[14].

Se presupune existenţa unui castru roman la **Vršac** (Vârşeţ, Serbia). Localitatea se află ceva mai departe spre vest de linia "drumului vestic" (cca. 15 km în linie dreaptă, v. fig 1). Aici s-a găsit inscripţia deja pomenită mai sus a cohortei II Hispanorum (v. nota 9) din anul 108 şi o inscripţie funerară fragmentară unui *signifer* rămas anonim al *ala I Frontoniana Tungrorum*[15]. Această unitate de cavalerie a aparţinut în epoca traianică armatei Pannoniei – apoi a Pannoniei Inferior – pentru a fi transferată în Dacia abia în timpul lui Hadrian[16]. Nu se mai

---

[6] IDR I, D III.
[7] CIL XVI, 111 resp. RMD I, 55.
[8] IDR III/1, 7; v. şi E. Nemeth, în *Miles Romanus in provincia Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, 8, nr. 18.
[9] IDR III/1, 106.
[10] IDR I, D III.
[11] L. Balla, *Guerre Iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108*, în *Studia Dacica. Collected Papers* (ed. E. Szabó), Debrecen, 2000, 33-36 (iniţial apărut în *ActaClassUnivDebr*, V, 1969, 111-113).
[12] M. Zahariade, *Trupe de origine hispanică în Dacia,* în *SCIVA*, XXVII, 4, 1976, 479-492; N. Gudea, M. Zahariade, *Spanish Units in Roman Dacia*, în *ArqEspArch*, 53, 1980, 61-76.
[13] IDR III/1, p. 38 sq.
[14] M. Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII (1993-1994), 1996, 25.
[15] IDR III/1, 107.
[16] V. sintetic C.C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (I)*, în *SCIVA*, 46, 1, 1995, 47-49; idem, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, 78 sqq; B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien*

poate şti dacă inscripţia în discuţie este din timpul lui Traian sau al lui Hadrian. Cei mai mulţi specialişti cred într-un "început de serviciu" al acestei ale în Dacia de sud-vest la începutul domniei lui Hadrian, fiindcă ulterior ea a fost staţionată la Ilişua, pe graniţa de nord a Daciei[17]. Alte trupe nu sunt atestate la Vârşeţ şi nici nu s-a identificat un eventual castru, astfel că prefer deocamdată să nu includ această localitate între cele cuprinse în sistemul militar roman din Dacia de sud-vest.

În **Vărădia** (*Arcidava?*), situaţia pentru epoca traianică este destul de neclară. Se presupune pe baza descoperirilor arheologice, că fortificaţia menţionată în capitolul precedent de pe dealul "Chilii" a funcţionat doar o parte din vremea domniei lui Traian[18]. Nu există însă indicii asupra trupei (trupelor) care s-a(u) aflat în acest castru. În ceea ce priveşte castrul de piatră de la Vărădia-"Pustă" (172 x 154 m), săpăturile mai vechi[19] au dus la descoperirea unei aplici de bronz care a aparţinut unui Iulius Martialis, soldat din *cohors I Vindelicorum*[20]. Această cohortă se regăseşte în listele de trupe ale diplomelor militare ale Daciei din 109[21] şi 2 iulie 110[22] - în ultima din diplome apare ca *milliaria* – aşa că prezenţa ei în Dacia în timpul lui Traian este absolut sigură. În castrul de la Vărădia-"Pustă nu am găsit până acum alte indicii ale staţionării unităţii aici, nici ştampile tegulare, nici inscripţii pe piatră. La sfârşitul sec. II şi la începutul sec. III p. Chr. unitatea este atestată în marele castru de la Tibiscum prin ştampile tegulare şi inscripţii[23].

La cca. 20 km nord de Vărădia , pe acelaşi drum, se afla castrul de la **Surducul Mare** (*Centum Putea?*). În castru s-au făcut săpături de sondaj în anii 1964 şi 1968[24]. Fortificaţia era construită doar din lemn şi pământ şi are dimensiunile de 132 x 128 m. Se presupune aici prezenţa unei vexilaţii a legiunii a IV-a Flavia felix, fiindcă literatura de specialitate de la sfârşitul sec. XIX şi începutul sec. XX menţionează cărămizi ştampilate ale legiunii aici, deşi destul de de neclar şi contradictoriu[25]. Dacă este aşa, castrul de lemn şi pământ de la Surducul Mare poate să fi avut măcar o fază traianică. Cercetarea incompletă a castrului nu permite alte discuţii despre datare, trupă de garnizoană etc.. Cu toate acestea, conducătorul săpăturilor de sondaj de la Surducul Mare crede, pe baza

---

während der Prinzipatszeit, Wien, 2001, 26, Nr. 29; altfel J. Spaul, *Ala²*. *The auxiliary cavalry units of the prediocletianic Imperial Roman Army*, Andover, 1994, 119, 122 sq.

[17] C. C. Petolescu, *loc. cit.*; D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, în *AnBan*, III, 1994, 316 sq.

[18] Informaţie amabilă E. Iaroslavschi şi O. Bozu.

[19] Gr. Florescu, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, în *Istros*, I, 1934, 60-72.

[20] IDR III/1, 110 sq.

[21] J. Garbsch, N. Gudea, *Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provincia Dacia*, în *ActaMP*, XIV-XV, 1990-1991, 62-79 = RMD III, 148 sq.

[22] IDR I, D III.

[23] D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti 1994, 54, 57; I. Piso, P. Rogozea, *Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, în *ZPE*, 58, 1985, 211 sq.

[24] D. Protase, *Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, III, 1975, 345-348.

[25] V. *ibidem*, 345 cu nota 1.

indiciilor de datare cunoscute până acum, că acest castru a fost părăsit, simultan cu cele de la Vărădia-"Pustă" şi de la Berzovia (v. mai jos), la începutul domniei lui Hadrian[26]. Voi reveni asupra acestei probleme mai jos.

La **Berzovia** (*Berzobis*) – cca. 20 km nord de Surducul Mare - se găsea castrul legiunii a IV-a Flavia felix. Castrul se află în cea mai mare parte sub satul actual, ceea ce îngreunează considerabil cercetarea sa arheologică. De aceea, cercetările de până acum a trebuit să se limiteze fie la periegheze, fie la săpături de mică anvergură[27]. Dimensiunile castrului (490 x 410 m) corespund unei fortificaţii legionare de mărime mijlocie[28]. Castrul avea val de pământ şi palisadă, unele clădiri de interior – între care şi *principia* – aveau ziduri de piatră[29]. Prezenţa legiunii aici a durat pînă la reorganizarea Daciei la începutul domniei lui Hadrian, în timpul, sau mai degrabă imediat după conflictul cu iazigii din anii 117-118 p. Chr. O retragere mai timpurie a legiunii spre Moesia Superior – cum ar fi în anul 114 p. Chr.[30]- a fost respinsă ca improbabiblă din motive de statut al provinciei[31]. Ştampile tegulare ale legiunii a IV-a Flavia au fost semnalate în mai multe locuri din Banat[32], ceea ce vorbeşte despre rolul de prim rang jucat de această legiune în sistemul militar al Daciei sud-vestice în timpul lui Traian.

De pe "drumul vestic" ne mai sunt cunoscute din izvoare cartografice cum ar fi *Tabula Peutingeriana* sau din Geograful Ravennat şi numele altor localităţi, ca *Aizis* (prezent şi la Priscianus, VI, 13 împreună cu Berzobis, în singurul fragment păstrat din "Comentariile" lui Traian la războaiele sale dacice) sau *Caput Bubali*, ambele pe sectorul dintre Berzobis şi Tibiscum (v. fig. 6). Aceste posibile situri romane nu au fost cercetate, deşi ele au fost localizate ipotetic în localităţi actuale (Fârliug, jud. Caraş-Severin pentru *Aizis* şi Cornuţel, acelaşi judeţ, pentru *Caput Bubali*). Despre ele, ca şi despre fortificaţia/fortificaţiile necercetată(e) de lângă Grebenac (Serbia), la sud de Vărădia, nu putem spune de fapt nimic sigur; cu

---

[26] *Ibidem*, 348; V. D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV, 1967, 47-72.

[27] V. literatura mai veche şi istoricul cercetării la M. Moga, *Castrul Berzobis*, în *Tibiscus*, I, 1971, 51-58 şi la Fl. Medeleţ, R. Petrovszky, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Berzovia*, în *Tibiscus*, III, 1974, 133-136.

[28] V. o listă comparativă a unor castre de legiune după suprafaţă la M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a V-a Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, 98 sq.

[29] S. D. Protase, *op. cit.* (nota 26), 49-51; M. Moga, *op. cit.* (nota 27), 54; Fl. Medeleţ, R. Petrovszky, *op. cit.* (nota 27), 135 sq.

[30] D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, 158; eadem, în *AnBan*, III, 1994, 316; retragerea ar fi avut loc pentru trimiterea legiunii în războiul partic al lui Traian.

[31] I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, 8 sq cu nota 47: "Das hiesse, daß Dakien seit 114 prätorisch geworden wäre, was weder bewiesen, noch wahrscheinlich ist..."

[32] V. D. Protase, *op. cit.* (nota 26), tabelul 2.

atât mai puţin putem să ne pronunţăm despre funcţia, datarea, rolul, garnizoana lor etc. Este posibil ca cele două nume din hărţile antice să nu fi fost castre, ci să reprezinte *stationes* sau *mansiones* din cadrul *cursus publicus*.

"Drumul estic" începea în Dacia pe malul stâng al Dunării la **Orşova** (*Dierna*). La Dierna au fost găsite unele ştampile militare[33], care însă nu au contexte de descoperire sigure şi în mare pare s-au pierdut. Săpăturile de salvare din anii 1968-1970 (Orşova Veche, sub care se găsea oraşul antic Dierna a fost acoperit de lacul de acumulare al hidrocentralei "Porţile de Fier I") nu au adus dovada univocă a vreunui castru[34]. O prezenţă militară într-un loc atât de important ar fi de aşteptat cel puţin în timpul lui Traian, probabil şi mai târziu, dar nimic sigur nu poate fi spus.

Următorul castru identificat pe acest drum se află în apropierea satului actual **Mehadia** (jud. Caraş-Severin). Cei mai mulţi specialişti atribuie acestui castru numele antic *Praetorium*, deşi în *Tabula Peutingeriana*[35] după *Tierna* (= *Dierna*) urmează o localitate cu numele de *Ad Media*(*m*) şi abia după aceasta din urmă vine *Praetorio* (fig. 6). Castrul a fost cercetat arheologic în timpul şi imediat după ultimul război mondial, dar cea mai mare parte a documentaţiei şi a descoperirilor par să se fi pierdut[36].

Se susţine că fortificaţia ar fi avut o primă fază de lemn şi pământ, fără a o data[37]. În orice caz trebuie să datăm valul de pământ (sau o fază a valului) după anul 154 p. Chr., fiindcă un fragment al diplomei IDR I, D XVII pentru Dacia Porolissensis a fost găsit în val[38].

La Mehadia s-au găsit şi ştampile tegulare ale unor trupe. Printre aceste ştampile sunt şi cele ale legiunilor XIII Gemina şi V Macedonica[39]. O ştampilă găsită în catsrul de la Mehadia conţine numele ambelor legiuni: *leg(iones) V M(acedonica) et XIII G(emin)a*[40]. Identificarea celor două legiuni conduce spre o datare, cel puţin a acestei ştampile, după anul 168, când legiunea a V-a Macedonica a fost transferată în Dacia. Există părerea că această ştampilă, ca şi aceea pe care se

---

[33] V. IDR III/1, p. 73 sqq.

[34] Informaţie amabilă Fl. Medeleţ, care a participat direct la săpăturile de salvare din acei ani.

[35] Segm. VII, 3.

[36] M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti, 1993, 8-12.

[37] *Ibidem*, 27; N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în *JRGZM*, 44, 1997, 32; noile cercetări de la Mehadia vorbesc şi ele de o fază de lemn şi pământ la Mehadia, v. D. Benea et al., în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, nr. 118; iidem, *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003*, nr. 121 .

[38] IDR I, p. 122; M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *op. cit.* (nota 36), 27.

[39] IDR III/1, p. 119; Nr. 101, 102.

[40] IDR III/1, 102.

citeşte "în oglindă" şi de la dreapta la stânga *leg(io) XIII G(emina)* ar sta în legătură cu operaţiuni militare din timpul lui Gallienus[41].

Pentru trupe auxiliare sunt cunoscute în Mehadia două feluri de ştampile: un fragment al unei ştampile a *cohors VIII Raetorum*[42] şi mai multe exemplare cu numele *cohors III Delmatarum*[43] . Ultima cohortă este menţionată de asemenea în mai multe inscripţii litice[44]. Cohorta de *Raeti* a fost probabil trupa de garnizoană a castrului auxiliar situat mai departe spre nord, pe acelaşi drum, de la Teregova (v. mai jos) şi găsirea ştampilei ei la Mehadia este privită ca o participare la activităţi de construcţie[45]. Cohorta de *Delmatae* pare să fi fost garnizoana permanentă a castrului de la Mehadia. Această trupă, care apare doar în diploma militară a Daciei din 1 aprilie 179[46], pare a fi fost transferată la Mehadia destul de târziu, în timpul războaielor marcomanice[47] şi a existat chiar presupunerea că ea ar fi fost o creaţie a lui Marcus Aurelius[48]. Inscripţiile ei databile provin în orice caz din sec. III[49]. Nu există astfel indicii univoce pentru epoca lui Traian, ceea ce este poate şi o urmare a sus-menţionatului stadiu al cercetării.

Următorul castru identificat de pe "drumul de est" se află lângă actualul sat **Teregova** (*Ad Pannonios*?), la cca. 28 km în linie dreaptă nord de Mehadia. Fortificaţia a fost şi mai puţin cercetată decât cea de la Mehadia; există săpături de sondaj din anul 1969[50] şi noi săpături sistematice abia din anul 2001[51].

Prima săpătură a constatat două faze ale castrului – de lemn-pământ şi de piatră – fără a le putea data[52]. Indiciul asupra garnizoanei este o cărămidă fragmentară cu ştampila *cohors VIII Raetorum*[53]. Cohorta a fost în Dacia de la începutul organizării provinciei, fiindcă apare în primele diplome ale acesteia, în anul 109[54] şi în cele două diplome din anul 110[55]. Trupa nu se găsea însă probabil

---

[41] V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, 72.
[42] IDR III/1, 120.
[43] IDR III/1, 99, 100.
[44] IDR III/1, 76, 77, 81, 87.
[45] IDR III/1, 120.
[46] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, în *ZPE*, 56, 1984, 265-267; 280 (= RMD II, 123).
[47] *Ibidem*, 280.
[48] C.C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (II)*, în *SCIVA*, 46, 3-4, 254; în a sa *Auxilia Daciae*, 102 sq (v. nota 16), Petolescu nu mai păstrează această ipoteză, preferând o ipoteză de-a lui J. Spaul, *Cohors*[2], Oxford 2000, 305 sq, privind o staţionare anterioară a trupei în Germania Superior.
[49] IDR III/1, 76- Iulia Mamaea şi Severus Alexander; 77 – Gallienus; 87 – inscripţie funerară cu *Aurelii* fără *praenomina* (şi nu cu "Ael. Su[rus]", ca la C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, 103).
[50] N. Gudea, *Sondajul arheologic de la Teregova (jud. Caraş-Severin)*, în *Banatica*, II, 1973, 97-101.
[51] V. mai sus, „Introducere".
[52] N. Gudea, *op. cit.* (nota 50), 97.
[53] IDR III/1, 114.
[54] V. nota 21.
[55] IDR I, D II şi DIII.

în acest timp încă la Teregova, fiindcă ea a lăsat o inscripţie de bază de statuie, datată în anul 129, pentru împăratul Hadrian, în castrul de la Inlăceni (jud. Harghita), în Dacia de est[56]. Se presupune transferarea ei la Teregova cândva după acest an[57]. Această realitate ne lasă pentru Teregova, ca şi pentru Mehadia, fără elemente de datare a unei garnizoane pentru epoca lui Traian

Pe acelaşi drum, la nord de Teregova (dacă aceasta se poate identifica cu *Ad Pannonios*) sunt consemnate, atât în *Tabula Peutingeriana* (Segm. VII, 3) cât şi de către Geograful Ravennat (IV, 14) şi alte localităţi: *Gaganis* und *Masclianis* (fig. 6). Nu este cert dacă ele sunt puncte militare sau eventual *stationes*, fiindcă nu au fost identificate pe teren.

Atât "drumul vestic" cât şi cel "estic" se uneau lângă marele castru de la **Jupa** (*Tibiscum*). Cecetările sistematice de mulţi ani din acest castru au arătat o succesiune interesantă de faze. În epoca traianică a fost datat – după cum s-a arătat mai sus, cap. I – micul *castellum* cu garnizoană necunoscută, şi anume în perioada dintre cele două războaie dacice ale lui Traian (102-105). O a doua fortificaţie de lemn şi pământ, mai mare (110 x 101 m) a înlocuit această mică fortificaţie după sfârşitul celui de-al doilea război (106)[58]. Castrul a fost atribuit pe baza ştampilelor tegulare găsite în acest nivel *cohors I sagittariorum*[59]. Primul document databil în cifre absolute al acestei cohorte la Tibiscum este însă o inscripţie găsită în *principia* castrului mare (ultima fază), din anul 165 p. Chr.[60]. Cărămizi ştampilate a acestei unităţi de arcaşi s-au găsit şi în castrul aflat nu departe (cca. 20 km), încă nesăpat, de la Zăvoi (v. mai jos)[61]. Nici o diplomă militară a Daciei nu aminteşte numele acestei cohorte.

De asemenea în timpul lui Traian – din timpul războaielor împotriva dacilor - a fost datat ipotetic şi castrul necercetat de la **Zăvoi**[62], care se află la cca. 20 km est de de Tibiscum, pe drumul spre Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Ştampilele tegulare găsite aici în timpul unei periegheze ale *cohors I sagittariorum* (în forma COH I S) nu au fost datate[63]. Că în Zăvoi nu s-a aflat doar un castru de marş din timpul războaielor dacice ale lui Traian (?) este dovedit de prezenţa unor elemente de ziduri din piatră pe teren[64]. Până când nu se vor întreprinde săpături în acest sit nu putem decât, cel mult, să speculăm asupra rolului, garnizoanei şi datării acestei foritficaţii.

---

[56] IDR III/4, 263.
[57] I. Piso, D. Benea, *op. cit* (nota 46), 287 sq; IDR III/4, 208; C. C. Petolescu, *op. cit.* (nota 47), 268; idem, *Auxilia*, 120.
[58] D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994, 18, 31-36.
[59] *Ibidem*, 18, 36; D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, în *AnBan*, III, 1994, 317.
[60] IDR III/1, 130.
[61] O. Bozu, *Cohors I Sagittariorum la Zăvoi (jud. Caraş-Severin)*, în *Banatica*, IV, 1977, 131-133.
[62] IDR III/1, p. 234; D. Benea, în *AnBan*, III, 1994, 317.
[63] V. nota 61.
[64] O. Bozu, *op. cit.* (nota 61), 131.

În sudul Banatului, pe Dunăre (între cele două drumuri romane principale), se află castrul de la **Pojejena** (v. fig. 1). La începutul anilor 1970 a început cercetarea sa arheologică, care din păcate nu a fost continuată după anul 1978[65]. Săpăturile au constatat dimensiunile castrului de piatră (ultima fază): 148 x 185 m. S-a afirmat că fortificaţia ar fi avut şi o primă fază de lemn şi pământ, ceea ce este foarte posibil şi, de asemenea, probabil, deşi argumentarea acestei afirmaţii (prezenţa valului de pământ ca argument pentru faza de lemn-pământ) nu este suficientă[66].

În castru s-au găsit atât urmele unei cohorte, şi anume ale *cohors V Gallorum et Pannoniorum*, cât şi a două legiuni, *legio IIII Flavia* şi *legio VII Claudia*[67]. Poziţia stratigrafică a cărămizilor ştampilate nu rezultă din rapoartele de săpătură. Cohorta s-a găsit în Dacia de la întemeierea provinciei, fiindcă ea apare în primele diplome militare dacice[68]. Este posibil ca locul său de garnizoană să se fi aflat deja în acest timp la Pojejena. Inscripţiile a doi prefecţi[69] pot fi datate fie mult după epoca lui Traian, fie doar foarte vag[70]. Ştampilele tegulare ale celor două legiuni sus-menţionate nu ne pot surprinde într-un loc aflat atât de aproape de provincia Moesia Superior. Este incert dacă ţiglele ştampilate ale legiunii a IV-a Flavia datează din perioada ei de staţionare în Dacia (102-117/118). D. Protase credea că forma de ştampilă LEG IIII F, aşadar fără al doilea F pentru *felix* provin dintr-o perioadă mai târzie (sfârşitul sec. III p. Chr. sau mai târziu)[71]; ştampilele de la Pojejena ale acestei legiuni au tocmai această formă[72]. Unele ştampile ale legiunii a VII-a Claudia de la Pojejena au forma LEG VII CLC, ceea ce a fost dezlegat ca *leg(io) VII Cl(audia) C(uppis)* şi este privită de asemenea ca o formă târzie[73]. Celelalte

---

[65] V. N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, în *Banatica*, II, 1973, 85-96; N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, în *Banatica*, III, 1975, 333-343; N. Gudea, O. Bozu, *Pojejena-"Via Bogdanovici"*, în *Banatica*, IV, 1977, 435 f; iidem, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977-1978*, în *Banatica*, V, 1979, 181-185.
[66] V. N. Gudea, I. Uzum, *op. cit.* (nota 65), 86 sq.
[67] *Ibidem*, 93, fig. 7/3-8; 94; IDR III/1, p. 49-51.
[68] RMD III, 148 din anul 109; IDR I, D III, din anul 110. Menţionarea ei în acelaşi timp în Pannonia Inferior (CIL XVI, 164, diploma de la Tokod din anul 110), împreună cu alte unităţi care apar în ambele diplome militare nu a fost explicată până astăzi în mod satisfăcător; v. I. Piso, D. Benea, *op. cit.* (nota 47), 281 sq; C.C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, 258 şi nota 588;C. C. Petolescu, *Auxilia provinciae Daciae*, Bucureşti, 2002, 107 sqq; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, ActaMN, 38/I, 2001 (2003), 33 cu nota 23; E. Nemeth, *Die Römer im Karpatenbecken.Die politischen und militärischen Beziehungen zwischen Dakien und Pannonien in der Prinzipatszeit* (în pregătire).
[69] IDR III/1, 10; 11.
[70] *Ibidem*, p. 40-42; C.C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, 258 cu nota 593.
[71] D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, în *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, 112.
[72] V. nota 67.
[73] D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, 98.

forme de ştampile ale acestei legiuni de la Pojejena – cele fără toponimul *Cuppae* (Golubac, Serbia, care se află la cca. 15 km în aval pe Dunăre de Pojejena, pe malul drept al fluviului) – ar putea fi mai timpurii decât tipurile amintite mai sus, fără însă a putea restrânge datarea la epoca traianică.

O prezenţă militară romană a existat şi de-a lungul râului **Mureş**, la marginea nordică a Banatului. În unele localităţi de pe Mureşul inferior s-au găsit ştampile ale legiunii a XIII-a gemina, cum ar fi la **Bulci**[74], **Cladova**[75], **Sânnicolau Mare**[76] şi **Cenad**[77]. În cartierul arădean **Aradul Nou** s-a găsit un fragment tegular cu ştampila legiunii a IV-a Flavia[78]. În **Sânnicolaul Mare** s-a găsit şi o inscripţie funerară a unui veteran al legiunii a XIII-a în poziţie secundară, care însă după forma literelor, ligaturi şi antroponime este databilă în sec. III p. Chr.[79]. În afară de ţiglele ştampilate de la Cladova, toate celelalte sunt descoperiri întâmplătoare. Până azi lipsesc cercetări sistematice, care să ne conducă la structurile constructive romane respective. În aceste condiţii nu este posibilă o datare mai strânsă a prezenţei vexilaţiilor de legiune de-a lungul Mureşului. O datare pe baza formelor de ştampile este foarte nesigură, mai ales că ştampilele legiunii a XIII-a gemina chiar la Apulum sunt datate doar foarte larg: ştampilele simple, fără antroponime sau cu antroponime pe acelaşi rând cu numele legiunii ar fi probabil mai timpurii decât acelea unde numele *figlinarius*-ului apare în rândul al doilea sau – uneori – al treilea al ştampilei[80].

La Cladova s-au găsit, în afara ştampilelor legiunii a XIII-a gemina şi din cele ale *cohors II Flavia Commagenorum*[81], o cohortă care era staţionată în marele castru auxiliar de la Veţel (*Micia*), la cca. 100 km în amonte pe Mureş de Cladova. Nici aceste ştampile nu au putut fi datate mai strâns. Cohorta este atestată deja în primele diplome militare[82], aşa că dislocarea de vexilaţii din această trupă la Mureşul inferior în timpul lui Traian nu poate fi exclusă.

Putem presupune că un drum atât de important din punct de vedere strategic şi comercial ca acesta a fost construit şi păzit deja din timpul lui Traian. El urma de altfel vechiul drum al sării al văii Mureşului, care era folosit deja în

---

74 IDR III/1, p.242.
75 P. Hügel, *Cărămizi romane ştampilate descoperite la Cladova (jud. Arad)*, în *Ziridava*, XIX-XX, 1996, 73 sq.
76 IDR III/1, p. 245.
77 *Ibidem*, p. 247-249.
78 IDR III/1, p. 242.
79 IDR III/1, 274.
80 Vezi V. Moga, *op. cit.* (nota 41), 48; 52.
81 P. Hügel, *op. cit.* (nota 75), 74 sq.
82 În anul 109 – RMD III, 148 şi 110 – IDR I, D III.

preistorie[83]. Acest drum trecea pe valea Mureşului mai departe spre **Szeged** (*Partiscum*) (Ungaria), la vărsarea Mureşului în Tisa. Descoperirile de epocă romană de la Szeged nu permit din păcate nici ele o datare mai restrânsă, iar o săpătură pe locul acestor descoperiri este aproape imposibilă, fiindcă zona este azi acoperită de oraşul actual[84]. Descoperirile de la Szeged nu au un caracter militar cert, dar au totuşi unul oficial. O inscripţie fragmentară, care menţionează probabil un *praefectus vehiculorum* şi un *vilicus*[85], ne sugerează *cursus publicus* şi o staţie vamală.

Imaginea organizării militare a Daciei sud-vestice din timpul lui Traian prezintă încă multe lacune. Cele mai multe indicii şi elemente de datare conduc însă la ideea, că cel puţin "drumul vestic", respectiv castrele auxiliare şi cel al legiunii a IV-a Flavia felix de la Berzovia au fost construite în primele lor forme în timpul lui Traian. Castrele din lemn şi pământ, databile timpuriu, de la Vărădia şi Surduc, castrul de legiune de la Berzovia şi primele două fortificaţii de la Tibiscum[86] aparţin din motive arheologice şi de istorie militară epocii lui Traian. În ceea ce priveşte "drumul estic" , castrele de pe el – Orşova (?), Mehadia, Teregova - sunt mult mai puţin cunoscute. Nu avem argumente decisive pentru staţionarea trupelor auxiliare atestate în aceste castre în timpul lui Traian, fiindcă pentru *cohors III Delmatarum* (sive *Dalmatarum*) din Mehadia nu avem – cum s-a văzut – ştiri de dinainte de anul 179, pe când *cohors VIII Raetorum* de la Teregova este atestată pentru anul 129 încă în estul Daciei. Nici cercetarea sumară a acestor fortificaţii nu a adus elemente de datare indubitabile pentru această perioadă.

---

[83] V. D. Gabler, *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien*, în *Römer und Germanen in Mitteleuropa* (Ed. H. Grünert), Berlin, 1976, 90.

[84] Pentru aceste descoperiri P. Lakatos, *Funde der Römerzeit vom Gebiet der Szegediner Festung*, în *A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve*, 1964-1965; de asemenea IDR III/1, p. 255 sqq.

[85] IDR III/1, 281.

[86] Este încă prea devreme să putem spune ceva sigur despre un eventual alt castru de la Tibiscum, pe malul celălalt (drept) al Timişului; cf. A. Ardeţ, L. C. Ardeţ, *O nouă fortificaţie militară romană descoperită la Tibiscum-Iaz*, în *AnBan*, X-XI, 2002-2003 (2004), 109 sqq.

Monedele de la Mehadia datează şi din perioade mai timpurii, dar aceasta spune puţin despre aspectul miltar al prezenţei romane de acolo în această perioadă[87]. Existenţa "drumului estic" în timpul lui Traian poate fi presupusă din motive istorice şi logice; datarea şi caracterul prezenţei militare romane de-a lungul acestui drum pot fi obţinute numai prin cercetări arheologice sistematice.

[87] În timpul săpăturilor din anii 1942-1943 s-au găsit atât în vicus, cât şi în castrul propriu-zis monede de la împăraţii Traian, Hadrian, Antoninus Pius etc.; M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *op. cit.* (nota 36), 114; 132.

CAPITOLUL III.
SISTEMUL DE LA HADRIAN
PÂNĂ LA "RĂZBOAIELE MARCOMANICE"

Publius Aelius Hadrianus (117-138 n. Chr.) şi-a început domnia în împrejurările cunoscute şi a dus o altă politică provincială decât înaintaşul său. El a renunţat la teritoriile cucerite şi provincializate de Traian, aflate dincolo de Eufrat[1], ceea ce a relaxat situaţia încordată din Orient. În Moesia Inferior şi Dacia au apărut însă alte conflicte, şi anume cele cu roxolanii respectiv cu rudele lor din Câmpia Tisei, iazigii. Că romanii aveau deja dinainte raporturi contractuale cu iazigii poate fi considerat sigur. Iazigii participaseră ca aliaţi ai romanilor cel puţin la primul război dacic al lui Traian, după cum rezultă dintr-un pasaj din Cassius Dio[2], pe când roxolanii se plângeau la începutul domniei lui Hadrian de reducerea subsidiilor din partea romanilor[3]. Hadrian a rezolvat personal disputa cu roxolanii, probabil prin creşterea subsidiilor. Abandonarea Munteniei şi Moldovei de sud – cucerite de Traian şi anexate în timpul său Moesiei Inferior – a contribuit de asemenea la reducerea presiunii roxolane asupra graniţei de sud-est a Daciei[4]. Partea estică a Olteniei şi colţul sud-estic al Transilvaniei – anterior de asemenea părţi ale Moesiei Inferior – au format o nouă provincie: *Dacia Inferior*. Dacia traiană a primit numele de *Dacia Superior*, aşa că Banatul a devenit acum parte a acestei provincii.

Conflictul cu iazigii nu a putut însă fi aplanat cu soluţii paşnice. Caracterul războinic al acestui conflict poate fi dedus într-o oarecare măsură din consecinţele sale în tabăra romană. Guvernatorul consular de atunci al Daciei, C. Iulius Quadratus Bassus, a murit în anul 117 sau începutul anului 118, pe când operaţiunile militare erau deja în desfăşurare[5]. Hadrian a numit un cavaler foarte experimentat, Q. Marcius Turbo, ca guvernator provizoriu simultan al ambelor provincii afectate, adică Dacia şi Pannonia Inferior[6]. Este binecunoscut că Turbo a primit titlul de *praefectus Aegypti*, pentru ca, în calitate de cavaler, să poată comanda legiunile celor două provincii[7]. „Specialistul" în înăbuşirea unor astfel de

[1] SHA, *Hadr.*, 5.
[2] Cassius Dio, LXVIII, 10.
[3] SHA, *Hadr.*, 6.
[4] Cf. şi I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, Bonn, 1993, 30 sq.
[5] I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, 37 f; pentru datarea morţii lui Bassus v. şi I. Piso, *op. cit.* (nota 4), 28.
[6] SHA, *Hadr.*, 6; IDR I, D VII (123 p. Chr.)
[7] SHA, *Hadr.*, 7; v. în special explicaţiile lui G. Alföldy, *Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta*, ZPE, 36, 1979, 239 sqq şi I. Piso, *Fasti...* (nota 4), 31 sq.

revolte[8] a putut să-i învingă pe iazigi până la sfârşitul anului 118 şi să se dedice poate părţii a doua a misiunii sale în Dacia, respectiv crearea unei a treia provincii dacice în nordul Daciei Superior, cu numele de *Dacia Porolissensis*[9]. Organizarea acestei provincii în nord-vestul Daciei indică de fapt zona unde se aflase principalul teatru de război şi de unde se aşteptau romanii la eventuale atacuri periculoase viitoare.

În ceea ce priveşte sud-vestul Daciei, acest ţinut a făcut parte din Dacia Superior, de atunci o provincie de rang pretorian cu legiunea a XIII-a gemina la Apulum (Alba Iulia), fiindcă legiunea a IV-a Flavia felix fusese trimisă în Moesia Superior. Nici vechile săpături, nici cele de curând reîncepute în castrul de legiune de la Berzovia nu au adus dovezi incontestabile privind o eventuală continuare a funcţiei militare a acestui castru după plecarea legiunii.

Reorganizarea administrativă şi militară a Daciei la începutul domniei lui Hadrian a însemnat şi schimbări în staţionarea trupelor celor trei noi provincii. Pentru sud-vestul Daciei constatăm prezenţa unor noi unităţi militare. Din Siria au fost aduşi şi opuşi iazigilor - ei înşişi cunoscuţi ca buni luptători cu arcul - arcaşi palmireni. Ca răsplată pentru faptele lor pe câmpul de luptă, palmirenilor li s-a acordat cetăţenia romană *ante emerita stipendia.* Aceasta rezultă din diplomele militare excepţionale ale Daciei Superior din anii 120[10] şi 126[11]. Trupa este menţionată în aceste diplome ca un corp de armată încă puţin organizat: *Palmyreni sagittarii ex Syria* în diplomele anului 120 şi simplu *Palmyreni sagittarii* în cele din anul 126. În literatura de specialitate s-a dezbătut mult dacă această trupă a fost mai întâi în sud-vestul Daciei, abia apoi împărţită şi aceste părţi trimise în alte părţi ale Daciei sau dacă au fost împărţiţi de la bun început în mai multe părţi etc.[12]. Logic ar fi ca aceşti palmireni să fi fost trimişi acolo unde era nevoie de ei în războiul contra iazigilor. Zona periclitată putea să fi fost atunci toată graniţa de vest a Daciei, aşa că localizarea lor în Dacia Superior prin diplome militare priveşte doar locul de sosire oficial de început. Dacia Porolissensis nu exista probabil încă pe atunci[13], aşa că palmirenii se găseau oficial în Dacia Superior, deşi părţi din ei erau în acţiune în partea de nord a provinciei, deci în viitoarea Dacia Porolissensis. În anii următori, arcaşii palmireni au rămas probabil încă sub comanda superioară a guvernatorului Daciei Superior, Iulius Severus, adică al provinciei în care fuseseră trimişi iniţial, deşi între timp erau deja împărţiţi probabil în mai multe vexilaţii

[8] Activitatea sa în Cyrenaica şi Cipru, respectiv în Mauretania este de asemenea binecunoscută: SHA, *Hadr.*, 5 şi 6.
[9] Menţionată pentru prima oară în cunoscuta şi mult discutata diplomă militară din anul 123 pentru trupe din Pannonia Inferior şi Dacia Porolissensis (IDR I, D VII; I.I. Russu, *op. cit.* – nota 5).
[10] IDR I, D V şi D VI.
[11] IDR I, D VIII şi D IX.
[12] V. C.C. Petolescu, *Palmyreni Sagittarii qui sunt in Dacia Superiore*, în *SCIVA*, 30, 1, 1979, 106 sqq; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, în *EphNap*, VII, 1997, 102 sq.
[13] V. I. Piso, *Fasti*... (nota 4), 34.

– sigur la Tibiscum[14] şi Porolissum[15]. Partea nordică a Daciei Superior a devenit cândva între 119-123 Dacia Porolissensis[16]; partea de trupă palmireană de la Porolissum se găsea acum pe teritoriul noii provincii, dar ea a fost probabil privită până la organizarea sa ca numerus în timpul domniei lui Antoninus Pius, ca parte a „miliţiei etnice" iniţiale, cu loc de staţionare în Dacia Superior, de unde şi autoritatea – mai degrabă nominală – a guvernatorului Daciei Superior asupra lor.

Cel puţin palmirenii din Tibiscum au fost organizaţi ca numerus cândva la sfârşitul domniei lui Antoninus Pius, fiindcă o inscripţie din Tibiscum, datată printr-o parte palmireană a textului exact între decembrie 159-ianuarie 160[17], menţionează *numerus Palmyrenorum* de aici. Numerus-ul purta numele întreg de *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, aşa cum rezultă din unele inscripţii litice şi ştampile tegulare[18]. Aceasta a însemnat o unitate suplimentară la Tibiscum, pe lângă deja aici staţionata *cohors I sagittariorum*. Prin aceasta erau staţionate în acest loc important deja două trupe de arcaşi, o măsură luată special împotriva iazigilor. Palmirenii au avut probabil o bucată de vreme un castru propriu, situat nemijlocit lângă acela al cohortei[19].

Despre alte fortificaţii din Banat nu avem din păcate încă date clare pentru epoca lui Hadrian privind eventuale schimbări ale garnizoanelor sau struicturilor constructive. A fost exprimată părerea că „drumul vestic" şi castrele sale au fost abandonate la începutul domniei lui Hadrian[20]. Argumentul principal a fost lipsa materialului arheologic databil după domnia lui Traian în castrele de pe acest drum. La situaţia existentă acum 30 de ani se adaugă rezultatele coroborate ale vechilor şi noilor cercetări din castrul de la Vărădia-„Pustă". Într-adevăr, atât rezultatele vechilor, cât şi ale noilor săpături de aici[21] par să conducă la concluzia abandonării fortificaţiei la începutul domniei lui Hadrian, de când durează ultima monedă în

---

[14] V. reconstituirea unei inscripţii fragmentare din Tibiscum, din timpul lui Antoninus Pius, unde palmirenii apar ca *vexillatio Palmyrenorum*, la I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, în *ActaMN*, 36, I, 1999, 91-96.

[15] V. inscripţia citată de Petolescu, *op. cit.* (Anm. 12), 105 sqq şi în *Unităţile auxiliare din Dacia Romană*, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, 31, inscripţie din Palmyra (*AE*, 1947, 170), pe care palmirenii „primului vexillum" (πρωτός δυεζίλλος) din Porolissum o dedică prefectului lor T. Aelius... (T. Αιλιος...).

[16] Nota 13.

[17] IDR III/1, 167.

[18] IDR III/1, 135, 153, 165 – inscripţii litice; 256 – ştampile tegulare NPT în ligatură.

[19] V. D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994, 36-37.

[20] D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV, 1967, 67; idem, neschimbat, în *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca , 1995, 114-116; idem, *Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)*, în *Banatica*, III, 1975, 348; idem, neschimbat, în *Orizonturi daco-romane*, 243.

[21] V. E. Nemeth, *Die neuen Ausgrabungen im römischen Kastell von Vărădia-„Pustă"*, în vol. *Proceedings* al celui de-al XIX-lea Congres Internaţional de Frontiere Romane, sept. 2003, Pécs, Ungaria (în pregătire).

ordine cronologică descoperită vreodată aici, adică din anul 117[22]. Nici un alt element de datare descoperit până acum la Vărădia nu depăşeşte această datare. Este posibil ca abandonarea acestui drum să nu fi însemnat şi lăsarea teritoriului dintre „drumul vestic" şi cel „estic" în afara provinciei, ci doar renunţarea la controlul prin trupe staţionate permanent pe acest traseu. Un control eficient putea fi realizat în acel timp şi prin prevederile – necunoscute nouă – tratatului de pace dintre Imperiu şi iazigi de după conflictul din 117-118 p. Chr. şi supravegherea teritoriului eventual prin patrule mobile. Nu ştim, pe de altă parte, de când şi cu ce trupe era supravegheat „drumul estic" în această perioadă. Singura trupă auxiliară cunoscută nouă, care eventual mai putea ajunge aici încă în timpul lui Hadrian, era *cohors VIII Raetorum*, atestată la **Teregova** prin ştampile tegulare[23], care în anul 129 a dedicat la Inlăceni, în estul Daciei Superior, o inscripţie împăratului Hadrian[24]. De altfel, o supraveghere a graniţei de pe acest drum, flancat atât spre vest, cât şi spre est de munţi, este greu de imaginat.

În timpul împăratului **Antoninus Pius** (138-161 p. Chr.) constatăm alte mişcări de trupe. La Tibiscum a fost staţionată o a treia unitate militară, un *numerus Maurorum Tibiscensium*. Acest numerus provine, ca şi alţi numeri de mauri[25] şi ca mai devreme, cele de palmireni, dintr-o unitate iregulară, care este din fericire este atestată de o diplomă militară din anul 158 în felul următor: *vexillariis Africae et Mauretaniae Caesariensis qui sunt cum* ***Mauris gentilibus*** *in Dacia Superiore*[26]. Pe fragmentul unei alte diplome, tot din timpul lui Antoninus Pius[27] se citeşte în rândul 5 *Mauris eq...*, ceea ce a fost dezlegat *Mauris eq[u(itibus) et pedit(ibus)]*. În rândul 6 al diplomei fragmentare, fragment care între timp s-a pierdut, s-a crezut că se că se poate citi SIA SVP, deci *[Moe]/sia Sup[eriore]*. Pe desenul fragmentului se poate însă la fel de bine citi CIA SVP, deci *[Da]cia Sup[eriore]*, în ciuda rezervelor primului editor al diplomei[28]. Pentru că şi în acest caz este vorba de un fragment de diplomă din timpul lui Antoninus Pius, putem presupune că aceşti *Mauri equites* (*et pedites*?) ar putea fi identici cu *Mauri gentiles* din anul 158, iar această diplomă să fi avut acelaşi caracter excepţional ca şi acelea pentru arcaşii palmireni din timpul lui Hadrian (v. mai sus). Acordarea cetăţeniei romane unor astfel de „miliţii etnice" era o excepţie şi s-a petrecut probabil şi în acest caz ca răsplată pentru fapte de arme deosebite pe câmpul de luptă.

---

[22] Cohen, II, 259; RIC, II, p. 405, Tip 535a sau b, găsită de Gr. Florescu în săpătura întreprinsă în 1932, v. *Istros*, I, 1934, 71.
[23] IDR III/1, 114.
[24] IDR III/4, 263.
[25] V. între altele C.C. Petolescu, *Unităţile militare din Dacia romană (III)*, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, 26-29; idem, *Auxilia Daciae*, Bucureşti 2002, 134 sqq; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, în *EphNap*, VII, 1997, 103-105.
[26] IDR I, D XVI.
[27] IDR I, D XXIX.
[28] V. IDR I, p. 162.

Cândva după anul 158, aceşti mauri au fost organizaţi în mai mulţi numeri, iar unul din aceştia a fost trimis la Tibiscum. Nu este pe deplin limpede, cu ce ocazie au venit *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* şi *Mauri gentiles* în Dacia. În literatura de specialitate, acest fapt este pus pe seama unui război puţin cunoscut al lui Antoninus Pius cu dacii liberi. Conflictul a fost datat fie în anii 155-157[29], fie în primăvara-vara anului 158[30]. Unii specialişti contestă faptul că acest război ar fi avut loc şi se pronunţă, dimpotrivă, pentru un război cu roxolanii la graniţa Daciei Inferior în primii ani ai domniei lui Antoninus Pius[31]. Totuşi, faptul că cel puţin o parte din *numeri Maurorum* au fost trimişi la graniţa de vest a Daciei Superior – unul, cum s-a văzut, la Tibiscum, alţii la Micia şi Alburnus Maior şi unul la Optatiana, în Dacia Porolissensis[32] - pledează pentru o situaţie tensionată în această parte a provinciei. În această ordine de idei, cred că nici palmirenii din Tibiscum nu au fost amintiţi întâmplător tocmai la pragul dintre anii 159/160 pentru prima oară ca numerus (v. mai sus). De altfel, se presupune că maurii au fost organizaţi în numeri în acelaşi timp cu palmirenii, adică între 158-160[33].

La Tibiscum s-a ridicat probabil în acest timp sau puţin mai târziu marele castru de piatră, care să adăpostească de data aceasta toate trupele care se găseau aici: *cohors I sagittariorum*, *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, *numerus Maurorum Tibiscensium*[34]. O inscripţie datată în anul 165, găsită în principia castrului mare, ridicată de *cohors I sagittariorum*[35] atestă existenţa castrului cel târziu în acest an. Nu se ştie cum erau repartizate toate aceste unităţi în castru. Forma deosebită a fortificaţiei (planul nu este dreptunghiular, v. fig. 7) s-ar putea explica prin faptul că acest castru a înglobat cele cel puţin două castre preexistente, contemporane şi nealiniate unul faţă de celălalt. Castrul mare a folosit zidul de vest al castrului de numerus (?) ca parte a zidului său de pe aceeaşi latură[36].

---

[29] D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*, în *Banatica*, VIII, 1985, 142 sq. Pentru anul 157 sunt atestate epitetele neoficiale ale lui Antoninus Pius de *Dacicus* şi *Germanicus*, v. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], Darmstadt, 1996, 135.
[30] I. Piso, *Fasti...* (nota 4), 70 sq, unde printre duşmanii romanilor în acest război sunt presupuşi şi iazigii.
[31] V. C.C. Petolescu, *Varia Daco-Romana (XVII). Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1-2, 1993, 159-162.
[32] La Micia (= Veţel, jud. Hunedoara) stătea *numerus Maurorum Miciensium* şi la Alburnus Maior (=Roşia Montană sau Abrud, jud. Alba, două localităţi aflate foarte aproape una de alta din zona auriferă a Carpaţilor Apuseni) *numerus Maurorum Hisp(anensium?)*, care poate nu provenea din aceşti *Mauri gentiles*; la Optatiana (=Sutor, jud. Sălaj) *numerus Maurorum Optatianensium*. V. C. C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia Romană (III)*, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, 28-30; idem, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, 134 sqq; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, în *EphNap*, VII, 1997, 103-105.
[33] D. Benea, *op. cit.* (nota 29), 143; E. Nemeth, *Despre organizarea unor numeri din Dacia Porolissensis*, în *StudIstBan*, XVI, 1992 (1993), 84; idem, *op. cit.*(nota 32), 104.
[34] D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 19), 38.
[35] IDR III/1, 130.
[36] D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 19), 38.

Din timpul împăratului Antoninus Pius provine şi o inscripţie imperială de la **Mehadia**[37]. Altarul nu s-a păstrat din păcate întreg, lipsindu-i tocmai partea inferioară, unde ne-am aştepta la dedicant. Inscripţia, care a fost găsită la începutul sec. XIX în castrul de la Mehadia, atestă aşadar o prezenţă militară acolo în anul 160 (puterea tribuniciană a XXIII-a a lui Antoninus Pius), dar unitatea rămâne din păcate necunoscută.

Cohors V Gallorum et Pannoniorum equitata, care staţiona la **Pojejena** (v. cap. II, sub Pojejena), nu apare pe nici una din diplomele Daciei din timpul lui Antoninus Pius. Ea se regăseşte însă diplome pentru trupele Moesiei Superior din anii 156/157, 155/159, 160 şi 161[38]. S-a presupus trimiterea cohortei în Moesia Superior sau chiar sosirea ei la Pojejena abia în timpul lui Marcus Aurelius[39]. Fiindcă ea apare mai târziu, în anul 179, din nou între cohortele Daciei (Superior) (v. mai jos), o altă explicaţie este poate mai verosimilă, adică faptul că guvernatorul Moesiei Superior a putut într-o anumită perioadă – poate doar în timpul lui Antoninus Pius - să aibă autoritate şi asupra malului stâng al Dunării[40].

Nu deţinem alte informaţii privind schimbări în sistemul defensiv al Daciei de sud-vest în timpul lui Antoninus Pius.

Sub **Marcus Aurelius** (161-180 p. Chr.) şi provinciile dacice – în special două dintre ele, Dacia Superior şi Dacia Porolissensis – au fost afectate de războaiele „marcomanice". În această regiune, duşmanii au fost desigur iazigii, care se alăturaseră coaliţiei antiromane[41]. Poate fi considerat sigur faptul că sud-vestul Daciei Superior a fost unul din teatrele de război. Este binecunoscut faptul că, în perioada 168-170, operaţiunile de război au fost conduse în acest teritoriu de către M. Claudius Fronto. Acesta fusese numit iniţial guvernator al Moesiei Superior, apoi al Moesiei Superior şi Daciei Apulensis simultan, apoi al celor trei (?) Dacii, ca la sfârşit să conducă cele trei provincii Dacia şi Moesia Superior[42]. Diferitele misiuni ale lui Fronto reflectă etapele succesive ale conflictului

---

[37] IDR III/1, 75.

[38] Diplomă semnalată de C. C. Petolescu, *Auxilia* (nota 25), 108 cu nota 5; AE, 1998, 1617; CIL XVI, 111; RMD I, 55.

[39] C. C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (II)*, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, 258 cu nota 593.

[40] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, în *ZPE*, 56, 1984, 282-284; într-o situaţie similară se găsea şi *cohors III Campestris* de la Drobeta, v. *ibidem*, 288 sq.; W. Eck et al. oferă mai recent şi o altă posibilă explicaţie, anume că puteau exista simultan mai multe trupe auxiliare diferite, dar cu nume identice, în provincii diferite, trupe rezultate din împărţiri ale unităţii iniţiale şi completate apoi la efectivul de trupe de sine stătătoare, v. W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, ActaMN, 38/I, 2001 (2003), 33 cu nota 23; cf. şi C. C. Petolescu, *Auxilia* (nota 25), 108: „Înseamnă că este vorba de două trupe diferite...".

[41] Cassius Dio, LXXI, 3; SHA, *M. Ant.*, 22, 1. V. A. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, Antaeus 17-18, Budapest, 1989, 205-207; M. Moga, D. Benea, *Tibiscum şi războaiele marcomanice*, în *Tibiscus*, V, 1978, 136 sqq; I. Piso, *Fasti*...(nota 4), 101.

[42] CIL VI 1337=31640; IDR III/2, 90.

(defensivă – ofensivă – defensivă)[43]. Se presupune că duşmanii au pătruns în această secvenţă de timp în Dacia (Superior) prin Banat şi au ajuns chiar la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[44]. Există într-adevăr atestări epigrafice de la Tibiscum, în care de exemplu un cetăţean a ridicat o inscripţie lui Iuppiter Optimus Maximus Conservator fiindcă *effugerit periculum*[45]. În timp ce această inscripţie nu se poate data suficient de precis, o alta, de la Sarmizegetusa, dedicată lui Marcus Aurelius, atestă că oraşul a fost *ancipiti periculo virtutibus restituta*[46]. Templul lui Liber Pater din acelaşi oraş, care se afla în afara zidurilor acestuia, a suferit – probabil tot acum – distrugeri *a vi hostium*[47]. Faptul că nu numai Dacia de sud-vest a fost atacată este dovedit de tăbliţele cerate ascunse la Alburnus Maior, în districtul minelor de aur: ultima tăbliţă în ordine cronologică datează din 29 mai 167[48]. De asemenea, faptul că legiunea a V-a Macedonica a fost trimisă în acest timp la Potaissa, în Dacia Porolissensis (168)[49] arată că şi această provincie dacică a fost afectată de război.

Nu ştim exact în ce măsură a fost afectat sud-vestul Daciei de către duşmani. Se presupune că, dacă aceşti duşmani au ajuns chiar până la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, sistemul defensiv din Banat şi de pe valea Mureşului a căzut[50]. În Tibiscum s-a putut constata distrugeri atât la zidurile castrului[51], cât şi în vicus-ul militar[52], fără a le putea data exact. Şi în marele castru de la Micia au fost constatate distrugeri[53], ceea ce înseamnă că posturile de pază de pe drumul din valea Mureşului – probabil cu efective slabe – nu au putut rezista atacatorilor.

Unele informaţii indirecte despre împrejurările războiului în această regiune ar putea fi poate obţinute din unele prevederi ale diverselor tratate de pace dintre romani şi barbari. Astfel aflăm că iazigii le-au părut romanilor într-o anumită etapă a războiului, mai periculoşi decât ceilalţi duşmani, fiindcă lor li s-a impus – probabil în 175, când iazigii au cerut pace – condiţii de pace mai grele decât, de exemplu, marcomanilor. Iazigii erau, potrivit acestui tratat, obligaţi să respecte – în afară de condiţiile impuse şi celorlalte populaţii – o zonă de siguranţă lipsită de

---

[43] V. interpretarea ireproşabilă a acestor etape la I. Piso, , *Fasti* (nota 4), 97-102.
[44] Argumentele la M. Moga, D. Benea, *op. cit.* (nota 40), 135 sqq; I. Piso, *Fasti*... (nota 4), 101.
[45] IDR III/1, 138a. V. analiza detaliată a inscripţiei la M. Moga, D. Benea, *op. cit.* (nota 41), 133 sqq.
[46] IDR III/2, 76.
[47] IDR III/2, 11.
[48] IDR I, TabCerD XIII.
[49] M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca 1987, 23; V. şi A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston, 1974, 187.
[50] I. Piso, *Fasti*..., 101.
[51] M. Moga, D. Benea, *op. cit.* (nota 41), 136.
[52] D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 19), 21 sq.
[53] I. Piso, *Fasti*...(nota 4), 101.

aşezări în faţa Dunării de două ori mai mare decât celelalte popoare[54]. Fiindcă iazigii le-au fost totuşi, după acest tratat, de mare ajutor romanilor (între altele probabil şi prin cei 8000 de călăreţi pe care i-au pus la dispoziţia Imperiului)[55], le-au fost acordate unele înlesniri ale condiţiilor tratatului. Ei erau obligaţi totuşi să respecte unele reguli privind adunările lor – care probabil erau supuse aprobării romanilor şi supravegheate de aceştia[56] - şi nu aveau voie să-şi folosească propriile bărci pe Dunăre; de asemenea nu le era permis să acosteze pe insulele Dunării. Totuşi li s-a permis să practice comerţul cu roxolanii prin Dacia, dacă obţineau aprobarea guvernatorului acestei provincii[57]. Zona deosebit de mare pe care iazigii trebuia să o păstreze liberă până la Dunăre, ar putea însemna că ei, ca un popor de excelenţi călăreţi, puteau să ia prin surpindere mai repede decât alţii apărarea romană a graniţei. Făcuseră acest lucru, probabil, şi în timpul războiului. Că nu mai aveau voie să-şi folosească bărcile pe Dunăre şi li s-a interzis acostarea pe insulele fluviului ne duce la presupunerea că aceste lucruri erau practici uzuale. Romanii vroiau probabil să evite în viitor ca iazigii să prindă cheag pe aceste insule de importanţă strategică, de unde se putea controla o bună parte din circulaţia navală pe Dunăre. Asemenea insule existau – există şi azi – atât pe sectorul pannonic, cât şi pe cel al Moesiei Superior-Daciei al fluviului. Este probabil că iazigii au iniţiat şi în timpul războiului acţiuni ostile de pe Dunăre şi de pe insulele acesteia. Pe aceste insule, aflate în faţa graniţei, avuseseră loc probabil şi adunări şi târguri neautorizate[58], ceea ce a putut să constituie de asemenea un motiv al acestor măsuri din partea romanilor.

În orice caz, romanii au tras unele concluzii din aceste evenimente. În afară de trimiterea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa, cele trei provincii dacice, de sine stătătoare de la Hadrian, au fost unite sub conducerea unui singur guvernator. Acesta dispunea de două legiuni şi era în consecinţă un *vir consularis*. Cele trei provincii dacice au reprezentat de atunci doar districte financiare sub numele de Dacia Porolissensis, Dacia Apulensis şi Dacia Malvensis – aşadar doar provincia nordică şi-a păstrat mai departe numele iniţial şi ca district financiar – dar se pare că vechile denumiri Dacia Superior şi Dacia Inferior au continuat să existe, atunci când era vorba de a înşira trupele după districtele militare pe diplome. Diploma din 1 aprilie 179 atestă supravieţuirea denumirii de Dacia Superior într-o vreme în care viitorul împărat P. Helvius Pertinax era guvernator al Daciei – deci al celor trei provincii dacice de mai înainte[59]. Guvernatorii purtau în orice caz titlul de *legatus*

[54] Cassius Dio, LXXI, 16; tot aici, Dio vorbeşte despre marile pagube pricinuite de iazigi romanilor şi de intenţia împăratului – în cele din urmă neîndeplinită – de a-i distruge complet pe aceştia.
[55] *Ibidem*.
[56] Analogie cu situaţia atestată ceva mai târziu, sub Commodus, relatată de Cassius Dio, LXXII, 2.
[57] Cassius Dio, LXXI, 19.
[58] Cf. A. Mócsy, *op. cit.* (nota 49), 197.
[59] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, în *ZPE*, 56, 1984, 263-295 (= RMD II, 123).

Augusti pro praetore Daciarum trium sau de *consularis III Daciarum*, ceea ce dovedeşte, pe de o parte, că ei exercitau *imperium* şi jurisdicţia în toate provinciile dacice anterior distincte, iar pe de altă parte, că existau încă trei districte militare[60]. Deosebirea – esenţială – era deci că toate teritoriile dacice erau acum în subordinea legatului de rang consular[61].

În ceea ce priveşte trupele auxiliare din Dacia de sud-vest, un izvor important este tocmai menţionata diplomă din anul 179. Documentul enumeră unele trupe din Dacia Superior, din care unele fuseseră deja staţionate în Banat. Astfel este *cohors V Gallorum et Pannoniorum equitata*, cohorta de la **Pojejena**. Putem presupune că această cohortă a fost pe mai departe staţionată în castrul ei (v. mai sus). O altă cohortă din această zonă care apare de asemenea în diploma din anul 179 este *cohors I Vindelicorum milliaria c.R. pia fidelis*. În lumina ultimelor rezultate ale săpăturilor din castrul de la **Vărădia**, pare tot mai improbabil ca ea să mai fi staţionat la această dată în acest castru (v. cap. II, sub **Vărădia**)[62].

Nici la **Tibiscum** nu avem indicii pentru o schimbare a garnizoanei în timpul lui Marcus Aurelius, după ce, la sfârşitul domniei lui Antoninus Pius, *numerus Maurorum Tibiscensium* se alăturase trupelor deja staţionate acolo: *cohors I sagittariorum* şi *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (v. mai sus). Din păcate, trupa de arcaşi nu apare pe nici o diplomă militară cunoscută a Daciei.

La **Teregova** putem conta pe prezenţa pe mai departe a *cohors VIII Raetorum*. Această trupă apare pe diploma din 179 între cohortele Daciei Superior[63] şi nu există un motiv de a presupune o schimbare de loc de staţionare în aceast timp.

Trimiterea *cohors III Delmatarum* – pentru prima oară menţionată în diplome militare în acest an 179 – la **Mehadia** a fost presupusă abia pentru perioada războaielor "marcomanice"[64]. Aceasta este desigur doar o posibilitate, fiindcă inscripţiile databile ale acestei cohorte de la Mehadia provin din sec. III[65]. Ştampilele ei tegulare au fost găsite în Mehadia, cu excepţia unui exemplar de la Moldova Nouă, pe Dunăre[66]. Astfel putem să presupune cu un anumit grad de siguranţă că această cohortă a staţionat în timpul lui Marcus Aurelius la Mehadia.

---

[60] V. *ibidem*, 274.
[61] Pentru administraţia Daciei începând cu Marcus Aurelius v. I. Piso, *Fasti...*, 82 sqq.
[62] D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 19), 57 presupuneau atunci o transferare a cohortei la Tibiscum abia la sfârşitul sec. II sau începutul sec. III; cf. D. Benea, *Die cohors I Vindelicorum 8 c.R.. p. f. in Dakien*, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien, 1985, 51.
[63] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, în *ZPE*, 56, 1984, 287 sq.
[64] *Ibidem*, 280; Cf. C. C. Petolescu, *op. cit.* (nota 39), 254 şi nota 515; Petolescu presupunea formarea acestei cohorte abia în timpul lui Marcus Aurelius, ipoteză pe care nu o mai reia în recenta sa contribuţie *Auxilia* (nota 25), 102 sq.
[65] IDR III/1, 76 (Iulia Mamaea şi Severus Alexander); 77 (Valerianus şi Gallienus).
[66] IDR III/1, 55.

Relativ puţinele puţinele date de care dispunem despre sistemul defensiv din sud-vestul Daciei în timpul războaielor „marcomanice“ conduc la concluzia prudentă că aceste războaie nu au provocat schimbări esenţiale în distribuirea trupelor auxiliare din această regiune[67]. Lăsarea la vatră a soldaţilor auxiliari inclusiv din trupe din sud-vestul Daciei în anul 179 înseamnă că la acea vreme pericolul direct pentru aceste ţinuturi trecuse. Într-adevăr, tratatul definitiv de pace al romanilor cu iazigii este datat în anul 179[68].

Alte tratate de pace cu duşmanii din nord au fost încheiate, după cum se ştie, după moartea lui Marcus Aurelius de către fiul său **Commodus** (180-192 p. Chr.)[69]. Nici unul din aceste tratate nu pare să privit direct sud-vestul Daciei. Cei 12000 de daci cărora guvernatorul Daciei C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes le-a promis – şi poate le-a şi acordat - *receptio*[70] în provincie par mai degrabă să fi locuit la nord-vest sau nord de Dacia romană[71].

Destul de neclare sunt o *expeditio Sarmatica* şi o *expeditio Burica* ale lui Commodus, care ar fi avut loc în anul 185[72]. O expediţie de pedepsire împotriva iazigilor pare totuşi să fi avut loc, probabil din cauza expediţiilor de pradă ale unor grupuri mai mici în provinciile învecinate, aşa cum le atestă unele inscripţii din Pannonia[73].

În ceea ce priveşte Dacia, aceste lupte împotriva iazigilor par să fi fost conduse de două personalităţi, care mai târziu au devenit faimoase: L. Pescennius Niger şi D. Clodius Albinus[74]. I. Piso presupune un guvernorat în Dacia al lui Pescennius Niger în anii ?182-?183/184[75]. Clodius Albinus ar fi fost în aceeaşi perioadă (?182-?184) legat al legiunii V Macedonica de la Potaissa[76]. Aceasta ar putea însemna – având în vedere locul de staţionare al legiunii – că centrul de

---

[67] Cf. I. Piso, D. Benea, *op. cit.* (nota 63), 295.
[68] V. M. Stahl, *Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau*, în *Chiron*, 19, 1989, 305.
[69] Cassius Dio, LXXII, 2 – cu marcomanii şi cvazii; 3 – cu burii şi dacii liberi. V. M. Stahl, *op. cit.* (nota 68), 306.
[70] Cassius Dio, LXXII, 3.
[71] Cf. C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998, 71 sq.
[72] D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], Darmstadt, 1996, 147; cf. însă nota mea 74.
[73] RIU, 1127-1137; A. Mócsy, *op. cit.* (nota 49), 196 sq; este vorba de inscripţii de construcţie ale unor *burgi* pe malul Dunării, care trebuiau să împiedice pătrunderea ilegală a unor *latrunculi* peste graniţă.
[74] Cassius Dio, LXXII, 8, care vorbeşte de lupte împotriva „barbarilor care locuiau dincolo de hotarele Daciei“, în care s-au distins Albinus şi Niger. Cf. SHA, *Comm.*, 6 - succese militare ale unor alţi comandanţi în Sarmatia, pe care prefectul pretoriului Perennis le-a atribuit fiului său, ceea ce înseamnă că luptele au avut loc încă înainte de căderea lui Perennis în primăvara anului 185. Construirea de *burgi* şi *praesidia* la *ripa Pannonica* în anul 185 (v. nota precedentă) putea fi o măsură în consecinţa acestor lupte.
[75] I. Piso, *Fasti*, Nr. 27, 137-141.
[76] *Ibidem*, Nr.68, 267-269.

greutate al luptelor nu s-a găsit în faţa graniţei sud-vestice, ci a celei nord-vestice a Daciei (adică în faţa Daciei Porolissensis)[77].

Nu există informaţii despre schimbări în structura sau localizarea trupelor auxiliare din sud-vestul Daciei sub Commodus, poate tocmai pentru că în această zonă nu mai avut loc evenimente deosebite din punct de vedere militar.

---

[77] Această idee pare a fi confirmată de locul în care a fost ridicată o inscripţie, IDR III/3, 334, la Ampelum (Zlatna), dedicată *Victoriae Commodi* ; v. despre aceasta I. Piso, *Fasti*, 139.

CAPITOLUL IV.
DE LA SEVERI PÂNĂ LA AURELIAN

În timpul domniei lui **Septimius Severus** (193-211 n. Chr.) localizarea trupelor auxiliare staționate în Banat a rămas probabil aceeași. Singura posibilă schimbare în această privință ar putea fi înlocuirea *cohors I sagittariorum* de la Tibiscum de către *cohors I Vindelicorum.* Singurul loc de staționare anterior probabil al acestei cohorte, de care avem cunoștință, a fost castrul de la Vărădia-„Pustă", de unde însă – potrivit noilor cercetări arheologice de acolo - pare să fi plecat la începutul domniei lui Hadrian (v. cap. II sub **Vărădia** și cap. III, pentru epoca lui **Hadrian**). Până acum s-a presupus transferul cohortei de *Vindelici* la Tibiscum cel mai devreme la sfârșitul sec. II[1]. Ar exista astfel un interval destul de mare de timp, între începutul domniei lui Hadrian și sfârșitul sec. II, în care nu cunoaștem locul de staționare al acestei cohorte.

În orice caz, cohorta de *Vindelici* este atestată la **Tibiscum** în anii 200-202/203, când, sub tribunul Septimius Diomedes și sub patronajul consularului celor trei Dacii, L. Octavius Iulianus, au reconstruit un sanctuar mai vechi al lui Apollo din apropierea castrului[2]. Nu tot atât de exact databilă este o inscripție, descoperită în sec. XIX și pierdută imediat după aceea, din **Micia**, care conține numele mai multor trupe auxiliare din Dacia Superior[3]. Lectura este foarte dificilă, fiindcă textul păstrat în CIL prezintă multe lacune și ligaturi. Altarul, dedicat lui Iuppiter Optimus Maximus, a fost ridicat după toate aparențele pentru sănătatea lui Septimius Severus și a fiilor săi. Printre unitățile dedicante apar și dintre acelea din sud-vestul Daciei: *cohors sagittariorum* (?), *cohors I Vindelicorum*, *numerus Maurorum Tibiscensium.* Celelalte trupe par să fi fost următoarele (nu am redat întregirile epigrafice): *ala I Batavorum* ∞ de la Războieni (în nordul Daciei Superior, pe cursul superior al Mureșului), *ala I Hispanorum Campagonum* (trupa-„gazdă", staționată la Micia), *cohors II Flavia Commagenorum* (de asemenea staționată la Micia), *cohors I Alpinorum*, care era staționată la Călugăreni și Sărățeni, la granița de est a Daciei, *numerus Germanicianorum* de la Orăștioara de Sus (nu departe la sud- est de Micia) și *numerus campistrorum* (?), a cărui existență în Dacia nu este deloc sigură[4]. Această impresionantă concentrare de forțe militare

[1] D. Benea, *Die cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p. f. in Dakien*, în *FestschrArturBetz*, Wien, 1995, 51; cf. D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994, 57.

[2] I. Piso, P. Rogozea, *Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, în *ZPE*, 58, 1985, 211-214; v. și I. Piso, *Fasti*, Nr. 33, 159-161.

[3] IDR III/3, 77.

[4] V. E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, în *EphNap*, VII, 1997, 107; cf. C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (III)*, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, 23 sq și idem, *Auxilia Daciae*, București 2002, 130 sq, care nu se îndoiește de existența acestui numerus.

nu putea în nici un caz să fi avut loc pentru activităţi de construcţie[5]. Este adevărat că altarul nu este dedicat unei zeităţi a victoriei sau războinică, cum ar fi *Victoria* sau *Mars*, dar este greu să găsim un alt motiv pentru această dedicaţie comună a atâtor vexilaţii decât un pericol de război. Se pare că acest pericol ameninţa dinspre vest, fiindcă s-a ales marele castru de la Micia ca loc de adunare[6]. Mai mult nu se poate spune deocamdată despre acest conflict presupus.

Din perioada domniei neîmpărţite a lui **Caracalla** (211-217 p. Chr.) datează o inscripţie dedicată lui *Apollo Conservator*, ale cărei fragmente au fost găsite în acelaşi loc de lângă Tibiscum ca şi inscripţia menţionată la început[7]. Inscripţia, de o formă oarecum deosebită (o placă rotundă de marmură) conţine doar numele împăratului, ale guvernatorului Daciei L. Marius Perpetuus şi cele ale tribunului P. Aelius Gemellus, nu însă şi cel al cohortei, dar este sigur că este vorba de *cohors I Vindelicorum milliaria*[8]. Inscripţia a fost datată de I. Piso şi P. Rogozea în anul 213, când Caracalla a fost bolnav şi a cerut ajutorul mai multor zeităţi vindecătoare[9].

Vizita lui Caracalla din anul 213[10] nu pare să fi avut de-a face direct cu sud-vestul Daciei[11]. Inscripţia amintită mai sus este unica din acest ţinut care se datează în timpul domniei neîmpărţite a lui Caracalla şi pare a avea, mai degrabă, cum s-a văzut, un alt caracter. Cele mai multe inscripţii onorifice pentru el şi mama sa, Iulia Domna, au fost găsite în nord-vestul şi nordul provinciei[12]. La Porolissum au fost ridicate, în afară de inscripţii, şi statui de bronz supradimensionate, care-l reprezentau pe Caracalla călare şi pe Iulia Domna[13]. Împăratul s-a aflat aşadar, probabil, în acea zonă, unde a rezolvat diferite conflicte la frontieră[14]. El venise de altfel din Pannonia, unde fusese în zona nord-estică a provinciei şi a iniţiat şi cunoscuta schimbare de graniţă provincială dintre Pannonia Superior şi Inferior[15].

---

[5] C. C. Petolescu a luat în considerare această posibilitate în *SCIVA*, 46, 1, 1995, 43, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, 239 şi, neschimbat, în *Auxilia* (nota 4), 73, 82, 126 etc.

[6] V. şi IDR III/3, p. 93 sq şi D. Benea, *op. cit.* (nota 1), 51.

[7] I. Piso, P. Rogozea, *op. cit.* (nota 2), 214-218.

[8] V. *ibidem*, 217.

[9] *Ibidem*, 216 sq cu întreaga argumentare.

[10] SHA, *Ant. Car.*, 5; pentru datarea corectă a vizitei lui Caracalla în zonă în toamna anului 213 (*ante* 17 decembrie) v. J. Scheid, *Le protocole Arvale de l'anée 213 et l'arrivée de Caracalla á Nicomédie*, Epigraphia Romana in area Adriatica. Actes de la IXeme rencontre franco-italienne sur l'epigraphie du monde Romain, Macerata 10-11 Novembre 1995 (a cura de G.Paci), Macerata, 1998, 439-451.

[11] Altfel D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 1), 23.

[12] V. D. Isac, *O inscripţie imperială în castrul de la Gilău*, în *EphNap*, III, 1993, 192-193.

[13] N. Gudea, *Porolissum, un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman I*, în *ActaMP*, XIII, 1989, 725-728, Pl. CCXLIX, CCXLIX A.

[14] Recent C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998, 83 sq.

[15] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London&Boston, 1974, 198 sq; v. recent reconstituirea detaliată şi convingătoare a acestor evenimente din Pannonia la A. Szabó, *Die „neuere" Inschrift von*

Desigur există şi în Dacia sud-vestică obişnuitele semne ale favorii Severilor faţă de armatele provinciilor dunărene[16], ca de exemplu conferirea epitetului *Antoniniana*, care probabil a fost adăugat şi numelui *cohors I Vindelicorum* de la Tibiscum[17], sau a supranumelui *Alexandriana* pentru *cohors III Delmatarum milliaria equitata* de la **Mehadia**, care este atestat într-o inscripţie dedicată Iuliei Mamaea[18]. Nu există indicii ale unor eventuale schimbări în structura şi localizarea trupelor auxiliare din această zonă sub ultimii Severi.

În timpul domniei lui **Maximinus Thrax** (235-238) sunt consemnate războaie împotriva sarmaţilor şi dacilor[19]. Luptele contra sarmaţilor ar fi început, potrivit izvoarelor, în anul 236[20], dar s-au exprimat îndoieli că ar fi vorba neapărat de sarmaţi. A. Mócsy era de părere că acest război a afectat Pannonia Inferior şi că o victorie la *ripa Sarmatica* a acestei provincii le-ar fi adus împăraţilor titlul de *Sarmaticus*, indiferent dacă duşmanii erau chiar sarmaţi sau nu[21]. Totuşi, „sauromaţii“ sunt menţionaţi nominal în cuvântarea atribuită de Herodian lui Maximinus Thrax[22]. În privinţa unui război împotriva dacilor (liberi), avem şi mai puţine informaţii. La stadiul actual al cunoştinţelor este imposibil de localizat teatrul de război. S-au exprimat presupuneri că ar fi vorba de regiunea de la nord şi nord-est de Dacia[23]. Alţi specialişti vorbesc de ţinuturile de la vest şi nord de provincia Dacia[24]. D. Benea crede că cele două răboaie s-au succedat, mai întâi cel împotriva „dacilor liberi“ în vara anului 236, apoi expediţia contra iazigilor şi dacilor din câmpia dintre Timiş şi Dunăre în anul 237[25]. La expediţia împotriva iazigilor pot să fi participat şi trupe din sud-vestul Daciei, dar nu avem o dovadă peremptorie. Din timpul lui Maximinus Thrax sunt puţine mărturii epigrafice în întreaga Dacie, foarte puţine din ele fiind din partea sud-vestică a provinciei. La Tibiscum s-au descoperit câteva fragmente de inscripţii care, dacă într-adevăr

---

Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III, 10490 = RD, 369, Folia Archaeologica, 48, 2000, 84-109 (magh.; rezumat în lb. germană 101-109) .

[16] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 199 sqq.

[17] D. Benea, *op. cit.* (nota 1), 52; eadem, *Epigraphica (I)*, în *Civilizaţia romană în Dacia* (Ed. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 1997, 112; altfel C. C. Petolescu, *Auxilia* (nota 31), 127 cu nota 1, care se gândeşte mai degrabă la un epitet *Philippiana*.

[18] IDR III/1, 76.

[19] Herodian, VII, 8 (război împotriva „sauromaţilor“); pentru titulaturile *Dacicus maximus* şi *Sarmaticus maximus* v. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], Darmstadt, 1996, 184.

[20] *Ibidem*, 183.

[21] A. Mócsy , *op. cit.* (nota 15), 202-203; Mócsy se gândea, se pare, mai degrabă la vandalii şi carpii de la nord de Dacia, deşi el menţionează, pe de altă parte, că reşedinţa imperială era în acest interval de timp la Sirmium.

[22] Nota 19.

[23] C. Opreanu, *op. cit.* (nota 14), 87 sq.

[24] I. Piso, *Maximinus Thrax und die Provinz Dazien*, în *ZPE*, 49, 1982, 228.

[25] D. Benea, *La legione XIII Gemina e Massimino il Trace ad Aquilea*, în *Quaderni Friulani di Archeologia*, X, 2000, 97.

aparţin unele de altele, ar putea reprezenta o dedicaţie a *cohors I Vindelicorum* ∞ către Iuppiter Optimus Maximus pentru sănătatea consularului celor trei Dacii din anii ?237-238, Q. Iulius Licinianus[26]. Nu este sigur că o coloană votivă pentru Mars Augustus din Tibiscum, cu numele martelate a doi împăraţi[27] datează tot din acest timp. Dacă este aşa, această inscripţie ar putea consemna un succes militar al celor doi împăraţi (Maximinus Thrax şi fiul său), care ar putea fi tocmai expediţia împotriva iazigilor[28].

Împăratului **Gordian III** (238-244) i-a fost ridicat în Tibiscum un monument cu inscripţie[29]. Pe monumentul păstrat fragmentar nu se mai poate citi numele dedicantului, dar putem presupune că a fost una din trupele auxiliare din castrul mare (*cohors I Vindelicorum milliaria, numerus Palmyrenorum Tibiscensium* sau *numerus Maurorum Tibiscensium*). Fragmentul de inscripţie a fost găsit în *basilica* din principia castrului de la Tibiscum[30]. Nu avem alte informaţii privind partea sud-vestică a Daciei din timpul lui Gordian III.

Filip Arabul (244-249) a avut, se pare, de asemenea, puţin de-a face cu această parte a Daciei, pentru că el a trebuit să vină încă în toamna anului 245 spre Dacia de sud-est, unde prezenţa sa este atestată la Aquae (azi Cioroiul Nou)[31]. La graniţa de sud-est a provinciei el a trebuit să lupte împotriva carpilor (246-247). Pentru victoria împotriva acestui popor, împăratul a luat la sfârşitul anului 247 titlul de *Carpicus maximus*[32].

Sub împăraţii următori, forţele romane a trebuit să se concentreze în continuare asupra pericolului din partea carpilor şi, mai ales, a goţilor. Centrala de comandă pentru războaiele din această regiune a fost stabilită la Sirmium[33], nu departe aşadar de Moesia Superior şi Dacia sud-vestică, iar – începând cu jumătatea sec. III - cele mai periclitate zone au fost partea sud-estică a Daciei şi Moesia Inferior.

Traianus Decius (249-251) a căzut, împreună cu fiul său mai mare Herennius Etruscus, în bătălia de la Abrittus, în Moesia Inferior, împotriva goţilor. Anterior a putut însă, probabil, să elibereze Dacia de duşmani, fiindcă într-o inscripţie din Apulum este numit *restitutor Daciarum*[34]. Titlul de *Dacicus maximus* este de asemenea atestat în inscripţii , chiar dacă e neoficial[35].

---

[26] I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, în *ActaMN*, 36, 1, 1999, 97-98.
[27] IDR III/1, 144.
[28] V.şi I. Piso, *op. cit.* (nota 24), 232.
[29] M. S. Petrescu, P. Rogozea, *Tibiscum – principia castrului mare de piatră (I)*, în *Banatica*, X, 1990, 107 sqq, fig. 6; D. Benea, *Epighraphica I*, în *Civilizaţia romană în Dacia* (Ed. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 1997, 107-109, cu citirea şi interpretarea inscripţiei.
[30] M. S. Petrescu, P. Rogozea, *op. cit.* (nota 29), 122.
[31] D. Tudor, *Oltenia romană[4]*, Bucureşti, 1978, 38; D. Kienast, *op. cit.* (nota 10), 198.
[32] D. Kienast, *op. cit.*, 199.
[33] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 202.
[34] CIL III, 1176=IDR III/5, 431.
[35] CIL II, 4949; V. D. Kienast, *op. cit.* (nota 10), 205.

Este nesigur dacă aceste evenimente au afectat în vreun fel sud-vestul Daciei. Titlul menţionat este pus, în literatura de specialitate mai nouă, pe seama victoriei lui Decius asupra carpilor în vestul Moesiei Inferior şi alungarea lor peste Dunăre, prin Dacia de sud, în vara anului 250[36].

Provincia învecinată Moesia Superior dispunea în orice caz de un număr considerabil de trupe în acest timp şi a devenit trambulina spre tron a lui **Trebonianus Gallus** (251-253) şi a lui **Aemilianus** (253), ambii guvernatori ai Moesiei Superior – de fapt comandanţi ai forţelor unite ale provinciilor de la Dunăre mijlocie şi de jos[37] - când au fost proclamaţi împăraţi[38]. Această concentrare de trupe în regiune a fost probabil un motiv pentru care Moesia Superior şi Dacia de sud-vest nu prea au fost afectate de atacurile duşmanilor.

În timpul împăraţilor **Valerianus** (253-260) şi **Gallienus** (253-268) au continuat atacurile coaliţiilor barbare. În timp ce Valerianus a preluat conducerea războiului din estul Imperiului (unde, de altfel, a fost luat prizonier de regele persan Shapur I în anul 260), fiul său Gallienus a trebuit să se confrunte cu problemele din partea europeană a Imperiului Roman. Confruntările din Dacia şi în jurul ei nu sunt prea bine cunoscute şi datate. Aş dori să evidenţiez doar acele elemente care au putut avea o legătură cu Banatul sau cu zonele nemijlocit învecinate. Astfel, pentru Gallienus avem atestat titlul de *Dacicus maximus* în anul 257[39]. Este însă greu de spus unde s-au petrecut evenimetele care au dus la acest epitet. Pe de altă parte, izvoarele literare menţionează atacuri ale cvazilor şi sarmaţilor în Pannonia[40]. Aceste evenimete se oglindesc şi în tezaurele monetare ascunse în Pannonia şi Moesia, care se încheie cu monede din anii 258-260[41]. Dacă, pe de o parte, metoda de a numi comandanţi ai trupelor unite din mai multe provincii dunărene, cu sediul la Sirmium (v. nota 33), s-a dovedit eficientă pentru apărarea împotriva duşmanilor din afară, pe de altă parte însă a fost catastrofală pentru stabilitatea politică internă. În cazul lui Pacatianus, Traianus Decius sau Aemilianus, care au ajuns pe tron de pe această poziţie sau au încercat aceasta, această comandă a fost o sursă de uzurpări[42]. Aşa s-a întâmplat şi în cazul lui Ingenuus şi Regalianus, care au fost proclamaţi în anul 260 auguşti de către armata din această regiune[43].

---

[36] P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius-Aurelian)*, Cluj-Napoca, 2003, 157.
[37] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 204 sqq; J. Fitz, *Die Vereinigung der Donauprovinzen in der Mitte des 3. Jhs.*, în *Limes* 6, 1967, 113-121.
[38] D. Kienast, *op. cit.* (nota 10), 209 şi 212.
[39] *Ibidem*, 219; v. şi A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 205.
[40] Eutropius, *Brev.*, IX, 8; SHA, *Trig. tyr.*, 10.
[41] V. A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 205 sq.
[42] *Ibidem*, 206.
[43] V. D. Kienast, *op. cit.* (nota 10), 223 sq; pentru cei doi uzurpatori, v. pe larg J. Fitz, *Ingenuus et Regalien*, Bruxelles, 1966.

În partea sud-vestică a Daciei – ca de altfel în întreaga provincie – informaţiile din această perioadă sunt relativ puţine. Există totuşi o inscripţie importantă din catsrul auxiliar de la **Mehadia**, care atestă epitetele *Valeriana Galliena* pentru *cohors III Delmatarum* ∞ staţionată acolo[44]. Inscripţia este de fapt dedicată atât lui Valerianus senior, cât şi lui Gallienus, deşi la început este numit doar fiul. Ambele epitete ale cohortei şi formula de încheiere *devota numini maiestatique eorum* dovedesc că avem de-a face cu perioada de dinaintea verii anului 260. Prin indicaţia *cons. III* al lui Gallienus din anul 257[45] inscripţia se datează aşadar în intervalul de timp 257-260.

De asemenea în Mehadia au apărut ştampile tegulare interesante. Astfel s-au găsit ştampile ale legiunilor dacice, a XIII-a gemina şi a V-a Macedonica[46], din care una conţine numele ambelor legiuni: *legiones V Macedonica et XIII gemina*[47]. Ştampilele legiunii a XIII-a gemina, scrise de la dreapta spre stânga, deci "în oglindă", se datează după formă în a doua jumătate a sec. III, ca şi exemplarul amintit, cu numele celor două legiuni dacice[48]. Explicaţia prezenţei vexilaţiilor celor două legiuni în partea sud-vestică a Daciei nu este unitară în literatura de specialitate. V. Moga a văzut aici vexilaţii care au fost concetrate în timpul lui Gallienus pentru apărarea Italiei de nord şi le leagă de vexilaţiile legiunii a XIII-a gemina şi a V-a Macedonica care sunt atestate în această vreme la Poetovio[49]. C. Opreanu s-a pronunţat pentru o concentrare de trupe în Mehadia, care trebuia să asigure legătura dintre Moesia şi Dacia[50]. La nici unul din autori nu este însă univoc exprimat dacă aceste vexilaţii erau identice cu cele atestate la Poetovio[51]. În apropiere de Mehadia, la Băile Herculane a fost semnalată încă în sec. XVIII o cărămidă cu ştampila *vexillatio Daciarum*[52]. Este posibil să fie vorba de aceeaşi vexilaţie[53], care s-a găsit la Mehadia, fiindcă multe monumente epigrafice din Mehadia au fost transportate ulterior la Băile Herculane. Lui Aesculapius şi Hygeia le-a fost ridicată în Băile Herculane o inscripţie de către ultimul – din punct de vedere cronologic - comandant atestat al legiunii a XIII-a gemina: *Marcus Aurelius Veteranus, praefectus legionis XIII geminae Gallienianae*[54]. Este discutabil dacă

[44] IDR III/1, 77.
[45] D. Kienast, *op. cit.* (nota 10), 219.
[46] IDR III/1, p. 119 sq.
[47] *Ibidem*, Nr. 102.
[48] V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, 72.
[49] *Ibidem*; v. şi p. 52.
[50] C. Opreanu, *Raetia, Pannonia şi Dacia în vremea lui Gallienus*, în *AnBan*, VII-VIII, 2000, 400; cf. şi J. Harmatta, *Studies in the History of the Sarmatians*, Budapest, 1950, 59 f.
[51] AE, 1936, 54 şi 57; v. R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserreiches von Augustus bis Diokletian*, EpSt I, 1967, 56-57.
[52] IDR III/1, 73.
[53] Astfel şi C. Opreanu, *op. cit.* (nota 50), 400.
[54] IDR III/1, 54.

inscripţia a apărut în legătură cu prezenţa acestei vexilaţii în Mehadia[55]; dedicaţia a avut în orice caz un caracter privat şi privea, având în vedere zeităţile implorate şi formula *votum libens merito posuit*, starea de sănătate – evident ameliorată – a prefectului legiunii.

Nu ştim cât de mari erau erau aceste vexilaţii şi nici cât timp au zăbovit în sud-vestul Daciei. De asemenea nu este clar, aşa cum s-a văzut mai sus, dacă ele sunt identice cu cele care au lăsat în Poetovio o serie de inscripţii. Nu cred că la Mehadia sau la Poetovio s-a aflat întregul efectiv al legiunilor Daciei[56]; la Mehadia nu ar fi avut loc în castrul auxiliar şi nici nu s-a găsit o altă fortificaţie, pe când efectivele de la Poetovio au fost comandate în mod limpede de un *T.? Flavius Aper, vir egregius, praepositus legionum V Macedonicae et XIII Geminae Gallienarum* şi nu de prefecţii legiunilor înşişi[57]. În altă ordine de idei, s-a subliniat pe bună dreptate că aceste vexilaţii, având în vedere misiunile lor şi credinţa manifestată faţă de Gallienus şi în inscripţii, nu au trecut de partea uzurpatorilor anului 260 din această regiune, Ingenuus şi Regalianus[58].

Se pare, în orice caz, că în aceşti ani de criză cel puţin unul din drumurile romane din Dacia de sud-vest, şi anume "drumul estic" asigura în continuare legătura dintre Moesia Superior şi Dacia – şi astfel între restul Imperiului Roman şi Dacia[59]. Contribuţii mai noi subliniază desigur că armata romană din Dacia fusese considerabil redusă prin trimiterea diferitelor vexilaţii în alte părţi ale Imperiului[60]. Totuşi, toate datele conduc la concluzia că drumul principal al provinciei Dierna-Tibiscum-Ulpia Traiana Sarmizegetusa-Apulum-Potaissa-Porolissum a fost ţinut de romani şi după anul 260, chiar dacă cu trupe reduse[61]. Nu există practic nici o informaţie despre "drumul vestic" şi despre cel de pe valea Mureşului la această dată.

Nu dispunem de alte informaţii despre armată în această parte a Daciei în timpul lui Gallienus. Ultima inscripţie din punct de vedere cronologic cunoscută de la Tibiscum provine din municipiul care s-a dezvoltat în apropierea castrului. Este vorba de o dedicaţie către soţia lui Gallienus, Cornelia Salonina, din partea *ordo municipii Tibiscensium*[62].

---

[55] Altfel P. Hügel, *op. cit.*, (nota 36), 162 care presupune astfel şi C. Opreanu, *op. cit.* (nota 50), 400, care nu se îndoieşte de acest lucru.

[56] Astfel A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 209, pentru Poetovio; *contra* P. Hügel, *op. cit* (nota 36), 81, cu literatura problemei (notele 236 şi 237).

[57] R. Saxer, *loc. cit.* (nota 51); după J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens în der Römerzeit*, Budapest, 1993-1995, 1052, personajul s-ar fi numit *Lucius Flavius Aper* şi ar fi ajuns *praeses* al Pannoniei Inferior.

[58] P. Hügel, *op. cit.* (nota 36), 161; v. şi C. Opreanu, *op. cit.* (nota 50), 400.

[59] V. şi J. Harmatta, *Studies in the History of the Sarmatians*, Budapest, 1950, 59 sq, care era de părere că roxolanii veniţi dinspre est – adică din Oltenia – erau aceia care ameninţau să întrerupă această legătură între Dacia şi Moesia Superior.

[60] C. Opreanu, *op. cit.* (nota 50), 400 sqq; vgl. SHA, *Claud.*, 9, 1.

[61] P. Hügel, *op. cit.*, (nota 36), 162; 167.

[62] IDR III/1, 132.

Discuţia de mulţi ani în literatura de specialitate privnd o posibilă abandonare a Daciei sau o pierdere a controlului asupra provinciei sub Gallienus nu a dus până astăzi la concluzii unanime. O prezentare amănunţită a acestei discuţii iese din cadrul prezentei lucrări, de aceea voi aborda tema doar pe scurt. Este binecunoscut că unele izvoare literare vorbesc de o *amissio Daciae* în timpul lui Gallienus[63]. Unii specialişti care s-au ocupat de această chestiune au explicat această ştire prin pierderea sau abandonarea unor ţinuturi dacice[64]. În funcţie de autor, aceste ţinuturi ar fi fost partea estică a Daciei intracarpatice[65], graniţa de pe râul Olt[66], partea nordică şi estică a Daciei intracarpatice[67] sau partea sud-estică a acesteia[68]. O părere aparte a emis H. Daicoviciu, care s-a pronunţat pentru pierderea controlului asupra Daciei de către Gallienus în contextul uzurpărilor[69]. Cele mai noi contribuţii în această privinţă tind – aşa cum s-a văzut mai sus – să explice situaţia prin slăbirea considerabilă a armatei provinciale, o slăbire apărută din cauza trimiterii de vexilaţii din Dacia în zonele de criză principale ale timpului[70]. S-a subliniat de asemenea schimbările economice în legătură cu reducerea trupelor în provincie, fiindcă armata fusese un element important în circulaţia monetară a unei provincii ca Dacia, care până atunci fusese atât de puternic militarizată[71].

În ceea ce priveşte partea sud-vestică a Daciei, dovezile databile ale prezenţei militare romane ajung – cum s-a văzut mai sus - până cel puţin în perioada de după căderea în prizonierat a lui Valerianus I în vara anului 260. Aceste dovezi pledează în opinia mea pentru o continuare a prezenţei militare romane în acest timp în Banatul de est

Pentru perioada împăraţilor **Claudius II.** (268-270) şi **Aurelian** (270-275) ne lipsesc atestările epigrafice pentru armata romană din partea sud-vestică a Daciei, ca de altfel în întreaga provincie[72]. În timpul scurtei domnii a lui Claudius II se consemnează în continuare vexilaţii din legiunile Daciei în afara provinciei. Atât legiunea a XIII-a gemina, cât şi a V-a Macedonica apar pe *aurei* emişi de conducătorul "Imperiului Galic" Victorinus din anul 269[73]. Este imposibil de ştiut

---

[63] Eutropius, *Brev.*, IX, 8, 2; Rufius Festus, *Brev.*, VIII, 2; Iordanes, *Romana*, 217; Aurelius Victor, *De Caes.*, 33, 3.
[64] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 209 a luat în considerare posibilitatea unei evacuări parţiale a Daciei în urma unor tratative între goţi şi romani, fără alte precizări.
[65] *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, 465 (M. Macrea).
[66] D. Tudor, *op. cit.* (nota 31), 39 sq.
[67] D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, Bucureşti, 1980, 260.
[68] D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timişoara, 1996, 18.
[69] H. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia*, în *Filias harin. Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, 651-660.
[70] P. Hügel, *op. cit.* (nota 36), 162; 166 sqq; C. Opreanu, *op. cit.* (nota 50), 401 sq.
[71] P. Hügel, *op. cit.*, 167.
[72] V. P. Hügel, *op. cit.*, 82 sq.
[73] Cohen[2], VI, 61 (V Macedonica), 63 (XIII Gemina).

dacă aceste vexilaţii erau părţi din acelea care se găseau deja în afara Daciei sau dacă alte detaşamente din legiunile dacice au fost trimise chiar din Dacia, de exemplu împotriva lui Postumus[74].

Este de presupus că acestor vexilaţii din timpul lui Gallienus şi Claudius II le aparţineau şi trupe auxiliare din Dacia (sau detaşamente din acestea). Fiindcă ele au rămas anonime, nu putem şti care au fost acestea.

Finalul acestei situaţii, în care Dacia a servit ca "rezervor de trupe" pentru împăraţi în punctele arzătoare ale Imperiului Roman, pe când provincia a supravieţuit probabil doar de-a lungul drumului principal Dierna-Tibiscum-Ulpia Traiana Sarmizegetusa-Apulum-Potaissa-Porolissum a fost pus, în cele din urmă, de către Aurelianus. Contextul a fost cel al expediţiei împotriva "Imperiului Palmirean" al Zenobiei şi al lui Vaballathus. Pe drumul spre est împăratul a mai trebuit să lupte împoriva goţilor în Balcani[75]. Potrivit lui Eutropius, împăratul pierduse speranţa de a mai putea păstra provincia, fiindcă între timp Illyricum şi Moesia fuseseră total devastate:*...vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam* (sc. *provinciam Daciam*) *posse retinere...*[76]. În consecinţă, Aurelian a abandonat provincia şi a lăsat-o prin aceasta între noua graniţă a Imperiului şi barbari[77]. La sud de Dunăre, în mijlocul Moesiei, au fost create două noi provincii: Dacia Ripensis (denumită astfel după *ripa Danubii*) în nord şi Dacia Mediterranea în sud[78]. Datarea părăsirii Daciei nu reiese din izvoare şi a fost indicată în literatura de specialitate în mod diferit[79]. Mult dezbătută a fost şi tema "cine a plecat şi cine a rămas". Pentru provincie în general, specialiştii au fost unanimi în a arăta că armata – sau partea ei încă rămasă în Dacia – a fost retrasă în orice caz. Dacă însă luăm în considerare situaţiile particulare din unele castre din sud-vestul Daciei constatăm că unele contribuţii ştiinţifice vorbesc de o refolosire (sau o folosire în continuare) a fortificaţiilor respective după retragerea aureliană. La **Pojejena** au fost găsite atât în sec. XIX, cât şi în timpul săpăturilor anilor '70 cărămizi cu ştampila LEG VII CLC, ceea ce a fost dezlegat ca *legio VII Claudia Cuppis*[80]. Este vorba probabil de o ştampilă care se datează după părăsirea provinciei când, în urma reformelor militare ale lui Diocletian, legiunile au fost împărţite în detaşamente mai mici şi staţionate în diferite locuri de pe graniţa imperială. În acest caz este vorba de acea

---

[74] V. E. Ritterling, în *RE*, XII, 1, *s.v.legio*, 1344.
[75] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 211; P. Hügel, *op. cit.* (Anm. 36), 169.
[76] Eutropius, *Brev.*, IX, 15, 1.
[77] *Ibidem*: *Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit...*
[78] Iordanes, *Romana*, 217.
[79] A. Bodor, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia*, în *Dacoromania*, 1, 1973, 39-40: anul 275; D. Tudor, *op. cit.* (nota 66), 40: "271 sau 274/275"; 415 : „271 (sau 275?)"; D. Kienast, *op. cit.* (nota 10), 234: anul 272 ("schon 271?"); D. Benea, *op. cit.* (nota 68), 24: poate înainte de 274, dar mai probabil în anii 274-275; P. Hügel, *op. cit.* (nota 36), 169: vara târzie-toamna lui 271.
[80] IDR III/1, 49-50; N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, în *Banatica*, II, 1973, 94, fig. 7/7, 8;

parte a legiunii a VII-a Claudia originare care a staţionat în fortificaţia de la **Cuppae** (azi Golubac, Serbia)[81]. Cuppae se află pe malul drept al Dunării, la puţini kilometri în amonte de Pojejena, aşa că prezenţa acestei ştampile în castru pe malul stâng indică folosirea castrului cel puţin în timpul lui Diocletian[82]. O fortificaţie romană târzie a fost cercetată pe insula dunăreană **Sapaja** (Serbia), în imediată apropiere de **Banatska Palanka** (malul stâng al Dunării)[83]. Acest *quadriburgium* pare să fi fost cronologic prima fortificaţie pe acel loc; aşa cum am arătat mai sus, în cap. II, fortificaţia romană de sec. II-III p. Chr. de la Banatska Palanka nu a fost identificată[84]. De asemenea în timpul tetrarhiei a fost ridicată pe malul stâng al Dunării fortificaţia de la **Gornea**[85].

Nu este sigură însă existenţa unei fortificaţii romane târzii la **Mehadia** (*Praetorium*?). O asemenea ipoteză a fost exprimată în literatura de specialitate pe baza puţin cunoscutelor descoperiri de acolo, de la sfârşitul sec. III şi din sec. IV, cât şi pornind de la faptul că L. F. Marsigli (v. mai sus, "Istoricul cercetării") a inserat în harta sa la Mehadia reprezentarea unui *quadribrugium*[86]. Ipoteza poate fi verificată numai prin continuarea cercetărilor sistematice.

Fortificaţiile romane târzii de pe malul stâng al Dunării nu sunt cazuri unice; pe malul stâng al Dunării pannonice (respectiv în "ţara sarmaţilor" din faţa noilor provincii *Valeria* şi *Pannonia II*) au fost găsite mai multe asemenea mici fortificaţii ("capete de pod"), care erau pontoane fortificate[87]; altele îndeplineau funcţia de fortificaţii obişnuite, ca de exemplu *Contra Aquincum*[88].

Aceste cetăţi ar putea fi privite ca o consecinţă a noii concepţii despre securitatea frontierei de după abandonarea Daciei. Odată cu abandonarea provinciei

---

[81] V pentru aceasta D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, 98.

[82] Astfel deja D. Tudor, *Garnizoane romane pe malul bănăţean al Dunării în sec. IV e.n.*, în *SCIV*, IX, 1958, 373 sqq; idem, *op. cit.* (nota 31), 451; v. şi D. Benea, *loc. cit.* (nota 81); N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, în *Banatica*, III, 1975, 340.

[83] V. între altele D. Dimitrijević, *Sapaja, rimsko i srednjevekovno utvrdjenje na ostrvu kod Stare Palanke*, în *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 29-63.

[84] V. M. Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII (1993-1994), 1996, 25; eadem, *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, în *The Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Ed. P. Petrović), Belgrad, 1996, 130.

[85] N. Gudea, *Befestigungen am Banater Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie*, în *Limes 9*, Bucureşti, 1974, 173-180; idem, *Gornea. Aşezările din epoca romană şi romană târzie*, Reşiţa, 1977.

[86] M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti, 1993, 30 sq.

[87] V. A. Mócsy, *Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer*, în *Limes 8*, Cardiff 1974, 191-196; idem, *op. cit.* (nota 15), 269-271 şi fig. 42.

[88] Zs. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest-Stuttgart, 1988, 85 sq şi fig. 80; M. Németh, *Contra Aquincum Fortress*, în *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica* (Ed. Zs. Visy), Pécs, 2003, 201 sqq.

nord-dunărene a fost oarecum micşorată - ca de atâtea ori anterior - presiunea asupra graniţei romane din partea popoarelor vecine. Aceia care exercitau această presiune la Dunărea mijlocie şi inferioară erau atât mai "vechii" vecini, ca vandalii şi sarmaţii – care la rându-le erau supuşi presiunii din partea goţilor şi gepizilor – cât şi goţii înşişi[89]. Fortificaţiile care au fost construite pe malul stâng al Dunării puteau, pe de o parte, să observe mai bine mişcările din Barbaricum şi, pe de altă parte, să impresioneze popoarele menţionate prin prezenţa militară romană. Ele puteau da vecinilor de asemenea – fiindcă aceştia erau aliaţi probabil periodic cu romanii prin tratate – cel puţin sentimentul că nu au fost abandonaţi de către Imperiul Roman[90]. De o continuare a sistemului militar roman din sud-vestul provinciei Dacia după retragerea aureliană nu se poate însă vorbi; este vorba doar de elemente care erau destinate să protejeze provinciile sud-dunărene.

---

[89] A. Mócsy, *op. cit.* (nota 15), 211; 267-268.
[90] *Ibidem*, 271.

CAPITOLUL V.
GRANIȚA SUD-VESTICĂ A DACIEI ROMANE

În strânsă legătură cu sistemul militar din partea sud-vestică a provinciei Dacia trebuie privită şi chestiunea graniţei – în acelaşi timp provincială şi a Imperiului – din această zonă. Într-o provincie imperială de graniță ca Dacia – care a şi fost puternic marcată de prezenţa militară – armata a jucat un rol principal în aproape toate domeniile. Granița a fost cu atât mai mult unul din cele mai importante domenii de activitate ale armatei romane din Dacia. Provincia însăşi fusese creată în primul rând din motive strategice. Traian îşi purtase războaiele sale dacice împotriva unui duşman periculos – regatul dac al lui Decebal – pentru a neutraliza un factor de putere ostil la Dunărea mijlocie şi de jos. Crearea provinciei Dacia trebuia să împiedice nu numai o refacere a puterii dacice, ci şi apariția de coaliţii ostile, extrem de deranjante pentru romani, care se puteau forma între popoarele de la nord de Dunărea inferioară şi de Marea Neagră pe de o parte şi cele aşezate la nord de Dunărea mijlocie, pe de altă parte. Se poate spune că Dacia romană a îndeplinit în mare parte acest scop strategic, şi anume până atunci când structura şi dinamica populaţiilor barbare din regiune s-a schimbat atât de mult de la mijlocul sec. III p. Chr., încât a fost necesară o nou concepție strategică din partea Imperiului Roman ca să țină situația sub control.

În jargonul de specialitate de azi, o graniță romană fortificată este denumită, după cum se ştie, „limes". B. Isaac a făcut câteva observaţii importante la acest fapt, precum şi precizări terminologice[1]. El a urmărit termenii care se referă la graniță în izvoarele antice şi a constatat că termenul *limes* – inițial un termen de specialitate al *agrimensores* – era folosit în sec. I p. Chr. cu două sensuri: 1. drum de marş pentru înaintarea în teritoriul duşman; 2. graniţă de uscat pur şi simplu (nu neapărat fortificată). Din acelaşi timp, *ripa* însemmna o graniță fluvială. Cu timpul, când, după începutul sec. II p. Chr., Imperiul Roman nu a mai făcut noi cuceriri, cuvântul *limes* nu a mai fost folosit pentru a desemna un drum de înaintare în teritoriul duşman, ci doar cu înțelesul de „graniță". În antichitatea târzie, *limes* a însemnat mai ales „district de graniță"[2].

În literatura de specialitate nu există unanimitate privind granița din sud-vestul Daciei romane. Dezbaterea durează deja din anii '30 ai secolului trecut şi până azi nu s-a ajuns la un rezultat general acceptat. În esență este vorba de întrebarea unde trebuie să trasăm granița provinciei Dacia şi, în acelaşi timp, a Imperiului în această regiune. Discuţia a început cu părerile diferite privind apartenența Banatului de vest la Imperiul Roman sau nu şi a fost atunci, la început,

---

[1] B. Isaac, *The Meaning of the Terms **limes** and **limitanei**,* în *JRS*, 78, 1988, 125-147.
[2] *Ibidem*, 132-135.

influențată și de contextul politic din această regiune de la sfârșitul anilor '30 și din anii '40 ai sec. XX. Acest fapt și, mai ales, insuficientele argumente științifice din cauza cercetărilor de teren neîndestulătoare au grevat dezbaterea. Voi prezenta mai jos cele mai importante luări de poziție privitoare la această temă.

Vechea părere că sud-vestul Daciei (= Banatul) a fost ocupat de romani și ar fi fost anexat provinciei Moesia Superior[3] a avut o viață scurtă și nu mai este astăzi sprijinită de nimeni. Un argument important împotriva acestei ipoteze a fost adus atunci când cercetarea a constatat că trupele auxiliare din acest ținut se regăsesc în diplomele militare ale Daciei.

O a doua părere susținea că întregul ținut dintre râurile Mureș, Tisa, Dunăre și coridorul Timiș-Cerna a fost teritoriu roman și a aparținut provinciei Dacia[4]. Această părere este și azi susținută de cei mai mulți specialiști români[5].

O altă ipoteză spune că doar partea de est a Banatului – la est de drumul Lederata-Tibiscum (numit de mine aici „drumul vestic") – a fost ocupată de romani, așa că doar această zonă a fost parte a provinciei Dacia[6].

În cele mai multe din lucrările citate, tema apartenenței sau nu a Banatului (de vest) la provincia Dacia – și prin aceasta la Imperiul Roman – a stat în prim-plan; granița romană din această zonă a fost tratată ca un rezultat din această situație. După părerea mea, problema graniței sud-vestice a Daciei merită o analiză mai atentă și mai detaliată. Cercetarea internațională asupra granițelor romane a făcut progrese cosiderabile și au fost dezvoltate modele noi, mai complexe de cercetare. Astfel, o cercetare modernă a granițelor romane ar trebui să înceapă cu chestiunile privind apariția unui sector de graniță sau al altuia[7]. Puncte importante,

---

[3] A. v. Domaszewski, în *AEM*, XIII, 1890, 142 sqq; E. Fabricius, în *RE*, 13, 1 (1926), 641.

[4] V. între alții C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 2, Wien-Leipzig, 1937, 137 sq; C. Daicoviciu, *Bănatul și iazigii*, în *Apulum*, I, 1939-1942, 104; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*[2], Bucarest, 1945, 39.

[5] V. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, 38; N. Gudea, *Limesul Daciei de la Traianus la Aurelianus*, în *ActaMP*, I, 1977, 97; N. Gudea, I. Moțu, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în *Banatica*, VII, 1983, 155 sqq; I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, în *ZPE*, 56, 1984, 282 sq; I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, 6 sq; 36; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994, 59; D. Protase, *Frontierele provinciei Dacia în timpul împăratului Traian*, în *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, 343 și nota 11 (= *Les frontières de la province de Dacie au temps de l'empereur Trajan*, în *Omaggio a Dinu Adamesteanu* (Ed. M. Porumb), Cluj-Napoca, 1996, 137 și nota 11); C. Opreanu, *Der Westen des römischen Dakien und das Barbaricum in der Zeit Trajans*, în *Specimina Nova*, XII, 1996 (1998), 268.

[6] A. Alföldi, *Die Roxolanen in der Walachei*, Vortrag gehalten am 6. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin, 1939, 528-538; ders., *Daci e Romani in Transsilvania*, Budapest, 1940, 44 sq; J. Szilagyi, în *Közlemenyek*, III, 1943, 90 sq.

[7] V., de ex., A. Mócsy, *Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms*, ún *Rheinisch-Westfällische Akademie der Wissenschaften*, Vorträge G 229, 1978; idem, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston, 1974 (în special *Chapter 2. Conquest of the Danube Region and Augustan Frontier Policy*, 31-52 și *Chapter*

care ar trebui abordate în cadrul unei astfel de analize, sunt de asemenea condiţiile geografice ale zonei (în măsura în care deţinem aceste date), descoperirile romane şi distribuţia lor teritorială, caracteristicile populaţiei şi ale habitatului în zona de graniţă, eventualele ştiri din izvoarele antice privind relaţiile statului roman cu populaţiile învecinate, posibilele comparaţii cu alte sectoare de graniţă ale Imperiului Roman etc.

Geneza graniţelor Daciei romane stă în strânsă legătură cu caracteristicile cuceririi regatului dac. Se admite că întinderea statului dac al lui Decebal poate fi conturată prin distribuţia teritorială a cetăţilor dacice care au funcţionat în sec. I şi la începutul sec. II p. Chr.[8]; totuşi nu există o siguranţă absolută în această privinţă[9]. În orice caz, cetăţile dacice din interiorul arcului carpatic şi cele din Banat sunt atribuite regatului lui Decebal[10]. Cucerirea acestui regat a dus la formarea provinciei Dacia, a cărei întindere a coincis probabil cu cea a statului lui Decebal[11]. Ultima coincide la rându-i, cum s-a văzut, cu arealul marcat de fortificaţiile dacice din această perioadă.

Drumul principal de pătrundere a armatei romane în primul război dacic al lui Traian ducea prin Banat, fiind acelaşi cu cel al expediţiei anterioare a lui Tettius Iulianus. Acest drum ar trebui să coincidă pe acest sector cu drumul roman ulterior, numit aici „drumul vestic" Lederata-Berzobis-Tibiscum şi de acolo mai departe spre Tapae[12]. Traian însuşi menţionează două locuri de pe acest drum: Berzobis şi Aizis, în singurul fragment rămas din „Comentariile" sale la războaiele dacice, păstrat la gramaticul Priscianus: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus*[13]. Cele două toponime apar pe *Tabula Peutingeriana*[14], ca şi în *Kosmographia* Geografului din Ravenna[15], redactate târziu, dar după modele anterioare. Alegerea acestui drum de către romani în cel puţin două expediţii putea fi determinat de două feluri de factori: 1. motive militare şi 2. condiţiile naturale specifice. Gândirea strategică şi tactică a lui Traian în această expediţie trebuie să fi vizat eficienţa maximă posibilă a acţiunilor sale militare, prin neutralizarea în primul rând a fortificaţiilor dacilor

---

4. The danube Frontier from Vespasian to Marcus Aurelius, 80-111); J. Fitz, *Die Eroberung Pannoniens*, în *ANRW*, II, 6, 1977, 543-556; J. C. Mann, *The Frontiers of the Principate*, în *ANRW*, II, 1, 1974, 508-533 (în special *I. The Genesis of the Frontiers*, 508-514).

[8] I. Glodariu, *Sistemul defensiv al statului dac şi întinderea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, XIX, 1982, 34; 37.

[9] Idem, *Arhitectura dacilor - civilă şi militară – (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983, 129; C. Opreanu, *op. cit.* (nota 5), 265 sq.

[10] I. Glodariu, *op. cit.* (nota 8), 34.

[11] *Ibidem*, 37; C. Opreanu, *op. cit.* (nota 5), 266; I. Piso, *Fasti...*, 5 şi nota 28.

[12] Al. Diaconescu, *Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, în *ActaMN*, 34. I., 1997, 14.

[13] Priscianus, VI, 13, 205.

[14] Segm. VII, 2.

[15] Rav. Anon., IV, 14.

din Banat. Cetăţi dacice în Banatul perioadei sec. I. a. Chr.-sec. I p. Chr. sunt cunoscute doar în partea estică a acestui ţinut. O serie de cetăţi exista pe malul stâng al Dunării: Socol[16], Divici[17], Pescari[18], Liubcova[19]; (v. fig. 2) şi una pe râul Caraş, la demarcaţia dintre partea înaltă şi cea joasă a ţinutului (Židovar[20] lângă Orešac, Serbia; v. fig. 2). Este greu de spus dacă aceste fortificaţii mai funcţionau în timpul lui Traian sau au fost scoase din uz deja prin expediţiile din timpul lui Domitian (sau, poate, ca urmare a tratatului clientelar al acestui împărat cu Decebal din anul 89 p. Chr.)[21].

Chiar dacă ele au fost abandonate deja în timpul lui Domitian, este posibil ca Decebal, văzând pregătirile de război ale romanilor în Moesia Superior (de care a fost cu siguranţă informat), să fi activat din nou aceste cetăţi. În orice caz, asemenea puncte de rezistenţă trebuiau anihilate în paralel cu înaintarea armatei romane şi păzite, măcar o perioadă de timp. Tot un motiv militar pentru alegerea acestui drum trebuie să fi fost faptul că era drumul cel mai scurt posibil – având în vedere punctele de rezistenţă şi condiţiile geografice – către capitala dacică Sarmizegetusa. Alte cetăţi dacice se aflau pe malul de nord al Mureşului: Săvârşin, Vărădia de Mureş, Şoimoş, Cladova şi Pecica (toate în jud. Arad; v. fig. 2)[22]. Toate aceste cetăţi au încetat să funcţioneze în momentul cuceririi regatului dac şi a creării provinciei Dacia[23]. Este posibil ca sfârşitul lor să fi fost legat de un atac roman din timpul unuia din războaiele daco-romane, care a venit de-a lungul Mureşului din Pannonia[24]. Este de asemenea posibil ca nucleul acestui corp de

---

[16] V. M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Şantierul arheologic Divici. Cercetările din anii 1995-1996 (raport preliminar)*, în *Cerc. Arh.Aria Nord-tracă*, II, Bucureşti, 1997, 381, cu literatura mai veche.
[17] *Ibidem*, 373-381; M. Gumă, S.A. Luca, C. Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985-1987*, în *Banatica*, IX, 1987, 199-238; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988-1994. Principalele rezultate*, în *Cerc.Arh.Aria Nord-tracă,* I, Bucureşti, 1995, 401-413; iidem, *Les fibules du site fortifié de Liubcova-Stenca et de la citadelle de Divici-Grad*, in *Le Djerdap/les Portes de Fer á la deuxieme moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo – Drobeta-Turnu Severin*, Belgrad, 1999, 67-70.
[18] Fl. Medeleţ, T. Soroceanu, N. Gudea, *Descoperiri din epoca dacică la Pescari*, în *ActaMN*, VIII, 1971, 465-475; Şt. Matei, I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, în *Banatica*, II, 1973, 141-156.
[19] M. Gumă, *Cercetări arheologice pe Stenca Liubcovei*, în *Banatica*, IV, 1977, 69-104; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Les fibules*...(nota 17), 65-67.
[20] B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar*, Belgrad 1952; M. Sladić, *Židovar in the Late Iron Age*, in J. Uzelac et. al., *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Belgrad –Vršac 1997, 53-67; M. Jevtić, M. Sladić, *Some Stratigraphic Issues of the Iron Age Settlements at Židovar*, in *Le Djerdap/Les Portes de Fer*...(Nota 17), 94-97.
[21] V. datarea sfârşitului acestor cetăţi în lucrările citate la notele 16-20.
[22] M. Barbu, *Fortificaţii dacice pe valea Mureşului inferior*, în *Ziridava*, XIX-XX, 1996, 35-58.
[23] *Ibidem*, 44; v. şi P. Hügel, M. Barbu, *Die Arader Ebene im 2.-4. Jh. n. Chr.*, în *ActaMP*, XXI, 1997, 544.
[24] C. Opreanu, *op. cit.* (nota 5), 273 sq: în al doilea război; asemănător, cu argumentaţie detaliată, Al. Diaconescu, *op. cit.* (nota 12), 22 sq, care însă plasează operaţiunea – poate mai aproape de adevăr - în

armată pannonic să fi constat din legiunile a XIII-a gemina şi I adiutrix[25]; ambele legiuni sunt atestate împreună la Apulum prin ştampile tegulare comune[26].

Amintitele condiţii naturale nefavorabile de atunci ale Câmpiei Banatului (zonă inundabilă, mlaştini de-a lungul malului estic al Tisei, deşertul nisipos al Deliblatei în sud-estul acestei câmpii) nu au permis probabil o populare densă a Banatului de vest în acel timp[27]. Aşezările, care se găseau pe terasele mai înalte ale râurilor, erau probabil destul de mici.

Un incident relatat de Cassius Dio a fost adus ca argument pentru ocuparea şi a vestului Banatului de către romani în timpul războaielor dacice ale lui Traian[28]. Dio scrie că Decebal a ocupat între cele două războaie (102-105) un ţinut al iazigilor, atunci aliaţi ai romanilor. Traian nu le-a mai dat acest ţinut iazigilor după al doilea război[29], ceea ce trebuie să însemne că l-a integrat în provincia Dacia. Contribuţii ştiinţifice mai noi contestă pe bună dreptate localizarea zonei în Banatul de vest, cu argumentul corect că, după primul război dacic al lui Traian (101-102 p. Chr.), romanii ocupaseră deja Banatul de est şi depresiunea Haţegului, astfel încât între teritoriul încă stăpânit de Decebal în interiorul Transilvaniei şi Banatul de vest se afla acum o întreagă armată romană de expediţie şi ocupaţie[30]. Un alt argument împotriva localizării acestui ţinut în vestul Banatului vine din localizarea iazigilor, care la acea vreme (sfârşitul sec. I-începutul sec. II p. Chr.) populau doar partea de nord-vest a câmpiei dintre Dunăre şi Tisa[31]. În acest sens putem înţelege şi raporturile geo-politice dintre daci şi iazigi descrise de Plinius cel Bătrân (în *Naturalis Historia*, IV, 25, 80-81). Cărturarul antic relatează aici că sarmaţii

---

primul război daco-roman (101-102); sceptic K. Strobel, *Untersuchungen zu den DakerkriegenTrajans*, Bonn, 1984, 170 care crede că acest lucru este improbabil din cauza condiţiilor naturale („puternic înmlăştinata câmpie joasă a Dunării şi Tisei"). Nu trebuie însă uitat că această cale de comunicaţie a fost folosită deja înainte de epoca romană; v. pentru aceasta I. Ferenczi, *Opinii vechi şi noi în legătură cu drumurile între Dacia, Pannonia şi Moesia Superior prin Barbaricum*, Tibiscus, III, 1974, 111-127; D. Gabler, *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien*, Römer und Germanen in Mitteleuropa (Hrsg. H. Grünert), Berlin, 1976, 87-121.

[25] K. Strobel, *op. cit.*, 85sq, 95 sq; Al. Diaconescu, *op. cit.*, 23.

[26] IDR III/4, 1 şi p. 17 sq (comentariu la nr. 1); v. şi I. Piso, *Fasti*... (nota 5), 211 sq, la T. Iulius Maximus Manlianus, *leg. Aug. leg. I adiutricis* şi apoi *leg. Aug. leg. IIII Flaviae.*

[27] V. N. Gudea, I. Moţu, *op. cit.* (nota 2), fig. 5: Harta Banatului cu descoperirile din epoca Latène; chiar dacă harta este incompletă – lipsesc tocmai cetăţile dacice menţionate de mine mai sus, cu excepţia Orešac (Židovar) – este evident că Banatul de vest era, în această epocă, mai degrabă slab populat. V. şi fig. 6: Harta Banatului cu descoperiri monetare din intervalul sec. II a. Chr.-106 p. Chr., unde există aproximativ aceeaşi situaţie.

[28] C. Patsch, *op. cit.* (nota 4), 128 sqq; C. Daicoviciu, *Bănatul*... (nota 4), 98-109; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, 308; de acord cu ei I. Piso, *Fasti*... (nota 5), 212.

[29] Cassius Dio, LXVIII, 10, 3.

[30] C. Opreanu, *op. cit.* (nota 5), 267 sq; de acord P. Hügel, *Trei ipostaze ale văii inferioare a Mureşului de la Traian la Hadrian*, în *Ziridava*, XXII, 2000, 31 sq.

[31] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*... (nota 7), 95; K. Strobel, *Die Jahre 117-119 n. Chr., eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der mittleren und unteren Donau*, în *Studien zur Alten Geschichte. Festschrift S. Lauffer*, III, Roma, 1986, 963 sq.

iazigi locuiau „până la Carnuntum, între Danuvius şi Pădurea Hercinică", pe când „dacii alungaţi de ei [populau] munţii şi pădurile înspre râul Pathisus". Pathisus este Tisa de azi, un râu aşadar, care în epoca în care a fost scrisă *Naturalis Historia* (dedicată în anul 77 p. Chr. lui Titus, fiul lui Vespasian) reprezenta graniţa între ţinutul iazigilor şi cel al dacilor. Pe drept s-a subliniat că aici este vorba de o graniţă politică, şi nu de una etnică şi culturală[32]. Să mai accentuăm doar încă odată că la acest timp avem de-a face cu **Tisa superioară şi mijlocie**; astfel s-ar explica şi „munţii şi pădurile" dacilor menţionate de Plinius cel Bătrân, adică partea nordică a arcului carpatic (Carpaţii Păduroşi în Ucraina de azi, unde izvorăşte, de altfel, Tisa) şi Carpaţii Apuseni[33]. Acestea l-au determinat mai recent pe C. Opreanu să propună pentru ţinutul în discuţie o regiune de la nord de Mureş în loc de Banatul de vest, care ar fi fost cucerită de Traian şi abandonată de Hadrian în favoarea iazigilor[34].

În concluzie la raţionamentele de mai sus: cred că nu exista o necesitate pentru armata de expediţie a lui Traian să ocupe vestul Banatului. Lipsa cetăţilor dacice, relativ slaba populare a acestei zone şi condiţiile naturale destul de nefavorabile făceau din Banatul de vest (adică din partea de la vest de linia drumului de pătrundere – viitorul drum Lederata-Arcidava-Centum Putea-Berzobis-Tibiscum - şi până la Tisa) o zonă neinteresantă pentru campania romană. Nu partea de vest a Banatului a fost pretinsă de iazigi după anul 106 ca aparţinându-le, fiindcă ei nu locuiau la acea dată decât partea nordică şi, cel mult, centrală a câmpiei dintre Dunăre şi Tisa. Ca urmare, e foarte probabil că partea de vest a Banatului nu fost ocupată militar în timpul războaielor dacice ale lui Traian.

O privire asupra locurilor cunoscute cu caracter militar din Banat ne arată o distribuţie teritorială inegală acestora (v. fig. 1). O prezentare amănunţită a armatei romane din sud-vestul provinciei am făcut-o în capitolele anterioare. Aproape fără excepţie castrele şi drumurile romane sunt situate în partea estică a Banatului[35]. Singurul drum roman care trecea şi prin Banatul de vest era acela de-a lungul văii Mureşului, care ducea de la Apulum prin Micia (Veţel, jud. Hunedoara)[36] mai departe la Partiscum (Szeged, Ungaria), pentru a ajunge în final probabil la Lugio (Dunaszekcsö, Ungaria), pe Dunărea pannonică. Că a existat o prezenţă militară romană pe acest drum este dovedit de cărămizile cu ştampile militare descoperite în

---

[32] C. Opreanu, *op. cit.* (Nota 5), 268 şi nota 30; Cf. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*...(Nota 7), 95: „Under Decebalus the Tisza was the western boundary of the Dacian State".
[33] Astfel şi K. Strobel, *op. cit.* (nota 31), 964.
[34] Ipoteza şi argumentarea la C. Opreanu, *op. cit.* (nota 5), 268-276.
[35] Despre drumurile romane din Banat, v. şi O. Răuţ, O. Bozu, R. Petrovszky, *Drumurile romane în Banat*, în *Banatica*, IV, 1977, 135-159; cea mai recentă abordare la Fl. Fododrean, *Drumurile din Dacia romană*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2004, 251 sqq; despre o probabilă *statio* sau *mansio* pe drumul roman din Depresiunea Almăjului (M-ţii Banatului) v. O. Bozu, *Cercetările arheologice din punctul "Cetate", comuna Lăpuşnicel (jud. Caraş-Severin)*, în *Banatica*, V, 1979, 187-201.
[36] V. IDR III/3, 50; este vorba de un *milliarium* găsit la Micia, din timpul lui Trebonianus Gallus şi Volusianus, care atestă univoc existenţa acestui drum, nereprezentat pe *Tabula Peutingeriana*.

diferite locuri aflate în aval de marele castru Micia, pe Mureş (v. mai sus, cap. III şi fig. 1). Paza acestui drum şi a cursului inferior al Mureşului a fost, potrivit acestor ştampile, misiunea vexilaţiilor legiunii a XIII-a gemina de la Apulum, pe Mureşul mijlociu, cât şi a cohortei II Flavia Commagenorum, care era una din unităţile auxiliare de la Micia, de asemenea pe Mureşul mijlociu[37]. O singură cărămidă ştampilată, găsită în Aradul Nou (pe malul de sud al Mureşului) aparţinea legiunii a IV-a Flavia[38] şi o alta, cu loc de descoperire nesigur (poate Periam, ceva mai la sud de Mureş, sau poate de la Apulum) provine de la un *numerus singularium*[39].

Şi în Banatul de vest au apărut sporadic inscripţii romane. Astfel s-a descoperit la **Denta** (jud. Timiş) o inscripţie votivă în folosire secundară de epocă modernă[40]. Tot aici s-ar fi descoperit în sec. XIX o cărămidă ştampilată a legiunii a IV-a Flavia felix[41]. Este mai probabil că inscripţia nu s-a descoperit de fapt la Denta[42]. Fiindcă este vorba probabil de un decurion municipal şi duumvir, care a dedicat un altar triadei capitoline şi *Terra Mater*, putem să ne gândim mai degrabă la o inscripţie „migrată" în epoca modernă dintr-un oraş al Daciei romane (Tibiscum?). Nu există nici o dată privind construcţii romane în sau în jurul Dentei. În ceea ce priveşte cărămida ştampilată menţionată, există îndoieli că în Denta au fost găsite vreodată asemenea cărămizi[43].

O altă inscripţie a fost găsită la **Foeni** (jud. Timiş), de asemenea în câmpia Banatului de vest. Este vorba de o inscripţie fragmentară interesantă, care a fost refolosită deja în epoca romană[44]. Iniţial, ea a fost inscripţia funerară a unui *Iulius Martialis veteranus*; cândva ulterior – posibil după *Constitutio Antoniniana* – pe rama superioară a plăcii s-a înscris inscripţia funerară a unui alt decedat, *Aurelius Faustus [d(ecurio) ? mu]n(icipii) Tib(isci), veteranus*. Este posibil ca „n" să fi semnificat *numerus*, fiindcă potrivit desenului inscripţiei (piesa s-a pierdut între timp), în fractura dintre *Faustus* şi *n Tib* (T+I) nu ar fi loc pentru trei litere, aşa că o dezlegare [*ex*] *n(umero)* sau chiar [*e*] *n*(*umero*) ar fi de asemenea posibilă. Condiţiile de descoperire nu sunt lămuritoare în

---

[37] Ştampilele tegulare ale *leg. XIII gemina* de pe Mureş, în IDR III/1, 242 (Bulci, jud.. Arad); 243-246 (Sânnicolaul Mare, jud. Timiş); 246-249 (Cenad, jud. Timiş); inscripţia funerară a unui *veteranus* al aceleaşi legiuni: IDR III/1, 274 (Sânnicolaul Mare, jud. Timiş); toate locurile de descoperire sunt situate pe malul de sud al Mureşului. Ştampile tegulare ale *leg. XIII gemina* şi ale *coh. II Flavia Commagenorum* la Cladova (jud. Arad), la P. Hügel, *Cărămizi romane ştampilate descoperite la Cladova (jud. Arad)*, în *Ziridava*, XIX-XX, 73-76; locul de descoperire este pe o înălţime de pe malul nordic al Mureşului.

[38] IDR III/1, p. 242.

[39] IDR III/1, p. 243.

[40] IDR III/1, 109; despre condiţiile de descoperire, în corpus este citat Fr. Cumont, în *AEM*, XIV, 1891, 111: „im Hofe des Verwalters eingemauert" („zidit în curtea administratorului").

[41] IDR III/1, p.132.

[42] V. IDR III/1, p.130.

[43] Îndoieli în această privinţă a exprimat deja G. Téglás la începutul sec. XX, v. D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la Provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV, 1967, nota 17.

[44] IDR III/1, 273.

acest caz; epitaful din marmură albăstruie ar fi fost dezgropat în parcul castelului Mocioni[45]. Nu există însă şi alte descoperiri la Foeni care să indice o eventuală fortificaţie romană sau ceva de acest tip[46]. Acolo au fost descoperite morminte sarmatice[47] şi posibil o aşezare rurală cu fragmente ceramice cenuşii din sec. III-IV p. Chr.[48]. Monede romane s-au semnalat sporadic în şi în jurul comunei Foeni[49].Inscripţia discutată mai sus provine cu mare probabilitate din Tibiscum şi a fost adusă la Foeni de familia Mocioni – proprietarii castelului de aici - poate în sec. XVIII[50].

La **Vârşeţ** (Vršac, Serbia) au fost de asemenea descoperite inscripţii romane[51] (discutate în cap. II, v. mai sus). Fiindcă una dintre ele, dedicată de cohorta II Hispanorum lui Mars Ultor sau Victor, se datează în anul 108, ea a fost pusă în legătură cu un război cu iazigii în anii 107/108[52]. Cealaltă este inscripţia fragmentară a unui *signifer* din *ala I Frontoniana Tungrorum*. Ambele unităţi auxiliare s-au aflat ulterior în castre din Dacia Porolissensis (cohorta II Hispanorum la Bologa, jud. Cluj, ala Tungrorum la Ilişua, jud. Bistriţa-Năsăud). Este posibil ca la Vârşeţ să fi existat un castru auxiliar, care însă nu a fost identificat pe teren. Dacă a fost aşa, atunci Vârşeţul – care se află la doar cca. 15 km în linie dreaptă de Vărădia, care la rându-i se afla pe „drumul vestic“ – putea să fi aparţinut de sistemul militar al acestui drum. Fiindcă datele noastre nu indică deocamdată decât epoca lui Traian, putem presupune că un eventual castru auxiliar a funcţionat la Vârşeţ doar în acea epocă[53], la fel – pe cât se pare – ca întregul lanţ de fortificaţii de pe „drumul vestic“ (v. cap. III). Dacă acest castru a existat cu adevărat, el ar fi putut să se găsească sub centrul oraşului Vârşeţ, fiindcă ambele inscripţii s-au găsit în timpul construirii sau lărgirii „parcului orăşenesc“[54].

---

[45] IDR III/1, p. 239 îl citează pe Fr. Cumont, în *AEM*, XIV, 1891, 110, care a aflat condiţiile de descoperire ale inscripţiei descoperite „înainte cu aproximativ 30 de ani“ de la „martori oculari“.

[46] Un sondaj din anul 1999 lângă castelul Mocioni nu a dus la descoperirea de elemente romane (informaţie amabilă V. Cedică, Muzeul Banatului Timişoara). Argumentele aduse de Fr. Cumont (v. nota precedentă) că „romanii au avut şi la Foeni, ca şi la Cenad, o aşezare militară între Timiş şi Tisa“ se bazau pe lucruri aflate din auzite, ca de ex. „cărămizi cu ştampile de legiuni ar fi fost descoperite şi la Foeni“; de la Foeni nu este cunoscută de fapt nici o cărămidă ştampilată romană.

[47] D. Tănase, M. Mare, *Pătrunderea sarmaţilor în vestul Banatului în lumina unor noi descoperiri arheologice*, în *SCIVA*, 51, 3-4, 2000, 193 sqq; mormintele se pot data în a doua jumătate a sec. II-începutul sec. III.

[48] D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, I, Timişoara, 1996, 253.

[49] Informaţie amabilă Fl. Draşovean, Muzeul Banatului Timişoara.

[50] V. IDR III/1, p. 240; nu era, de altfel, neobişnuit pentru familiile nobile ale sec. XVIII să-şi decoreze parcurile cu antichităţi.

[51] IDR III/1, 106 şi 107.

[52] L. Balla, *Guerre Iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108*, în *Scripta Dacica. Collected Papers* (Ed. by E. Szabo), Hungarian Polis Studies 5, Debrecen, 2000, 33-36 (iniţial apărută în *ActaClassUnivDebr*, V, 1969, 111-113).

[53] Astfel şi D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, în *AnBan*, III, 1994, 316.

[54] IDR III/1, p. 124 (la nr. 106); M. Đorđević, *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, în *The Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Ed. P. Petrović), Belgrad, 1996, 132.

Nici pe Tisa inferioară nu există descoperiri romane cu caracter militar. Descoperirile dela **Partiscum** (Szeged, Ungaria), la vărsarea Mureşului în Tisa, sugerează mai degrabă (cum am arătat deja în cap. II) o *statio* şi, poate, şi o staţie vamală. Ele existau în legătură cu drumul pe apă şi pe uscat al Mureşului (Apulum-Micia-Partiscum), care de la Partiscum ducea probabil spre Lugio (Dunaszekcsö, Ungaria)[55].

Cele expuse mai sus conduc la concluzia că în Banatul vestic nu au fost organizate baze militare romane, cu excepţia drumului de pe Mureş, care ducea probabil până la Dunărea pannonică. Este neîndoielnic că această zonă a fost populată. O întreagă serie de aşezări a fost identificată, mai ales prin periegheze[56]. De asemenea, există descoperiri monetare romane din zona de câmpie a Banatului; distribuţia lor teritorială indică o densitate mai mare a acestora în partea mijlocie a Banatului şi de-a lungul Mureşului[57]. Aşezările cercetate arheologic au un caracter eminamente civil, locuitorii erau agricultori, crescători de animale şi pescari[58] şi foloseau monede romane, ceramică de această factură[59], mai rar fibule[60], mărgele de sticlă şi de lut ars etc.[61]. La Tibiscum se produceau, de exemplu, mărgele de sticlă colorate, o marfă care avea mare căutare mai ales printre iazigi[62].

Nu voi intra în discuţia privitoare la atribuzirea etnică a aşezărilor din câmpia bănăţeană, deoarece nu s-au stabilit încă criterii unitare şi unanim acceptate pentru o asemenea întreprindere[63]. O asemenea cercetare ar ieşi din cadrul lucrării de faţă. Ca o observaţie generală fie spus doar că pe acest teritoriu poate fi vorba de o populaţie amestecată.

---

[55] I. Ferenczi, *Opinii vechi şi noi în legătură cu drumurile între Dacia, Pannonia şi Moesia Superior prin Barbaricum*, în *Tibiscus*, III, 1974, 121 sq; 123; D. Gabler, *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien*, în *Römer und Germanen in Mitteleuropa* (Hrsg. H. Grünert), Berlin, 1976, 89-90; datarea ipotetică a lui Gabler pentru staţie abia la începutul sec. III (p. 90) îmi pare improbabil de târzie.

[56] D. Benea, *Dacia sud-vestică*...(nota 48), 222-300 (aşezările din întreg Banatul); cele mai multe aşezări au fost datate după descoperiri de suprafaţă în sec. III-IV p. Chr., altele şi în sec. II-IV.

[57] Eadem, *Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle im Verteidigungssystem von Südwest-Dakien*, în *Limes 13*, Stuttgart, 1986, fig.10 şi p. 455 sq.

[58] *Ibidem*, 457.

[59] Eadem, *Dacia sud-vestică*... (nota 48), 123 sq.

[60] *Ibidem*, 230 (Becej, Serbia); 243 (Criciova, jud. Timiş); 293 (Timişoara-"Cioreni") etc.

[61] *Ibidem*, 222-300; pentru descoperirile similare din sudul Banatului (azi în Serbia), v. M. Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII, (1993-1994), 1996, 24-39; O. Brukner, *Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma – Bačka i Banat*, în *Arheološki Vestnik*, 41, 1990, 203-205; toate repertoriile citate aici cuprind desigur şi descoperiri care datează de după retragerea aureliană din Dacia.

[62] V. D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 5), 102 şi recent D. Benea, *Atelierele romane de mărgele de la Tibiscum*, Timişoara, 2004.

[63] După cum se ştie, aşezările şi necropolele din sec. II-III din această regiune au fost categorisite fie ca „daco-romane", fie ca „iazige", uneori fiind vorba de aceleaşi descoperiri, care sunt interpretate diferit de diferiţi autori (şi diferite şcoli arheologice).

Este greu de trasat o linie clară a graniţei romane în Dacia de sud-vest. Aici lipsesc acele marcări vizibile pe teren[64], cum este zidul lui Hadrian[65] şi cel al lui Antoninus Pius[66] în Britannia de nord sau graniţa fortificată germano-retică[67]. Pe de altă parte, această graniţă nu este nici o *ripa*, o graniţă fluvială, ca în cazul graniţei de nord a Noricumului, Pannoniei Superior[68] sau al graniţei nordice şi estice ale Pannoniei Inferior[69]. Pentru o graniţă pe Tisa nu există argumente, fiindcă acolo nu s-au găsit puncte fortificate romane. Pe Mureş există o anumită prezenţă militară romană, care însă prin natura ei nu putea fi prea numeroasă, fiindcă acolo se găseau vexilaţii din legiunea a XIII-a gemina şi ale cohortei II Flavia Comagenorum. Ambele unităţi îşi aveau castrele permanente mai în amonte pe Mureş şi nu puteau, cu siguranţă, să detaşeze prea mulţi soldaţi pe Mureşul inferior. Aceste posturi aveau mai degrabă misiunea de a păzi importantul drum comercial şi strategic de-a lungul Mureşului, ca şi de a supraveghea circulaţia pe râul însuşi[70].

Având în vedere cele de mai sus, se pune întrebarea: unde se poate trage ipotetic graniţa de sud-vest a Daciei romane? Singura posibilitate este de a desena aproximativ graniţa ţinutului ocupat militar. Spre aceasta ne conduc şi analogiile cu acele provincii de graniţă ale Imperiului Roman unde, de asemenea, nu există linii de graniţă limpezi şi „vizibile". Astfel de analogii sunt Orientul roman - mai ales Siria şi Arabia – şi, într-o anumită măsură, şi provinciile nord-africane. Astfel, o mare parte din graniţa de est a Arabiei şi Siriei este trasată de-a lungul sau paralel cu drumul care ducea de la Aelana, la Marea Roşie, prin Petra, Bostra şi Palmyra până la Eufrat[71]. Pe acest drum se aflau numeroase oraşe, castre şi staţii. El trebuie privit însă mai degrabă ca o linie de graniţă convenţională; cercetările mai recente subliniază că scopul principal ale acestor drumuri în estul roman nu a fost de a funcţiona ca graniţe fortficate, ci drept căi de comunicaţie şi transport păzite[72].

---

64 Valurile de pământ, care traversează Banatul şi Crişana pe axa nord-sud, sunt datate în mod obişnuit în perioada tetrarhiei, v. S. Soproni, *„Limes Sarmatiae"*, în *ArchÉrt*, 96, 1969, 43-53; Zs. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest-Stuttgart, 1988, 25. Fiind vorba aici de mai multe valuri paralele (2 până la 3), unele s-ar putea dovedi – ca urmare a unei cercetări arheologice amănunţite - a fi astfel de „marcaje vizibile" ale graniţei romane din sec. II-III. p. Chr; v. în acest sens recent F. Draşovean, D. Benea et al., *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăviţa*, Timişoara, 2004, 20.

65 V. sintetic D. J. Breeze und B. Dobson, *Hadrian's Wall*[2], Harmondsworth, 1978.

66 D. J. Breeze, *The Antonine Wall*, Edinburgh, 1974.

67 H. Schönberger, *The Roman Frontier in Germany: an archaeological survey*, în *JRS*, 59, 1969, 144-197; sintetic: *Der römische Limes in Deutschland* (Red. G. Süsskind, A. Wigg), Stuttgart, 1992.

68 Pentru graniţa norică şi o parte din cea a Pannoniei Superior, v. M. Kandler, H. Vetters, *Der römische Limes in Österreich*, Wien, 1986.

69 V. Zs. Visy, *op. cit.* (nota 64) şi, recent, *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica* (Ed. Zs. Visy), Pécs, 2003.

70 V. pentru aceasta notele 37 şi 55.

71 V. *Enciclopedia civilizaţiei romane* (Coord. D. Tudor), Bucureşti, 1982, fig. 78; cf. J. Wagner, *Die Römer an Euphrat und Tigris*, în *Antike Welt*, Sondernummer 1985, fig. 18.

72 V. B. Isaac, *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford, 1990, cap. III şi IV.

Acum mai mult de o jumătate de secol, specialiştii credeau că au găsit granița fortificată de sud a provinciilor nord-africane; ea a fost desenată de-a lungul unei "piedici vizibile" constând din valuri de pământ, ziduri de piatră, şanțuri şi castre, care se desfăşura în fața deşertului[73]. Între timp s-a arătat că aceste structuri nu formează o linie continuă, ci erau *clausurae* ale unor zone destul de restrânse, cu funcția locală de a controla drumurile tradiționale ale migrațiilor de turme ale zonelor respective[74].

S-a exprimat cu bun temei dorința de a face deosebirea între granițe administrative, etnice şi militare şi de a recunoaşte că acestea nu coincid întotdeauna[75]. Desigur, nu întotdeauna este posibil să se facă această deosebire. În cazul părții sud-vestice a provinciei Dacia cred că se poate, totuşi, determina măcar o parte a graniței militare într-o anumită perioadă. Ea ar trebui să se fi desfăşurat nu departe de ultimele castre spre vest, de-a lungul drumului numit aici „drumul vestic": Lederata-Berzobis-Tibiscum. Problema care se ridică în această privință este faptul că, după cum s-a văzut (cap. III), rezultatele mai noilor cercetări în aceste fortificații (la Berzobis şi, mai ales, la Vărădia-„Pustă") indică până acum o folosire a lor doar până la sfârşitul domniei lui Traian şi începutul celei a lui Hadrian. În acest caz, este greu de spus ce se întâmplă cu granița militară începând cu anii 117/118 p. Chr. Cu titlu ipotetic putem presupune că la această dată s-a renunțat la păzirea directă a acestui drum de către militari, fără a se renunța la folosirea lui de către romani. Acest lucru ar fi fost posibil prin anumite prevederi – despre care nu avem informații în izvoare - ale tratatului de pace încheiat cu iazigii după conflictul din anii amintiți. Prin ele iazigii se obligau poate să respecte teritoriul roman şi – posibil – chiar să preia sarcina de a păzi drumul.

De la Tibiscum, această graniță devine şi ea neclară; una din posibilități ar fi să o trasăm de-a lungul drumului care ducea spre nord de la Tibiscum spre Bulci, aflat pe drumul de-a lungul Mureşului[76] (v. fig. 3). Dificultatea constă că pe acest drum, puțin cercetat nu au fost identificate încă fortificații romane. O altă posibilitate ar fi să trasăm granița militară de-a lungul drumului de la Tibiscum pe la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi Aquae (Călan, jud. Hunedoara) până la castrul mare de la Micia, comparabil cu cel de la Tibiscum. Se poate presupune că această graniță militară a fost de fapt consecința drumurilor de pătrundere şi a localizării trupelor şi castrelor din perioada războaielor de cucerire din timpul lui Traian[77]. În

---

[73] J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris, 1949.
[74] V. mai nou C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire (A Social and Economic Study)*, Baltimore-London, 1994, 48, 79 sqq cu fig. 19; B. Isaac, *op. cit.* (nota 72), 414.
[75] W. Y. Adams, citat în B. Isaac, *op. cit.* (nota 72), 399 şi nota 136.
[76] Pentru acest drum v. O. Răuț, O. Bozu, R. Petrovszky, *op. cit.* (nota 35), 148 sq şi, recent, Fl. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2004, 262 sq.
[77] O astfel de evoluție de la castre temporare la castre permanente după o cucerire a fost observată şi de B. Isaac, *op. cit.* (nota 72), 409 sq.

capitolul II am arătat că toate castrele cercetate de pe "drumul vestic" au o fază traianică de lemn şi pământ, iar cele de la Vărădia-"Pustă" şi Berzovia au avut şi o fază de piatră, primul la incintă şi principia, al doilea la clădirile din interior, tot din timpul lui Traian.

A fost granița militară din sud-vestul Daciei aceeaşi cu cea administrativă? Altfel spus, a fost granița descrisă mai sus în acelaşi timp şi granița provincială, respectiv a Imperiului în acest teritoriu? Dacia (respectiv Dacia Superior între 119-168) a fost, după cum se ştie, o provincie imperială, condusă de un *legatus Augusti pro praetore*. Unii specialişti au arătat acum că noțiunea de *provincia* poate fi înțeleasă în două sensuri. Primul sens, mai restrâns, a fost cel de teritoriu organizat formal ca provincie, cu raporturi de proprietate funciară şi obligații fiscale reglementate printr-o *lex provinciae* (Tacitus, *Agr.*, 14, despre Britannia: *in formam provinciae redacta*; în Illyricum Superius, viitoarea Dalamatia, este atestată epigrafic – de exemplu în ILJ, 874 - *forma Dolabelliana*, legea provincială din timpul guvernatorului P. Cornelius Dolabella - cca. 14-20 p. Chr. - după care se arbitrau inclusiv litigii între *civitates* privind hotarele dintre teritoriile lor). Al doilea sens, mai larg, care provenea din epoca republicană, era cel de domeniu de competență al unui guvernator, un domeniu care se putea întinde şi dincolo de granițele unei provincii constituite[78].

Propun pentru granița sud-vestică a Daciei următoarea soluție: granița administrativă – adică granița teritoriului organizat *in formam provinciae* – coincidea aici cu granița militară. Nu există temeiuri să presupunem că teritoriul Banatului de vest s-a aflat în interiorul provinciei **în acest sens**; este semnificativ că în această parte a Banatului nu existau nici castre, nici oraşe. Altfel puteau sta lucrurile dacă înțelegem *provincia* în sensul de domeniu de competență. Domeniul de competență al guvernatorului Daciei (Superior) cuprindea probabil şi acest ținut[79]. Competențele guvernatorului, mai ales cele militare, nu erau limitate la provincia sa în sens restrâns, ci în răspunderea sa cădeau şi aşa-numitele *externae gentes*, care trăiau în fața graniței şi care erau privite ca părți ale Imperiului, deşi nu locuiau în provincia organizată[80]. În ultimul timp s-a subliniat de mai multe ori în literatura de specialitate că popoarele din fața graniței imperiale erau privite ca părți ale Imperiului Roman, dar nu şi ca părți ale provinciilor organizate[81]. Cu aceste popoare se încheia – în măsura în care dispuneau de o anumită organizare

---

[78] V. interpretările celor două sensuri la I. Piso, *Fasti...* (nota 5), 3; C. R. Whittaker, *op. cit.* (nota 74), 17.
[79] În acelaşi sens m-am pronunțat şi la colocviul *Das Theiß-Marosch-Gebiet im 1.-4. Jh. n. Chr.*, Pécs, octombrie 1998.
[80] V. explicațiile lui C. R. Whittaker, *op. cit.* (nota 74), 17 sqq; Whittaker a cercetat amănunțit diferețierea între spațiul organizat şi cel neorganizat în statul roman, între „empire of administration" şi „empire of control", în capitolul „Space, Power and Society" al cărții sale.
[81] B. Isaac, *op. cit.* (nota 72), 397 cu nota 121; C. R. Whittaker, *op. cit.* (nota 74), 17.

politică – tratate, atât în timp de pace cât şi, mai ales, în şi după perioade de război. Situarea geografică specială a câmpiei străbătute de Tisa, Mureş şi Dunăre, înconjurată din trei părţi de provinciile romane Pannonia Inferior, Moesia Superior şi Dacia făcea din ea cu atât mai mult un teritoriu controlat de romani. Orice populaţii care trăiau pe acest teritoriu se găseau sub supraveghere romană din trei părţi – de la Dunărea pannonică, de la Dunărea Moesiei Superior[82] şi de pe graniţa de vest a Daciei. Ne sunt cunoscute din izvoarele literare mai mult conflictele şi tratatele cu iazigii, care par să fi fost cea mai activă populaţie din punct de vedere politic şi militar din această regiune. Aceasta nu exclude însă că a existat în faţa graniţei de vest şi de sud-vest a provinciei Dacia şi populaţie dacică[83]. Prezenţa ceramicii lucrate cu mâna de tradiţie Latène cu forme şi decor specifice dacice (sau daco-celtice) indică acest fapt[84].

În întreaga câmpie a Tisei dintre Pannonia şi Dacia, obiectele romane sunt foarte numeroase[85]. Întreaga populaţie din acest ţinut pare să fi fost – şi cum putea să fie altfel – puternic influenţată de către romani[86]. Această influenţă trebuie să fi avut aceeaşi evoluţie pe care o descrie Cassius Dio pentru germani în timpul lui Augustus, şi anume că „barbarii“ s-au adaptat treptat la modul de viaţă roman, au luat parte la târguri şi la adunări paşnice, fără a fi conştienţi de aceste schimbări în modul lor de viaţă, fiindcă au adoptat noile obişnuinţe doar încet, pas cu pas[87]. În această privinţă, situaţia populaţiei din câmpia din vestul Banatului nu se deosebea de cea a altor zone din faţa graniţei din Europa[88].

De ce se termina provincia organizată Dacia tocmai la graniţa descrisă mai sus? Această întrebare are mai multe răspunsuri posibile. Unul din ele ar fi că partea de câmpie din vestul Banatului nu a fost ocupată de la bun început de către Traian. Am dezbătut deja mai sus motivele acestei situaţii. O a doua explicaţie ar putea veni din condiţiile naturale specifice ale câmpiei vest-bănăţene. O fâşie pe malul de est al Tisei şi părţi din câmpie erau acoperite cu mlaştini, o situaţie care exista încă la sfârşitul sec. XVII şi începutul sec. XVIII[89]. În sud-vestul acestei

---

[82] S-a remarcat că o parte a castrelor din Moesia Superior de pe malul drept al Dunării au funcţionat şi după organizarea provinciei Dacia, inclusiv castrele de legiune de la Singidunum şi Viminacium, care se găseau vis-à-vis de partea neocupată, v. între alţii A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*...(nota 7), 96; N. Gudea, *Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien*, in *Limes 11*, Budapest 1977, 223, 228.
[83] P. Hügel, M. Barbu, *op. cit.* (nota 23), 545.
[84] *Ibidem*, 541; D. Benea, *Dacia sud-vestică*...(nota 48), 292-294, 299; fig. 52-55.
[85] V. D. Gabler, *op. cit.* (nota 55).
[86] V. P. Hügel, M. Barbu, *op. cit.* (nota 23), 545.
[87] Cassius Dio, LVI, 18.
[88] V. C. R. Whittaker, *op. cit.* (nota 74), 122 sqq şi fig. 34 (circulaţia mărfurilor peste graniţa Germaniei); 127 (asemănarea spectrului de descoperiri din faţa şi din spatele graniţei în Britannia de nord).
[89] Consemnată de Fr. Griselini în a sa lucrare *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, I-II, Wien, 1780, în prima scrisoare a părţii a doua a cărţii, dedicate „istoriei naturale“ şi pe harta respectivă; aceeaşi imagine se

câmpii se găseau „dunele de nisip ale Deliblatei“, o zonă de tip deşertic. Râurile care traversau câmpia formau în unele locuri numeroase braţe, care în unele zone – mai ales în preajma oraşului Timişoara de azi – au produs peisaje de tip deltă. La aceasta se adaugă faptul că, spre deosebire de Banatul de est, unde existau numeroase zăcăminte de fier şi cupru[90], Banatul de vest era sărac în zăcăminte. S-ar putea aşadar ca şi criteriile economice să fi jucat un rol în neocuparea vestului Banatului. La Appianus, care şi-a scris opera în sec. II p. Chr., se exprimă această concepţie economică, atunci când el accentuează că romanii „stăpânesc partea mai bună şi mai mare“ a Britanniei, pe când „restul nu îi interesează, fiindcă nici măcar partea pe care o stăpânesc nu le aduce prea mare câştig“ (*Rhom. Hist., pr., 5*). Mai departe, Appianus se referă la nivelul întregului Imperiu, atunci când vorbeşte de împăraţii romani, care“stăpânesc cea mai bună parte a pământului şi a mării“; ei au vrut, în mod prudent, să păstreze ceea ce aveau, decât să-şi extindă la nesfârşit stăpânirea peste „popoare barbare sărace lipite pământului şi care nu aduc nici un câştig“. Appianus ar fi văzut el însuşi la Roma ambasadori ai unor astfel de barbari, care „se ofereau să devină supuşii Romei, pe care însă împăratul i-a respins, fiindcă nu-i erau de nici un folos“ (*ibidem, pr. 7)*. Cercetările de azi folosesc pentru astfel de zone termeni ca “ecological and demographical marginality” şi găsesc numeroase exemple de astfel de ţinuturi în Britannia de nord, Germania, Africa, Siria etc.[91]. Este astfel probabil că Banatul de vest a fost pentru romani un astfel de ţinut, pe care nu se merita să-l ocupe. În schimb, după cum s-a văzut, circulaţia mărfurilor peste graniţă funcţiona, exact ca în alte zone de graniţă ale Imperiului Roman.

Putem astfel trage concluzia foarte probabilă că partea de vest a Banatului s-a găsit în afara **provinciei organizate**. El a fost – deşi neocupat direct – **controlat** de către romani. Este posibil ca domeniul de competenţă al guvernatorului Daciei să fi ajuns până la Tisa; acolo începea, poate, zona de control a guvernatorului din Pannonia Inferior. Această situaţie nu a fost un caz izolat; nu mai departe de regiunea de la sud-est de Dacia (partea sud-estică a Daciei a format între anii 119-168 provincia de sine stătătoare Dacia Inferior) se găsea Muntenia, de asemenea controlată din trei părţi. În timpul lui Traian anexată – împreună cu Oltenia de est – Moesiei Inferior, Muntenia (şi o fâşie din sudul Moldovei) a fost lăsată de Hadrian în afara provinciei organizate Moesia Inferior, probabil ca o consecinţă a tratativelor cu sarmaţii roxolani din anul 118 p. Chr., pe când Oltenia de est şi colţul sud-estic al Transilvaniei au devenit provincia organizată Dacia Inferior[92] (v. fig. 5). Astfel s-a micşorat presiunea asupra graniţei din partea

vede pe o hartă apărută la Viena: „*Neueste Karte der Königreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien samt den angraenzenden Provinzen Temeswar* etc.“ a lui Carl Schutz, din anul 1688.

[90] V. distribuţia zăcămintelor de metal exploatate de către romani în TIR, L 34, Budapest, 1968.

[91] C. R. Whittaker, *op. cit.* (nota 74), 86; exemple care ilustrează expresia la pp. 87-97.

[92] V. I. Piso, *Fasti*... (nota 5), 30 sq.

roxolanilor, dar romanii nu au renunţat la controlul asupra Munteniei. Graniţa sud-estică a Daciei (o vreme a Daciei Inferior) era una din părţile (cea vestică), de unde se supraveghea câmpia Munteniei. Această graniţă militară este desigur mult mai uşor de recunoscut, fiindcă începând cu Hadrian aici exista aşa-numitul "limes Transalutanus", un val de pământ şi şanţ paralele cu Oltul, pe care au fost plasate castre auxiliare[93]. Dinspre sud şi est supravegherea era exercitată de către castrele auxiliare şi de legiune de pe Dunărea Moesiei Inferior. Nu este exclus să fi existat aici şi un regat clientelar al geţilor[94]; acesta nu este însă amintit de izvoarele literare sau epigrafice. Asemenea relaţii clientelare sunt atestate doar cu roxolanii, chiar dacă indirect[95]. Şi aici romanii au preferat – chiar dacă nu din motive identice ca în cazul Banatului de vest – să nu ocupe direct un ţinut, ci să-l controleze indirect.

[93] V. pentru aceasta I. Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, in *BAR, I.S.*, 116, Oxford, 1981.

[94] V. mai recent şi general pentru Muntenia în sec. I-III p. Chr. eadem, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, sec. I-III p. Chr.*, Alexandria, 1997.

[95] *Imminuta stipendia* din SHA, *Hadr.*, 6 indică tratate existente cu roxolanii; inscripţia lui *P. Aelius Rasparaganus, rex Roxolanorum* (CIL V, 32) şi a fiului său *P. Aelius Peregrinus* (CIL V, 33) din Pola confirmă acest lucru; v. C. Patsch, *op. cit.* (nota 4), 162 sq.

CONCLUZII

În tratarea temei "Armata în sud-vestul Daciei romane" am încercat să supun informaţiile existente unei analize cât mai obiective. Informaţiile mai vechi şi mai noi au fost luate în considerare şi evaluate critic, pentru a obţine o imagine cât mai coerentă şi articulată posibil a armatei romane din partea sud-vestică a Daciei. Am folosit diferite tipuri de izvoare – literare, epigrafice, arheologice – în măsura în care ele există. De asemenea, am încercat să fac comparaţii cu alte zone de graniţă ale Imperiului Roman, acolo unde analogiile respective pot să contribuie la o mai mare limpezime a acestei imagini.

Plecând de la relaţiile daco-romane în ultimul secol înainte de cucerirea Daciei (106 p. Chr.), am schiţat începuturile sistemului defensiv roman din această parte a Daciei, cu convingerea că înţelegerea şi constatarea corectă a genezei sistemului este o condiţie *sine qua non* pentru definirea şi descrierea lui în toate elementele şi funcţiile sale de-a lungul întregii sale existenţe.

Examinarea sistemului militar a fost făcută cronologic, în unele etape, care nu au fost stabilite arbitrar, ci prezintă o anumită coerenţă şi consistenţă interioară. Din această abordare a faptelor în plan diacronic a rezultat o imagine a unui sistem care a suferit în unele etape schimbări importante (ca de exemplu la începuturile sale, sub Traian, în epoca lui Hadrian sau în cea a lui Antoninus Pius), dar şi etape în care schimbările au fost minore sau chiar au lipsit (cum au fost perioada lui Commodus sau a Severilor). Schimbările din sistem au constat din redislocări de trupe şi abandonări ale unor fortificaţii (la începutul domniei lui Hadrian), aduceri de noi trupe în sud-vestul Daciei (sub Hadrian şi Antoninus Pius), nu însă şi schimbări ale principiilor de bază ale modului în care era conceput rolul armatei în zonă. Această din urmă trăsătură este, de altfel, una generală, existentă în întreg Imperiul Roman, în ciuda unor "avertismente" severe primite de romani în conflicte cum au fost războaiele "marcomanice". Schimbările cu adevărat fundamentale ale armatei romane şi sistemelor defensive au fost făcute abia odată cu apariţia tetrarhiei şi dominatului, când Dacia romană nord-dunăreană încetase să existe ca provincie.

Una din problemele esenţiale ale temei acestei cărţi a fost (şi rămâne încă) traseul graniţei provinciei Dacia şi – totodată – a Imperiului Roman în sud-vestul acestei provincii. În abordarea acestei probleme am pornit de la o premisă de bază, şi anume că într-o provincie imperială, de graniţă cu "Barbaricum-ul", graniţa provinciei în sensul de teritoriu organizat potrivit legilor romane coincide în mare măsură cu teritoriul conturat de ultimele linii de fortificaţii cu trupe de sine stătătoare (*legiones*, *alae*, *cohortes*, *numeri*) de la marginile provinciei. Acest teritoriu este acela în care sunt stabilite prin lege (*lex provinciae*, *forma provinciae*) relaţiile de proprietate funciară şi, odată cu ele, regimul juridic şi fiscal al

diferitelor zone *intra provinciam*. Dacă privim noţiunea de *provincia* din punct de vedere al domeniului de competenţă al guvernatorului respectiv, zona acestuia de acţiune şi responsabilitate putea şi trebuia să se întindă şi dincolo de teritoriul definit mai sus, respectiv în acea parte de "Barbaricum" care se afla în faţa graniţelor provinciei organizate.

Potrivit acestor definiţii, provincia Dacia în sens de teritoriu organizat s-a întins - în partea ei sud-vestică - probabil în prima fază (epoca lui Traian) până la drumul cu fortificaţii Lederata-Arcidava-Berzobis-Tibiscum, deci a inclus doar Banatul de est. După cum am arătat în capitolul V, acest fapt a putut fi determinat de mai mulţi factori, printre care cel că acesta a fost unul din traseele de pătrundere ale armatelor romane în regatul dac, atât în expediţia lui Tettius Iulianus, cât şi, mai ales, în cea condusă de însuşi Traian. Alegerea acestui drum nu a fost întâmplătoare, el fiind la limita între Banatul de est, mai înalt şi cel de vest, mai jos şi în mare parte impracticabil din cauza condiţiilor geografice (mlaştini, zone de tip deltă etc.). După organizarea provinciei Dacia, vestul Banatului nu a fost inclus în teritoriul ei tocmai din considerentele expuse mai sus.

Nu este încă limpede ce s-a întâmplat cu graniţa militară de sud-vest a Daciei la începutul domniei lui Hadrian, când, după toate indiciile de până acum, fortificaţiile de pe acest drum – denumit de mine "drumul de vest"- au fost abandonate de armata romană. Nu ştim ce repercursiuni a avut această retragere asupra teritoriului Banatului de est şi cum s-a asigurat securitatea graniţei sud-vestice începând cu acest moment (prin tratate cu populaţiile barbare din faţa graniţei?). Putem detecta însă o altă urmare probabilă a acestei măsuri în partea romană, şi anume mărirea tocmai la începutul domniei lui Hadrian a centrului militar de la Tibiscum (prin adăugarea la cohorta existentă aici a formaţiunii de palmireni care va deveni ulterior *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*). Centre militare similare ca mărime şi număr de soldaţi au mai fost constituite în acelaşi timp şi pe restul graniţei de vest a Daciei: la Micia prin alăturarea, la începutul domniei lui Hadrian, a *ala I Hispanorum Campagonum* la *cohors II Flavia Commagenorum*, aflată de la începutul provinciei la Micia; la Porolissum, de asemenea prin adăugarea la trupele de acolo, tot acum, a formaţiunii de palmireni, devenită ulterior *numerus Palmyrenorum Porolissensium*. Ceva mai târziu, cândva între anii 126-133 a fost mărit şi castrul de la Bologa pentru a putea adăposti *cohors I Aelia gaesatorum milliaria* alături de *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica*, deja staţionată acolo.

Întrebarea dacă unul sau mai multe din valurile de pământ din Banat au putut reprezenta – într-o fază a lor - o marcare vizibilă, pe teren, a teritoriului inclus în provincie nu poate primi încă un răspuns univoc. Dacă răspunsul ar fi pozitiv, ar trebui să răspundem la alte întrebări conexe, cum ar fi dacă acest(e) val(uri) se datează chiar de la începutul creării provinciei sau ulterior, dacă a(u) fost construit(e) ca urmare a unei decizii ca aceea de a abandona fortificaţiile de pe

"drumul de vest" Lederata-Berzobis-Tibiscum etc. Pentru a putea rezolva aceste probleme va fi nevoie de cercetări arheologice susţinute pe aceste valuri; este îmbucurător faptul că o astfel de săpătură s-a realizat în anul 2004 asupra unui val din apropierea Timişoarei (v. cap. V, nota 64 din prezenta carte), ceea ce poate fi un început în elucidarea aspectelor expuse mai sus.

Sistemul militar din sud-vestul Daciei romane a avut două funcţii principale. Prima a fost de a supraveghea graniţa provinciei (şi, totodată, a Imperiului) în această zonă şi a doua, de a asigura în condiţii de securitate căile de comunicaţie ale provinciei cu restul Imperiului Roman, prin Moesia Superior. Este semnificativ că această din urmă funcţie a fost menţinută, potrivit monumentelor epigrafice descoperite pe "drumul de est" Dierna- Tibiscum şi datate după mijlocul sec. III p. Chr. (v. mai sus, cap. IV), până la abandonarea oficială a Daciei sub împăratul Aurelian.

TRUPELE DIN SUD-VESTUL PROVINCIEI DACIA

Această istorie a trupelor cuprinde doar acele unităţi despre care avem ceva mai multe informaţii decât simple indicii asupra staţionării lor în această zonă. Tabelul trupelor din Dacia de sud-vest (v. anexa 2) conţine totuşi şi acele trupe care e posibil să fi staţionat o vreme în această parte a Daciei şi au lăsat ştampile tegulare sau inscripţii izolate.

Părţile de prosopografie se referă numai la persoanele care au servit în sau au comandat aceste trupe în Dacia sud-vestică. Datările – acolo unde ele sunt posibile – sunt cele din izvoarele epigrafice, numismatice sau arheologice.

1. *Legio IIII Flavia felix*

Legiunea a fost creată în anul 70 de către Vespasian[1]. Ea a stat în Dalmatia între 70-86 p. Chr. şi apoi a staţionat în Moesia Superior între 86-101 p. Chr.[2] Legiunea a luat parte la războaiele dacice ale lui Traian şi a rămas în nou-creata provincie Dacia[3]. În perioada dintre cele două războaie dacice ale lui Traian, respectiv între anii 102-105 ea făcut parte din armata de ocupaţie a părţii cucerite deja din Dacia lui Decebal (Banatul de est, Oltenia de vest şi Transilvania de sud) de sub comanda lui Cn. Pompeius Longinus[4].

Locul principal de staţionare al legiunii în acest timp este în dispută; s-a vorbit în literatura de specialitate de un castru de legiune pe locul viitoarei Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa[5]. Acest lucru este însă contestat în contribuţii mai noi[6]. Este posibil ca fortificaţia de la Berzobis (Berzovia, jud. Caraş-Severin) să fi fost deja la această dată locul principal de staţionare al legiunii a IV-a Flavia felix. Legiunea avea desigur şi în această perioadă, ca şi după al doilea război cu dacii (105-106) numeroase vexilaţii în Banatul de est şi în Depresiunea Haţegului[7], ceea ce indică, că ea purta răspunderea principală în prima perioadă de ocupaţie a sud-vestului Daciei. Legiunea a rămas în Dacia până inclusiv în anii războiului împotriva iazigilor, la începutul domniei lui Hadrian (117-118), după care a fost

[1] D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, 141.
[2] *Ibidem*, 142-151.
[3] *Ibidem*, 151; D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, in *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, 95.
[4] V. I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, 1 sq.
[5] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, 328; D. Benea, *op. cit.*(nota 1), 153; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984, 201.
[6] I. Piso, *op. cit.* (nota 4), 2 şi nota 8.
[7] S. D. Protase, *op. cit.* (nota 3), 96-108 şi cap.II din prezenta carte.

retrimisă în Moesia Superior[8]. O retragere mai timpurie a legiunii din Dacia şi retrimitirea ei în Moesia Superior încă în anul 114[9] au fost considerate ca improbabile din raţiuni de statut al provinciei[10].

Prosopographia legionis IIII Flaviae felicis
Legatus legionis

1. *T. Iulius Maximus Manlianus* (106-108)
PIR², IV, 3, Nr. 426; I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I*, Bonn, 1993, Nr. 49, 210-213.

Praefectus castrorum

1. *C. Cassius Silvester* (101-106?)
CIL XI, 5696; PIR², II, Nr. 1936.

Centuriones

1. *Sex. Pilonius Modestus* (101-117?)
CIL III, 1480

2. *Q. Licinius Macrinus* (102-117?)
CIL III, 1353=IDR III/3, 95

3. *M. Calventius Viator* (110/112-115?)
CIL III, 7904=IDR III/2, 205

2. *Cohors III Delmatarum milliaria equitata c.R.*

Cohorta apare între unităţile auxiliare ale Daciei Superior abia în diploma militară din 1 aprilie 179[11]. Nu se ştie când a fost creată şi nici de unde a venit în Dacia[12]. În Dacia sud-vestică a staţionat în castrul de la Mehadia (jud. Caraş-Severin), unde a lăsat ţigle ştampilate[13] şi inscripţii litice[14]. Inscripţiile databile provin din sec. III[15]. În timpul lui Valerianus şi Gallienus, cohorta era încă la

[8] *Ibidem*, 95;
[9] Astfel D. Benea, *op. cit.* (nota 1), 158.
[10] I. Piso, *op. cit.* (Nota 4), 8 cu nota 47.
[11] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, în *ZPE*, 56, 1984, 263-295 = RMD II, 123.
[12] Cf. I. Piso, D. Benea, *op. cit.* (nota 11), 280; C. C. Petolescu, *Auxilia provinciae Daciae*, Bucureşti, 2002, 102.
[13] IDR III/1, 99, 100.
[14] IDR III/1, 76, 77, 81, 87, 103.
[15] IDR III/1, 76 (pentru Iulia Mamaea), 77 (Valerianus und Gallienus); în inscripţia fragmentară dedicată lui Antoninus Pius (IDR III/1, 75) lipseşte partea cu numele dedicantului.

Mehadia, aşa cum o dovedeşte o inscripţie dedicată acestor împăraţi; în ea, unitatea poartă epitetele *Valeriana Galliena pia fidelis*[16].

Prosopographia cohortis III Delmatarum

Tribunus (?)
1. *P. Antonius ...* ?
CIL III, 1474=IDR III/2, 379; H. Devijver, *PME*, A 130.

Milites, veterani
1. *Aurelius Surus* sec.III
AE 1973, 463=IDR III/1, 87

2. *Antestius Valentinus* ?
AE 1972, 494=IDR III/1, 103

3. *Aelius Cornelius* sec. III (?)
AE 1973, 462=IDR III/1, 84

3. *Cohors V Gallorum et Pannoniorum equitata*

În anul 75, această cohortă apare între trupele auxiliare ale Moesiei[17] ; în anii 84 şi 85 s-a aflat în Pannonia[18]. Apoi, cohorta a fost din nou trimisă în Moesia Superior, unde apare în diplomele militare din anii 93 şi 100[19]. A luat parte la războaiele dacice ale lui Traian[20] şi s-a regăsit între trupele de ocupaţie din Dacia (de sud-vest)[21]. Castrul ei a fost cel de la Pojejena, pe malul de nord al Dunării bănăţene. În anii 156/157[22], 155/159[23], 160 şi 161[24] cohorta a făcut parte din armata Moesiei Superior, ca în anul 179 (RMD II, 123) să reapară între unităţile auxiliare

---

[16] IDR III/1, 77.
[17] RMD I, 2.
[18] CIL XVI, 30 şi 31.
[19] CIL XVI, 39 respectiv 46.
[20] K. Strobel, *op. cit.* (nota 5), 131.
[21] Apare în diplomele militare ale Daciei din 109 (RMD III, 148), 110 (IDR I, 3) şi a Daciei Superior din 12 nov. 119 (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, ActaMN, 38/I, 2001 (2003), 27 sqq, Nr. 1) . Faptul că în anul 110 apare o cohortă omonimă în Pannonia Inferior a fost cel mai probabil urmarea împărţirii cohortei iniţiale în două trupe cu acelaşi nume, v. I. Piso, D. Benea, *op. cit.* (nota 11), 281; cf. mai sus, cap. II, la Pojejena.
[22] Diplomă semnalată de C. C. Petolescu, *op. cit.* (nota 12), 108 cu nota 5.
[23] AE, 1998, 1617.
[24] CIL XVI, 111 resp. RMD I, 55.

ale Daciei Superior. Una din explicațiile posibile ar fi cea după care autoritatea guvernatorului Moesiei Superior s-a extins într-o anumită perioadă (poate doar sub Antoninus Pius) şi asupra malului de nord al Dunării; această explicație este mai plauzibilă decât o eventuală transferare a cohortei V Gallorum în Moesia Superior şi retransferarea ei ulterioară în Dacia Superior[25]. La fel de plauzibilă este existența a două cohorte omonime diferite în cele două provincii[26].

În Pojejena s-au găsit ştampile tegulare[27] şi inscripții ale unor prefecți ai acestei trupe[28]. Inscripțiile nu se pot data cu exactitate. Putem presupune doar că unitatea – ca şi altele din sud-vestul Daciei – a fost printre ultimele care au părăsit provincia.

Prosopographia cohortis V Gallorum et Pannoniorum

Praefecti

1. *Q. Vibius Donatus* ?
AE 1963, 165=IDR III/1, 10

2. *Q. Petronius Novatus* mijlocul sec. II p. Chr.
AE 1972, 490=IDR III/1, 11; H. Devijver, *PME*, P 26.

Veteranus

1. *P. Aelius Diophantus* sec. II p. Chr.
CIL III, 14216[4]=IDR II, 46

4. *Cohors VIII Raetorum equitata c.R.*

Cohorta a fost inițial staționată în Pannonia, unde este atestată între 80-102 de către diplome militare[29]. Între războaiele dacice ale lui Traian, la care ea a luat parte[30], este amintită în diploma Moesiei Superior din 104/105[31]. A făcut parte din

---

[25] V. I. Piso, D. Benea, *op. cit.* (nota 11), 282-284.
[26] V. C. C. Petolescu, *op. cit.* (nota 12), 108; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *op. cit.* (nota 21), 33 cu nota 23.
[27] IDR III/1, 23.
[28] IDR III/1, 10, 11.
[29] CIL XVI, 26, 30, 31, 47; pentru staționarea în Pannonia v. B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien, 2001, 41, nr. 40.
[30] K. Strobel, *op. cit.* (nota 5), 141 sq.
[31] CIL XVI, 54.

trupele de ocupaţie ale Daciei, unde este cuprinsă în prima diplomă cunscută a provinciei din anul 109[32] şi în ambele diplome din anul 110[33]. Mai departe ea apare în diploma Daciei Superior din anul 119[34], în cea din anul 144[35], posibil şi în cea din 157[36] şi sigur în cea mai târzie diplomă a Daciei, din anul 179. Primul loc de staţionare al cohortei pare să fi fost castrul de la Inlăceni (jud. Harghita), în estul Daciei, unde a dedicat în anul 129 o inscripţie împăratului Hadrian[37]. Cândva după acest an, trupa a fost trimisă în sud-vestul Daciei, unde a staţionat în castrul de la Teregova (jud. Caraş-Severin). În castrul încă puţin cercetat s-au găsit până acum de la această cohortă doar ştampile tegulare[38]. O altă cărămidă ştampilată a apărut şi în castrul de la Mehadia[39], unde staţiona însă cohorta III Delmatarum. Nu se cunosc până acum inscripţii litice ale cohortei VIII Raetorum sau ale membrilor ei de la Teregova.

5. *Cohors I sagittariorum milliaria*

Cohorta de arcaşi a fost prima unitate auxiliară din castrul de la Tibiscum[40]. Aici i s-au găsit ştampile tegulare[41] şi o inscripţie litică din anul 165, dedicată împăratului Marcus Aurelius[42]. Inscripţia a fost găsită în principia castrului mare de la Tibiscum, dar ştampilele tegulare o atestă şi în fazele mai timpurii ale fortificaţiei[43]. Se pare că ea ar fi făcut loc cândva la Tibiscum cohortei I Vindelicorum de la Vărădia (v. mai jos), fără a putea data mai exact această schimbare decât după începutul domniei lui Hadrian (v. cap. III). Ştampile ale cohortei au fost găsite şi în fortificaţia necercetată de la Zăvoi (jud. Caraş-Severin), pe drumul de la Tibiscum la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[44].

Nu ne sunt cunoscuţi comandanţi şi soldaţi ai acestei cohorte din timpul staţionării ei în sud-vestul Daciei[45]. Cohorta nu apare în nici o diplomă militară cunoscută până acum.

---

32 RMD III, 148.
33 IDR I, D II şi D III.
34 W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *loc. cit.* (nota 21).
35 IDR I, D XIV.
36 IDR I, D XV.
37 IDR III/4, 263.
38 IDR III/1, 114.
39 IDR III/1, 102.
40 D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994, 54.
41 IDR III/1, 251, 252.
42 IDR III/1, 130.
43 D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 40), 54.
44 O. Bozu, *Cohors I Sagittariorum la Zăvoi*, în *Banatica*, IV, 1977, 131-133.
45 Este posibil ca trupa să fi ajuns de la Tibiscum la Drobeta, fără a avea o siguranţă deplină în această privinţă, v. recent C. C. Petolescu, *op. cit.* (nota 12), 120 sq.

6. *Cohors I Vindelicorum milliaria equitata c.R.*

Cohorta a fost transferată probabil după 20 februarie 98 din Germania Inferior în Pannonia[46], unde a avut o staționare scurtă, dar suficientă pentru ca cel puțin doi militari din ea să moară şi să fie îngropați acolo[47]. De acolo a fost transferată în Moesia Superior, unde apare în diploma militară din 8 mai 100[48]. După participarea la războaiele dacice ale lui Traian[49]a rămas în provincia Dacia. Aici apare în unele din primele diplome militare ale provinciei, cele din anii 109 şi 110[50]. La început a staționat probabil în castrul auxiliar de la Vărădia-„Pustă", pe „drumul vestic", unde s-a găsit o *phalera* cu numele unui soldat şi al centurionului său[51]. În Dacia Superior este amintită în diplomele militare din anii 136/138[52], 144[53], 157[54] und 179[55]. Diploma din 157, descoperită la Tibiscum, a fost eliberată unui soldat al acestei cohorte; prin aceasta cunoaştem numele tribunului din acest timp (v. prosopografia). Nu este exclusă o participare a acestei trupe la înăbuşirea răscoalei lui Bar-Kochba din Iudeea în anii 132-135[56]. Cândva după începutul domniei lui Hadrian, unitatea a fost transferată la Tibiscum, unde a luat locul cohortei *I sagittariorum*[57]. În castrul mare de la Tibiscum şi în templul lui Apollo din apropiere, trupa a lăsat mai multe inscripții şi ştampile tegulare[58]. Cohorta se regăseşte şi în dedicația amintită mai sus (cap. IV) către Septimius Severus şi fii săi de la Micia[59]. Pare să fi rămas la Tibiscum până la desființarea provinciei Dacia.

---

[46] Este posibil ca diploma militară fragmentară RMD IV, 216 să o ateste la acea dată încă în Germania Inferior.

[47] CIL III, 3562 (Aquincum); RIU, 1029 = AE 1935, 103 (descoperită, se pare, de fapt la *Contra Florentiam*, v. *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica* (ed. Zs. Visy), Pécs, 2003, 128, fig. c); cf. îndoielile lui B. Lőrincz, *op. cit* (nota 29), 48, nr. 17 privind o staționare efectivă în Pannonia.

[48] CIL XVI, 46.

[49] K. Strobel, *op. cit.* (nota 5), 145.

[50] RMD III, 148 resp. IDR I, D III.

[51] IDR III/1, 110.

[52] C. C. Petolescu, A. Corcheş, în *Drobeta*, 11-12, 2002, 120-126.

[53] IDR I, D XIV.

[54] IDR I, D XV.

[55] Nota 11.

[56] V. C. C. Petolescu, *op. cit* (nota 12), 125 sq, cu literatura mai veche.

[57] D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 40), 57, încă cu o altă datare.

[58] IDR III/1, 137, 138 (inscripții), 253-255 (ştampile tegulare); I. Piso, P. Rogozea, *Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, în *ZPE*, 58, 1985, 211-218 (două inscripții); D. Benea, *Epigraphica (I)*, în *Civilizația romană în Dacia* (ed. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 1997, 109 sqq (inscripție); I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, în *ActaMN*, 36, I, 1999, 97 f (inscripții);.

[59] IDR III/3, 77.

Prosopographia cohortis I Vindelicorum

Tribuni

1. *L. Versinius Aper* 157
IDR I, 15=CIL XVI, 107; H. Devijver, *PME*, V 71.

2. *Sex. Pulfenius Severus* sec. II (?)
CIL X, 4873; H. Devijver, *PME*, P 114.

3. *Septimius Diomedes* 200-202
I.Piso, P. Rogozea, în *ZPE*, 58, 1985, 211 sqq.

4. *P. Aelius Gemellus* 213
I.Piso, P. Rogozea, *op. cit.*, 214 sqq.

Centurio

1. *P. Aelius Theimes* ?
IDR III/2, 369=CIL III, 1472; I. Piso, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, 167 sq.

Custos armorum

1. *Aurelius Laecanius Paulinus* 211
IDR III/1, 137; 138.

Actarius

1. *Aurelius Candidianus* sec. III
M. S. Petrescu, P. Rogozea, în *Banatica*, X,1990, 122 sq; D. Benea, în *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, 109 sqq.

Miles

1. *Barsimsus, Callistenis filius* 157
IDR I, 15

7. *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*

Numerus-ul provine din *Palmyreni sagittarii ex Syria*, o unitate neregulată căreia i s-au acordat în mod excepțional diplomele militare din anii 120[60] und 126[61]. Diplomele acordă doar *civitas*, probabil ca recompensă pentru curajul în

[60] IDR I, D V și D VI.
[61] IDR I, D VIII și D IX.

luptă al palmirenilor în războiul din 117-118 împotriva iazigilor. Din corpul arcaşilor palmireni au fost formaţi mai mulţi *numeri Palmyrenorum*, din care cei mai mulţi au fost trimişi pe graniţa de vest a Daciei[62]. Numerus-ul de la Tibiscum este atestat pentru prima oară cu această formă de organizare la pragul dintre anii 159/160[63]. El a avut o vreme propriul castru la Tibiscum, foarte aproape la sud de castrul *cohors I sagittariorum*[64]. Mai târziu a staţionat în castrul mare, care a înlocuit fortificaţiile anterioare de la Tibiscum (v. cap. III). La Tibiscum s-au găsit ştampile pe cărămizi[65] şi numeroase inscripţii[66] în legătură cu acest numerus. Multe inscripţii vădesc elemente palmirene în continuare, cum ar fi numele de persoane şi textele palmirene în unele inscripţii[67]. Se poate presupune că numerus-ul de palmireni a staţionat la Tibiscum până la retragerea armatei din Dacia.

Prosopographia numeri Palmyrenorum Tibiscensium

Decurio princeps

1. *Marius Aurelianus (?)* sec.III (?)
I.Piso, D. Benea, în *ActaMN*, 36, I, 1999, 104 sqq.

Optiones

1. *P. Aelius Servius* 198-211 (?)
IDR III/1, 136; 142+149.

2. *Aelius Guras Iiddei* ?
IDR III/1, 154=CIL III, 7999

3. *Bana ...* ?
IDR III/1, 162

Custos armorum

1. *Aelius Zabdibol* ?
IDR III/1, 134

---

[62] V. C. C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (III)*, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, 30-35; idem, *op. cit.* (nota 12), 138 sqq; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, în *EphNap*, VII, 1997, 102 sq; I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, în *ActaMN*, 36, I, 1999, 93-95.
[63] IDR III/1, 167.
[64] D. Benea, P. Bona, *op. cit.* (nota 40), 36 sq.
[65] IDR III/1, 256.
[66] IDR III/1, 134-136, 152, 154, 155, 164, 167, 170, 176; I. Piso, D. Benea, în *ActaMN*, 36, I, 1999, 91 sqq, 104 sqq.
[67] Inscripţii cu scurte texte palmirene: IDR III/1, 154, 167, 170, 178.

Milites

1. *Perhev, Athenatan f.* IDR I, 8	126
2. ..., *Perhev f.* IDR I, 9	126
3. *Aelius Borafas Zabdiboli* IDR III/1, 152=CIL III, 14216; M. Petrovszky, V. Wollmann, în *StComCar*, 1979, 257-259, fig. 6.	?
4. *P. Aelius Claudianus* IDR III/1, 153	sec.II (?)
5. *Aelius(?) Male* IDR III/1, 155	?
6. *Antonius Marcus* IDR III/1, 160	?
7. *Valerius Iulianus* IDR III/1, 160.	?
8. *Claudius M...* (?) IDR III/1, 164	?
9. *Neses Ierhei* IDR III/1, 167.	159/160
10. *Mucatra Brasi* IDR III/5, 559.	?
11. *Mucapor Mucatralis* IDR III/5, 559.	?

8. *Numerus Maurorum Tibiscensium*

Acest numerus provine, ca şi alţi numeri de mauri din Dacia[68], din acei *Mauri gentiles* amintiţi în diploma militară a Daciei Superior din 158[69]. O diplomă

[68] V. D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*, în *Banatica*, VIII, 1985, 139-154; C. C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (III)*, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, 26-29; idem, *op. cit.* (nota 12), 134 sqq; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, în *EphNap*, VII, 1997, 103-105.

fragmentară, datată de asemenea în timpul lui Antoninus Pius[70] a fost acordată către *Mauri eq(uites)* [*et pedites*?]. Este posibil ca această diplomă specială să ateste de fapt unitatea neregulată în Dacia Superior şi nu în Moesia Superior, cum a crezut primul editor al diplomei[71]. Ei ar putea fi identici cu *Mauri gentiles*. Cauza trimiterii maurilor în Dacia ar putea fi războiul puţin cunoscut din timpul lui Antoninus Pius împotriva dacilor liberi (şi, probabil, a iazigilor), care au avut loc probabil în anii 157-158 (v. mai sus, cap. III). Cândva după anul 158 s-au format în Dacia mai mulţi numeri de mauri; unul din ei a fost cantonat în castrul mare de la Tibiscum, care probabil a fost construit în momentul sosirii acolo a maurilor, pentru a înlocui două castre anterioare mai mici[72].

În Tibiscum s-au găsit inscripţii tipice[73] în legătură cu acest numerus, dar nu şi cărămizi ştampilate[74]. O inscripţie din Mauretania aparţine unuia din prefecţii ai acestui numerus[75]. Trupa de mauri pare să figureze şi pe dedicaţia colectivă ridicată pentru sănătatea lui Septimius Severus şi a fiilor săi la Micia, a mai multor trupe[76] (v. mai sus, cap. IV). Formarea în sec. III a unei *ala I Maurorum* din acest numerus este ipotetică[77].

Prosopographia numeri Maurorum Tibiscensium

Praefectus

1. *Marius Domesticus* sec. III (?)
CIL VIII, 9368=20944; H. Devijver, *PME*, M 33bis.

Librarius

1. ...*Dislaria* (?) ?
IDR III/1, 172

Miles (veteranus)

1. *Aelius Sebl*... ?
IDR III/1, 156.

---

[69] IDR I, D XVI.
[70] IDR I, D XXIX..
[71] V. E. Nemeth, *op. cit.* (nota 68), 103 şi cap. III al lucrării de faţă.
[72] V. mai sus, cap. III.
[73] IDR III/1, 156, 172; este vorba de inscripţii cu două câmpuri.
[74] D. Benea, în *Banatica*, VIII, 1985, 150 sq presupune că ştampila AIM găsită în Tibiscum (IDR III/1, 258) ar indica o *ala I Maurorum*, care ar fi provenit din numerus în sec. III; cf. E. Nemeth, *op. cit.* (nota 68), 104 sq.
[75] CIL VIII, 9368 = 20944.
[76] IDR III/3, 77.
[77] V. nota 74; împotrivă C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 47, 1, 1996 (Nota 68), 28; idem, *op. cit.* (nota 12), 136.

LOCALIZAREA TRUPELOR ÎN DACIA SUD-VESTICĂ

Abrevieri: Şt=ştampilă tegulară; In=inscripţie; Ve=vexilaţie; numele de locuri cu caractere îngroşate = locuri de staţionare de lungă durată.

Trupa	Locul	Perioada	Localizarea atestărilor
Legio IIII	**Berzobis**	101-118	IDR III/1, 113 (Şt).
Flavia felix	Banatska Palanka (Ve)	101-118 şi mai	IDR III/1, p. 38 (Şt).
	Pojejena (Ve)	târziu după 271 (?)	IDR III/1, p. 49 (Şt).
	Nn Băile Herculane		
	sau Mehadia (Ve ?)	101-118	IDR III/1, p. 98 (Şt).
	Surduc (Ve)	101-118	IDR III/1, p. 131 sq (Şt).
	Bocşa Română(Ve)	101-118	IDR III/1, p. 134 (Şt).
	Tibiscum (Ve?)	101-106 (?)	IDR III/1, p. 226 (Şt).
	Aradul Nou (Ve)	1 101-118 (?)	IDR III/1, p. 242 (Şt).
	Kovin (Ve?)	?	IDR III/1, 1 (In).
Legio XIII	Dierna (Ve)	după 271	IDR III/1, 46, 47 (Şt).
Gemina	Mehadia (Ve?)	Gallienus	IDR III/1, 54 (In); 73, 101-102 (Şt).
	Vršac (Ve?)	?	IDR III/1, p. 127 (Şt).
	Caransebeş (Ve?)	?	IDR III/1, p. 144 (Şt).
	Bulci (Ve)	sec. II-III (?)	IDR III/1, p. 242 (Şt).
	Sânnicolaul Mare (Ve)	sec. II-III (?)	IDR III/1, 274 (In); 275 (Şt).
	Cenad (Ve)	sec. II-III (?)	IDR III/1, p. 247-249 (Şt).
Ala II Pannoniorum	Banatska Palanka	101-102 (?)	IDR III/1, 5 (Şt).
Ala I Tungrorum Frontoniana	Vršac	107/108 (?)	IDR III/1, 107 (In).

Trupa	**Locul**	**Perioada**	**Localizarea atestărilor**
Cohors I Britannica (*sive* Brittonum ?) ∞	Dierna	101-106 (?)	IDR III/1, 52 (Şt).
Cohors II Flavia Commagenorum eq.	Cladova (Ve)	sec. II-III (?)	P. Hügel, în *Ziridava*, XIX-XX, 1996, 73-76 (Şt).
Cohors III Delmatarum ∞ eq.	**Mehadia** Moldova Nouă (Ve?)	a 2-a jum. a sec. II (?)-sec.III ca mai sus?	IDR III/1, 76, 77, 81, 87 (In); 99, 100 (Şt). IDR III/1, p. 55 (Şt).
Cohors V Gallorum et Pannoniorum eq.	**Pojejena**	sec. II-III	IDR III/1, 10, 11(In); p. 51 (Şt).
Cohors II Hispanorum eq.	Banatska Palanka Vršac	101-102 (?) 107/108 (?)	IDR III/1, 7 (Şt). IDR III/1, 106 (In).
Cohors VIII Raetorum eq.	**Teregova** Mehadia (Ve?)	după 129 ca mai sus	IDR III/1, 114 (Şt). IDR III/1, p. 120 (Şt).
Cohors I sagittariorum ∞	**Tibiscum** Zăvoi (Ve?)	106-sfârşitul sec. II (?) 101-106 (?)	IDR III/1, 130 (In); 251, 252 (Şt). O. Bozu, în *Banatica*, IV, 1977, 131-133.
Cohors I Vindelicorum ∞ eq.	**Vărădia** **Tibiscum**	106-117/118 (?) Sfârşitul sec. II(?)-sec. III (?)	IDR III/1, 110 (*phalera*). IDR III/1, 137 (In); 253, 254, 255 (Şt). I.Piso, P. Rogozea, in *ZPE*, 58, 1985, P. 211-218 (In). I.Piso, D. Benea, in *ActaMN*, 36, I, 1999, 97-98, Nr. 3 (In).

Trupa	Locul	Perioada	Localizarea atestărilor
Numerus Maurorum Tibiscensium	**Tibiscum**	158/160-sec. III (?)	IDR III/1, 156, 172 (In).
Palmyreni sagittarii ex Syria → Numerus Palmyrenorum Tibiscensium	**Tibiscum**	118/119-sec. III	IDR III/1, 134, 135, 136, 142+149, 152, 153, 154, 155, 160, 162, 167, 170, 176 (In); 256 (Şt). I.Piso, D. Benea, în *ActaMN*, 36, I, 1999, 104 sqq.

DIE ARMEE IM SÜDWESTEN DES RÖMISCHEN DAKIEN

VORWORT

Das Buch, dem ich hier gerne ein Geleitwort beifüge, zeigt noch einmal wie trügerisch der Schein sein kann. Das römische Banat gibt den Eindruck eines ausreichend bekannten Gebietes. Vom Ende des 17. Jh. und vom 18. Jh. an signalisierten bedeutende Gelehrte wie Marsigli und Griselini die römischen Ruinen. Diese Beschäftigung setzte im 19. Jh. fort, wenn auch gegen das Ende dieses Jahrhunderts und am Anfang des 20. Jh. die archäologischen Ausgrabungen im Banat vorwiegend die prähistorischen Stationen visierten. In der 2. Hälfte des 20. Jh. wurden die Ausgrabungen in römerzeitlichen Objekten immer zahlreicher, es wurden neue Sammlungen und Museen gegründet, es entstanden Jahrbücher der Museen, man organisierte periodische wissenschaftliche Kolloquien und publizierte Synthesearbeiten und Monographien. Alles gab den Eindruck einer efferveszenten Forschung mit entsprechenden Resultaten. Von der Nähe betrachtet – so wie es Eduard Nemeth tut – sieht die Situation jedoch anders aus. Mit der Ausnahme von Tibiscum, das früher und auch heuer intensiv erforscht wird, waren die Ausgrabungen in allen anderen römischen Stationen sporadisch, mit langen Lücken zwischen Grabungskampagnen, mit häufigen Wechseln der Archäologen und mit summarisch publizierten Ergebnissen. Die archäologischen Forschungen im römischen Banat waren nicht nur unzureichend, sondern hatten manchmal auch unschlüssige Resultate. Zu diesem Tatbestand fügt sich für das römische Banat eines der "Probleme" der Provinzialgeschichte Dakiens: die Westgrenze. Die Grenze steht in enger Verbindung mit der römischen Armee und dem Verteidigungssystem im Banat, so, dass der Verfasser dieses "Problem" keinesfalls umgehen konnte. Die Schwierigkeit, sich für eine Trasse der Westgrenze der Provinz Dacia im Banat zu entscheiden, hat zwei Ursachen: die Unzulänglichkeit der archäologischen Forschungen (sowohl als untersuchte Orte wie auch als Kontinuität der Forschung) und das unzureichende Verstehen der Funktionen der römischen Grenze, die allzu oft irrtümlicherweise mit einer modernen Grenze verglichen wird. Der Verfasser ist also vorsichtig vorgegangen, als er den Forschungsstand akzeptierte und seine Meinungen korrekterweise präsentierte. So vermied er die ungenügend basierten Stellungnahmen in einem Bereich, wo die Hypothesen ohnehin gezwungenermaßen noch zahlreich sind.

Die historischen Prämissen der vorliegenden Abhandlung befinden sich in den dakisch-römischen Beziehungen vom 1. Jh. der nachchristlichen Zeit, von den ersten römischen Aktionen nördlich von der Donau bis zu den Konflikten aus Domitians und Trajans Zeit. Interessant finde ich die Hypothesen betreffend die Anwesenheit einiger vortrajanischen römischen Garnisonen in Vărădia (Ort "Chilii") und in Surducu Mare. Es ist gleichzeitig möglich, daß die erste Phase des kleinen Kastells von Tibiscum in die Zeit zwischen den Dakerkriegen Trajans zu datieren sei.

In der Organisierung und Funktionierung des römischen Verteidigungssystems aus dem Banat unterscheidet der Verfasser begründete chronologische Etappen: die I. Etappe – die Zeit Trajans, gefolgt von der Zeitspanne zwischen dem Beginn der Regierung Hadrians bis einschließlich den Markomannenkriegen und eine letzte Etappe, die mit den Severern anfängt und mit dem Aufhören der römischen Herrschaft endet. Für die Bezeichnung der zwei römischen Befestigungslinien die das Banat durchqueren, benutzt Eduard Nemeth die Begriffe „westliche Straße“ – die von Lederata abläuft und die „östliche Straße“ – die ihren Anfang in Dierna hat. Beide Straßen vereinigen sich in Tibiscum. Diese Terminologie ist schon von vornherein für die Auffassung des Autors über „Befestigungslinien“, „Limes“ oder „bewachte Straße“ einleuchtend.

Manche Befestigungen von der westlichen Straße datieren schon aus der Zeit der Kriege gegen Dekebal. Die möglichen trajanszeitlichen Phasen haben wenige und nicht immer offensichtliche Spuren hinterlassen. Sie sind in Banatska Palanka vorhanden, hypothetisch in Werschetz, gut dokumentiert jedoch in Vărădia (was sich hier einschließlich infolge der neueren Ausgrabungen des Verfassers ergab), desgleichen in Surducul Mare. Berzovia, trajanszeitliches Legionslager, war der Stationierungsort der legion IV Flavia felix. Ein Fragezeichen besteht noch betreffend das Vorhandensein von Kastellen aus Trajans Zeit an der “östlichen Straße”. In Orşova haben wir nicht einmal klare Nachweise für das Vorhandensein eines Kastells. In Mehadia wäre die Existenz der Erdphase des Kastells durch den Erdwall nachgewiesen. Der Erdwall, der die Steinumwehrung „unterstützt“ bedeutet aber nicht unbedingt das Vorhandenseiin einer Erdphase. In Teregova könnten die neuen Ausgrabungen chronologische Präzisierungen bringen. Das erste *castellum* von Tibiscum sei in die Zeitspanne 102-105 zu datieren, aber Tibiscum befand sich an der Kreuzung zwischen der „östlichen“ und der „westlichen Straße“.

Was die Situation im Banat beginnend mit der Regierungszeit Hadrians anbelangt, steht der Verfasser vor einem Dilemma: Wurde die „westliche Straße“ verlassen oder nicht ? Das archäologische Argument, das für die Aufgabe der Kastelle von der westlichen Abwehrlinie ab Hadrians Zeit plädiert – was auch eine Folge des heutigen Forschungsstandes sein könnte – ist vom logischen Argument widersprochen: Die Aufgabe der westlichen Straße hätte Südwestdakien ungeschützt gelassen, eben das Gebiet also, das vom ganzen Banat ökonomisch interessant war. Andererseits gibt es keine klare Hinweise, daß die “östliche Straße” unter dem Kaiser Hadrian eine Verteidigungsfunktion übernehmen konnte.

Im vorliegenden Buch werden die Beziehungen der Römer mit den Jazygen an der Donau und auf den Donauinseln dargestellt. Die Markomannenkriege führten zu keinen großen Änderungen in der Truppendislokation im Banat, während die Friedensverträge des Commodus Südwestdakien nicht betroffen zu haben scheinen. *Expeditio Sarmatica* aus dem Jahr 185 war wahrscheinlich eine Strafexpedition gegen die sarmatischen Jazygen.

Unter Septimius Severus kennt man wenige Truppenbewegungen im Banat. Caracallas Besuch hatte keine Verbindung mit Südwestdakien, da sein Ziel Dacia Porolissensis war. Die Inschrift aus dem Jahr 213 vom Apollotempel aus Iaz-Tibiscum, worauf der Name des Kaisers auftaucht, soll mit der Krankheit des Kaisers in Verbindung gesetzt werden, ein Grund aus dem sich Caracalla an mehrere Tmepel wendete. Wenige epigraphische Nachrichten haben wir aus den Banater Kastellen für die Zeit der Kaiser Maximinus Thrax und Gordian III. Unter Philippus Arabs visierten die Abwehrmaßnahmen der Provinz Dacia vorwiegend den südöstlichen Teil (die Kleine Walachei, Südostsiebenbürgen), da die Gefahr jetzt von den Karpen und den Goten kam.

Unter Valerianus und Gallienus funktionierte die "östliche Straße" und sicherte die Verbindung zwischen Dakien und Obermoesien fort. Über die "westliche Straße" oder die Überwachungsbefestigungen vom Marosch-Tal hat man aus dieser Zeit aber keine Informationen. Nach Aurelian gab es Befestigungen in Pojejena und Gornea, während das Vorhandensein einer spätrömischen Festung in Mehadia nicht sicher ist.

Ein bedeutendes Kapitel ist der Frage der südwestlichen Grenze Dakiens gewidmet. Die wesentlichen Thesen des Buches in diesem Bereich sind: Es gab keine Notwendigkeit für Trajan, das Westbanat zu besetzen denn: a) die Jazygen wohnten damals nur nördlich von der Marosch; b) es gab keine dakischen Befestigungen südlich von diesem Fluß; c) das Gebiet war sümpfig, was eine natürliche "Verteidigung" sicherte; d) das Westbanat war aus ökonomischem Gesichtspunkt "uninteressant". Es ergibt sich, daß, während der Dakerkriege Trajans, der westliche Teil des Banates bis zur Theiß nicht besetzt wurde. Begründet scheinen mir die Vergleiche mit anderen Gebieten des Imperium Romanum zu sein. Die Ostgrenze des Römerreiches in Arabien und Syrien für die Zeit Hadrians wird paralell zu einer Reihe von Befestigungen gezeichnet, die in der Wirklichkeit die Funktion der Überwachung der entsprechenden Straße hatte. Die Südgrenze der afrikanischen Provinzen war nicht diejenige, die man vor ein paar Jahrzehnten nachzeichnete, nämlich eine kontinuierliche befestigte Linie. Solche "Grenzen" bewachten die Straßen und die obligatorischen Durchgangsorte (die Oasen). Die Westgrenze Dakiens durch das Banat folgte also - unter Trajan – der Trasse der westlichen Straße bis Tibiscum; von dort gab es zwei Möglichkeiten, von denen mir der Verlauf über Micia wahrscheinlicher als derjenige über Bulci scheint. Vom Gesichtspunkt der Kompetenz des Statthalters konnte sich die *provincia* auch im Westbanat bis zur Theiß ausdehnen (die Tacitus-Stelle, die von der politisch-militärischen Kompetenz der Statthalter was die *externae gentes* betrifft spricht, ist diesbezüglich einleuchtend). An der Theiß wäre *diese* Zuständigkeit mit der entsprechenden

Kompetenz des niederpannonischen Statthalters in Berührung gekommen. Die Völker von jenseits der Grenzen waren als Teile des Römerreiches, nicht jedoch auch als Teile einer organisierten Provinz angesehen.

Wer von dieser Arbeit endgültige Antworten auf die umstrittenen Fragen der Banater Geschichte unter den Römern erwartet, wird wahrscheinlich enttäuscht sein. Der Autor läßt sich vom kartesianischen Gedanken *dubito, ergo cogito* führen. Mit Fachkompetenz geschrieben, markiert dieses Buch kein Wegende, sondern ein paar Vorwärtsschritte: die heutige Geschichtsschreibung wird das Buch des Kollegen Eduard Nemeth berücksichtigen müssen.

Prof. Dr. Mihai BĂRBULESCU

ANMERKUNG DES VERFASSERS

Das vorliegende Buch stellt eine aktualisierte Variante meiner Dissertation, die an der Fakultät für Geschichte und Philosophie der Universität "Babeş-Bolyai" von Klausenburg (Cluj-Napoca) verteidigt wurde. Der Text wurde ursprünglich in deutscher Sprache verfasst. Dieser Band umfasst auch die vollständige Übersetzung des Textes in rumänischer Sprache, um einen breiteren Zugang dazu zu ermöglichen.

Während der Redaktion dieser Arbeit habe ich die Hilfsbereitschaft vieler Fachleute, Professoren und Kollegen, genossen, denen ich auch hier meine Dankbarkeit ausdrücken möchte. Unter ihnen gilt mein herzlicher Dank in erster Stelle meinem Doktorvater, Prof. Dr. Mihai Bărbulescu, der mir die Behandlung eines derart schwierigen Themas – schwierig v. a. wegen der vielen umstrittenen Einzelheiten, als eine Folge der Lücken in der vorhandenen Information – zugetraut hat. Desgleichen möchte ich Prof. Dr. Géza Alföldy vom Seminar für Alte Geschichte und Epigraphik der Universität Heidelberg einen aufrichtigen Dank ausdrücken; Herr Professor Alföldy hat mich in der ersten Hälfte des Jahres 1999 als Sokrates/Erasmus-Stipendiat angenommen und mir so einen fünf-monatigen Forschung-saufenthalt in der vorzüglichen Seminar-bibliothek ermöglicht. Übrigens hat mir Herr Professor Alföldy mit seiner äußerst großen Fachkompetenz auch während eines zweiten Aufenthalts in Heidelberg (Juli 2003-Juni 2004), diesmal als Forschungsstipediat der Alexander von Humboldt-Stiftung, in meiner wissenschaftlichen Ausbildung besonders viel geholfen.

Einen herzlichen Dank gebührt auch Prof. Dr. Ioan Piso und Doz. Dr. Radu Ardevan vom Lehrstuhl für Alte Geschichte und Archäologie der Klausenburger Universität, die mir mit kompetenten Ratschlägen und Literatur von ihren eigenen Bibliotheken geholfen haben. Nützliche Ratschläge gab mir, mit viel Wohlwollen, auch Prof. Dr. Dumitru Protase.

Die Diskussionen mit den Fachkollegen waren für mich ebenfalls sehr nützlich, um nur die langen wissenschaftlichen Gespräche mit meinem Kollegen und langjährigen Freund, Dr. Peter Hügel, zu erwähnen.

Last, but not least, möchte ich mich bei Prof. Dr. Florin Draşovean, dem Herausgeber der Reihe *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*, für die Aufnahme dieser Abhandlung in die von ihm koordinierte prestigevolle Reihe wärmstens bedanken.

In der Hoffnung, daß es mir durch die Veröffentlichung dieses Buches wenigstens die Wiederaufnahme der wissenschaftlichen Diskussionen bezüglich der römischen Armee in Südwestdakien gelang, möchte ich alle Interessenten zur Teilnahme an der Debatte einladen.

EINLEITUNG

Die vorliegende Arbeit behandelt ein Thema, das beim ersten Blick keine Schwierigkeiten bereiten dürfte. Tatsächlich gibt es eine beachtliche Fachliteratur, die im Laufe der Zeit sich mit dem südwestlichen Teil des römischen Dakien beschäftigt hat. Weiter unten werden wir uns mit der Forschungsgeschichte auseinan-dersetzen. Hier sei nur gesagt, daß trotz vieler wertvoller Beiträge verschiedener in- und ausländischer Fachleute, unser Bild über das römische Verteidigungssystem im Südwesten Dakien noch ziemlich lückenhaft bleibt. Diese Situation ist vor allem eine Folge unzureichender archäologischer Untersuchung der römischen Kastelle und Straßen, die Hauptpfeiler eines jeden Grenzsystems des Imperium Romanum waren. Von vielen Kastellen muß man leider sagen, daß sie mehr besucht als untersucht wurden. Dies führte zum Ergebnis, daß unser allgemeines Bild über die römischen militärischen Anlagen in Südwestdakien zwar in seinen allgemeinen Zügen klar scheint, die Einzelheiten in manchen Fällen aber immer noch im Dunkel bleiben. Daher rühren andererseits schwerwiegende Unklarheiten, was die Datierungen, Besatzungen und den Verlauf der Reichsgrenze auf diesem Gebiet betrifft. Diese Hauptelemente sind heute noch Gegenstände von Debatten, die nicht immer auf wissenschaftlichen Grundlagen geführt wurden. Wir haben uns nicht vorgenommen, zu allen Fragen dieses Themas endgültige Antworten zu geben. Vielmehr möchten wir die zur Verfügung stehenden Informationen einer möglichst objektiven und gleichzeitig vorsichtigen Analyse unterziehen.

Als methodische Bemerkung sei noch vorausgeschickt, daß ich in meiner Arbeit einfachheitshalber oft die Bezeichnung „das Banat" für das behandelte Gebiet verwenden werden. Es handelt sich um eine Bezeichnung, die aus dem Mittelalter stammt und bezieht sich auf das Gebiet, das sich zwischen dem Unterlauf der Marosch (rum. Mureş, ung. Maros) im Norden, dem Unterlauf der Theiß (rum. Tisa, ung. Tisza) im Westen, der Donau im Süden und dem sogenannten Korridor der Flüsse Tscherna (Cerna, Cserna) und Temesch (Timiş, Temes) im Osten erstreckt (siehe Karte, Abb. 1).

Die geographischen Gegebenheiten

Vom Gesichtspunkt der Bodenbeschaffenheit her gibt es im Banat drei geographische Haupteinheiten: **Die Gebirgs-, die Vorgebirgs- und die ebene Zone**. Dies macht aus dem Banat im Hinblick auf seine Geographie und Geomorphologie ein ziemlich heterogenes Gebiet. Die Bodenfläche hat eine amphiheaterartige Struktur, die vom Osten nach Westen allmählich abfällt. Die **Gebirgszone** befindet sich im östlich-mittleren, südöstlichen und östlichen Teil

und hat zwei großen Höhestufen. **Die höchste Stufe**, mit maximalen Höhen von über 2000 m, umfaßt die westliche Reihe der Südkarpaten, nämlich die westlichen Abhänge der Godeanu-, Țarcu- und Cerna-Gebirge. Diese Gebirge haben eine eruptive und kristalline Struktur, mit Ausnahme von den Cernei-Gebirgen, wo das Vorhandensein der Kalksteine die Bildung von Karsterscheinungen bzw. von zahlreichen Höhlen erlaubten. **Die zweite Höhestufe** der Berge, mit maximalen Höhen bis 1500 m, umfaßt die Banater Berge (die Gebirge Poiana Ruscă, Semenic, Dognecea, Anina, Almăj und Locva). Ebenfalls in der Gebirgszone des Banates befinden sich einige Senken, welche seit der Vorgeschichte günstige Bedingungen für die menschliche Besiedlung boten. Die wichtigsten Senken sind diejenigen, welche den Korridor Timiş-Cerna bilden. Hier hat der Fluß Timiş (Temesch) ein tiefes Tal gebildet, wo breitere Becken und enge Klammen in hartem Gestein aufeinander folgen. Im südlichen Teil dieses Korridors verläuft das Cerna-Tal. Nördlich von ihm liegen die Senken Mehadica und Caransebeş. Sie werden durch den Domaşnea-Paß (oder Porta Orientalis) miteinander verbunden. Südwestlich von diesen Senken erstreckt sich in Richtung Westen die Almăjului-Senke (oder Bozovici-Senke), welche vom Fluß Nera durchquert wird. Der Fluß bildet v.a. am südlichen Ufer mehrere Flußterrassen (bis 7). Die Caransebeş-Senke wird ebenfalls vom Temesch durchquert. Hier sinkt die Höhe von 540 m in der Porta Orientalis bis 400 m in der Nähe der Stadt Caransebeş, wo auch Tibiscum liegt. Da bildet der Temesch auf seinem rechten (östlichen, bzw. nördlichen) Ufer desgleichen Flußterrassen. Von der Caransebeş-Senke nach Osten erstreckt sich das Bistra-Tal. Hier begann der Verbindungsweg zwischen dem Banat und der Hatzeg-Senke, ein Weg, dem auch die römische Kaiserstraße von Tibiscum nach Ulpia Traiana Sarmizegetusa folgte. Hier liegt das Höhe-Niveau bei 600 m. Weiter nach Norden wird der Timiş-Cerna-Korridor immer breiter und mündet in die Lugoj-Hochebene, welche vom Oberlauf des Flusses Bega überquert wird.

Von großer Bedeutung für das Banat sind die zwei großen Flüsse, die Marosch (Mureş) und die Donau. Die zwei Flüsse begrenzen das Banat nach Norden bzw. nach Süden. Da sie – obwohl in entgegengesetzten Richtungen – entlang der West-Ost-Achse fließen, waren sie seit der Frühzeit wichtige Zugangs- und Ausgangswege des Banates. Die Banater Strecke der Donau hat eine Länge von ca. 230 km von der Einmündung der Theiß bis zu derjenigen der Cerna. Ungefähr über die Hälfte dieser Länge fließt die Donau durch den gebirgigen Teil des Gebietes, wo sie die Banater Berge von den transdanubischen Karpaten trennt. Hier bildet die Donau ein Defilee, das ca. 300-400 m tief im Gebirgsmassiv liegt. Entlang dieser Strecke wechseln sich kleine hügelige Becken (Moldova Veche, Liubcova, Svinița, Dubova, Orşova) mit engen Klammen (Pescari-Alibeg, Berzasca-Greben, Cazanele Mari und Cazanele Mici) ab.

Der Unterlauf der Marosch begrenzt das Banat nach Norden. Im östlichen Teil des Marosch-Unterlaufes gibt es ein höheres Relief, das aus dem Poiana

Ruscă-Massiv und den Lipova-Hügeln südlich des Flusses und den Zărand-Bergen nördlich von diesem besteht. Der westliche und letzte Teil des Marosch-Unterlaufes bildet zahlreiche Mäander und Flußterrassen bis in der Nähe der Mündung der Marosch in die Theiß. Entlang der Marosch und auf dem Fluß selbst gab es sowohl vor als auch in der Römerzeit einen regen Verkehr.

Die **Vorgebirgszone** liegt von der Gebirgszone nach Westen bis zu einer Linie, die die Ortschaften Vinga, Lugoj, Gătaia, Jamu Mare und Vršac verbindet. Die Höhe dieser Zone schwankt zwischen 400 m in ihrem östlichen Teil bis 200 m im westlichen Teil. Die Abhänge fallen sanft ab, die Täler sind breit und tief, mit Terrassen. Die Vorgebirgszone umfaßt mehrere geographischen Einheiten, welche, vom Norden nach Süden, die folgenden sind: Die Lipova-Hügel (auch Lipova-Hochland), die Surducului-Hügel, die Pogăniş-Hügel, die Sacoş-Zăgujeni-Hügel, die Oraviţa-Hügel und die Bozovici-Hügel.

Die **Ebene** liegt westlich von der Vorgebirgszone und weist dieselbe Neigung vom Osten nach Westen auf. Die Höhe sinkt hier von ca. 100 m auf ca. 80 m in der Nähe der Theiß. Diese Zone hat zwei geographischen Einheiten, nämlich die hohe und die niedrige Ebene. Die hohe Ebene erscheint wie ein Übergang von der Vorgebirgszone zur niedrigen Ebene. Sie besteht aus den Ebenen von Vinga, Făget, Lugoj, Gătaia, Şipot, Caraş und dem östlichen Teil der Moraviţa-Ebene. Die niedrige Ebene im äußersten Westen des Banates hat ebenfalls einige Unterteilungen: Die Ebenen Torontal, Timiş, der westliche Teil der Moraviţa-Ebene, die Sanddünen des Deliblats und das niedrige Ostufer der Theiß. Hier befinden sich heute noch die Spuren von einstigen nicht sehr tiefen Tälern, welche von den hier langsam fließenden Flüssen gebildet wurden und eine deltaähnliche Landschaft gestalteten. Am Ostufer der Theiß und in manchen Teilen der niedrigen Ebene gab es regelrechte Sümpfe. Alle diese Täler und Sümpfe wurden beginnend mit dem 18. Jh. reguliert bzw. trockengelegt. Dieses Gebiet stellte eine besondere Region auch vom Gesichtspunkt der römischen militärischen Organisation her dar und wies spezifische Merkmale auf, wie dies in unserer Arbeit umrissen werden wird.

Das **hydrographische Netz** besteht aus Flüssen, die, wegen der Neigung des Reliefs, alle nach Westen oder Südwesten fließen, mit Ausnahme des Temesch-Oberlaufes (nach Norden), der Cerna (nach Süden) und der Donau (nach Osten). Die Hauptflüsse außer der Marosch und der Donau sind (vom Norden nach Süden) die Bega, der Temesch (Timiş), die Bârzava (ein Zufluß des Temesch), die Moraviţa und der Caraş.

Das **Klima** des Banates kann als gemäßigtes Kontinentalklima bezeichnet werden. Hier gibt es ebenfalls Einflüsse des Mittelmeerklimas vom Adriatischen Meer her. Im Winter gibt es häufig Wärmeperioden. Das Frühjahr ist im allgemeinen frühzeitig. Die Niederschläge fallen in relativ großen Mengen im Vergleich zum üblichen Landklima.

Forschungsgeschichte

Die römischen Altertümer aus dem Banat erweckten relativ früh das Interesse verschiedener in- und ausländischen Reisenden, Altertumsforschern oder einfachen Antiquitätenliebhaber. Am Ende des 17. Jhs. unternahm Luigi Ferdinand Marsigli (1658-1730), ein Italiener im öster-reichischen kaiserlichen Dienst, eine Reise an der mittleren und unteren Donau und beschrieb u.a. die antiken Denkmäler, die er besuchte, in einem monumentalen Werk: *Danubius pannonico-mysicus observationibus geographicis, astronomicis, physicis perlustratus ab Aloysio Ferd. Com. Marsili*, I-II, Hagae-Amstelodami 1726 (diese ersten zwei Bände beziehen sich auf das hier behandelte Gebiet). Besonders wertvoll für uns ist, daß Marsigli nicht nur, nach dem allgemeinen Usus der Zeit, Inschriften, Kunstwerke oder Münzen beschrieb, sondern auch die Ruinen mancher Kastelle und spätrömischer Befestigungen besuchte, u.a. auch die Kastelle von Mehadia – *Praetorium*? und Jupa-*Tibiscum*. Dabei sei angemerkt, daß zu der Zeit viele Mauern, vor allem diejenigen der spätrömischen Bauten, noch aufrecht standen. Es ist offensichtlich, daß Marsigli vor Ort war, da seine Beschreibungen und Zeichnungen in den meisten Fällen zutreffend sind und mit den Ergebnissen der heutigen Forschung in vielerlei Hinsicht übereinstimmen.

Unter der österreichischen Verwaltung (seit 1716) begannen im Banat Ausgrabungen, die sich allerdings auf die fundreichen Objekte der Provinz konzentrierten, wie etwa Herkulesbad (Băile Herculane, antiker Name *Ad Mediam*?), wo 1734-1735 der Gouverneur der Banater Provinz A. Hamilton Grabungsarbeiten durchführte. Die Funde wurden von Pascalis Caryophilus (Pascale Garofalo) in zwei Büchern publiziert: *De Thermis Herculanis nuper in Dacia detectis. Dissertatio epistolaris*, Wien 1737 und *De antiquis marmoribus opusculum, cui accedunt dissertationis IV numini maiestatique Caroli VI magni augusti dicatum*, Wien 1738.

Zwischen September 1774 und Februar 1777 hielt sich im Banat Francesco Griselini (1717-1783) auf. Der italienische Erudito, ebenfalls im österreichischen Dienst, veröffentlichte die Resultate seiner Beobachtungen in einem Buch in zwei fast gleichzeitig erschienenen Versionen, eine 1780 in Mailand in italienischer und die andere 1779 und 1780 in Wien, in deutscher Sprache. Die letztere trägt den Titel *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. Die zwei Versionen unterscheiden sich in mancherlei Hinsicht, wir werden uns aber an der deutschen Version (die 1984 auch in rumänischer Sprache übersetzt wurde)[1] halten. Im ersten Brief des ersten Teiles ("*Die politische Geschichte des temeswarer Banats. Die Sitten...*"

[1] Fr. Griselini, *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei*, prefaţă, traducere şi note de C. Feneşan, Ed. Facla, Timişoara 1984.

usw.) skizzierte Griselini eine Geschichte der Provinz beginnend mit der Römerzeit bis 1456. Der Brief spiegelt die Kenntnisse der Zeit wider, auf die Griselini sich stützt, wie auch die Gewohnheit, Zitate antiker Autoren aus dem Kontext gelöst einem begrenzten Subjekt anzupassen. Viel wichtiger für uns ist aber der 9. und letzte Brief dieses ersten Teiles über die Überreste der römischen und barbarischen Altertümer aus dem Temeswarer Banat. Neben den Texten von 26 vollständigen oder fragmen-tarischen Inschriften (z.T. schon von Garofalo oder Marsigli aufgezeichnet) beschrieb und zeichnete Griselini römische Münzen, Statuen, die Ruinen der Apollodorus-Brücke bei Drobeta, römische Bergwerke in den Banater Bergen, die Erdwälle der Banater Ebene usw.

Diese erste Etappe der Altertumsforschung im Banat endete mit der Tätigkeit des orthodoxen Pfarrers Nicolae Stoica de Haţeg, der am Anfang des 19. Jhs. einige neue römerzeitlichen Funde in seiner *Cronica Banatului* („Chronik des Banates") beschrieb. In der folgenden Periode, bis zum Ende des 19. Jhs., zeichneten sich v.a. Epigraphiker wie Floris (Florian) Rómer und Károly Torma aus, die alte und neue Inschriften auch aus dem Banat bearbeiteten.

Eine neue Etappe in der Banater archäologischen Forschung begann mit der ausgezeichneten Tätigkeit von Felix (Bodog) Milleker (1858-1942), dem Kurator des Museums aus Werschetz (Vršac, Serbien). Er verfasste eine Monographie über seine Heimatstadt: *Geschichte der königlichen Freistadt Werschetz*, (auch serbische und ungarische Versionen), Budapest 1886, wo er u.a. praktisch alle Informationen über die römerzeitlichen Funde aus dieser Stadt und der Umgebung vorstellte. Sein Hauptwerk war ein großes Register der Banater Altertümer aller Epochen: *Délmagyarórszag régiségleletei a honfoglolás előtti időkből* (*Die Altertümer Südungarns aus der Zeit vor der Ansiedlung der Ungarn*, wobei unter Südungarn das Banat zu verstehen ist[2]), Bd. I, Temeswar 1897, Bd. II, Temeswar 1899, Bd. III, Temeswar 1905, erschienen als Nummern der temeswarer Fachzeitschrift *Tőrténelmi és Régeszeti Értesitő*. Milleker führte selbst eine Reihe von Geländebegehungen und Grabungen durch, darunter einige auch in römerzeitlichen Objekten wie Vărădia/*Arcidava*?, Werschetz u.a. Die Arbeit von Milleker enthält wichtige Hinweise auch für den heutigen Archäologen. Auch andere temeswarer Althistoriker und Archäologen, Mitglieder der 1872 in Temeswar gegründeten „Gesellschaft für Geschichte und Archäologie Südungarns" betätigten sich mit der archäologischen Erforschung des Banates, v.a. mit Begehungen und dem Sammeln von Antiquitäten aus dem Banat und weniger mit systematischen Grabungen in römischen Objekten. Sie publizierten aber die römischen epigraphischen und numismatischen Funde und machten sie auf diese Weise der internationalen Forschung zugänglich.

---

[2] S. F. Medeleţ, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică, I, 1872-1918*, Timişoara, 1997, S. 15.

Am Anfang des 20. Jhs. grub der General a. D. Nicolae Cena als erster im römischen Kastell seines Heimatdorfes Mehadia und publizierte einen Teil der Funde in Wien im *Anzeiger der philosophischen-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* vom Jahr 1911.

Die ersten systematischen Grabungen in Jupa (Tibiscum) begannen nach dem ersten Weltkrieg (1923-1924) unter der Leitung des Klausenburger Professors G. G. Mateescu, der aber nicht mehr lange genug lebte, um die Ergebnisse publizieren zu können. In der Zwischenkriegszeit wurden die römischen archäologischen Objekte aus dem Banat kaum erforscht. Hervorzuheben sind jedoch die Geländebegehungen und die Publikationen von C. Daicoviciu und I. Miloia (s. „Literaturverzeichnis“ unter den angeführten Namen). Eine Ausnahme stellten die Grabungen des Jahres 1932 vom Bukarester Professor Gr. Florescu in Vărădia dar. Die Ergebnisse dieser vereinzelten Grabungskampagne, die mit den archäologischen Methoden und Auffassungen jener Zeit geführt wurde, wurden zwei Jahre später veröffentlicht[3].

Zwischen 1942-1943 wurden im Kastell und Kastellvicus von Mehadia systematische Grabungen von den Klausenburger Professoren M. Macrea und I. I. Russu eingeleitet und in den Jahren 1946-1948 fortgesetzt. Nur ein Teil der Ergebnisse wurden aber lange Zeit nach Macreas Tod (1967) von N. Gudea und I. Moţu publiziert[4].

Nach dem zweiten Weltkrieg folgte eine Periode der Neuorganisierung der archäologischen und althistorischen Forschung im Banat. Das Banater Museum aus Temeswar zog in das Hunyade-Schloß um, wo es sich auch heute befindet. Weiterhin existierte aber leider keine althistorische und archäologische Abteilung an der Temeswarer Universität, was auch eine der Ursachen für den bescheidenen Umfang der betreffenden Forschung war. Der damalige Direktor des Banater Museums, M. Moga, begann 1964 systematische und kontinuierliche Grabungen in Jupa (Tibiscum), deren Ergebnisse aber von ihm nur summarisch publiziert wurden (s. „Literaturverzeichnis“ unter Moga, M.). Zur gleichen Zeit wurden Grabungen im Legionslager von Berzovia (Berzobis) durchgeführt, die wegen der Lage des heutigen Dorfes über dem Lager flächenmäßig sehr beschränkt bleiben mussten. Die Grabungen wurden der Reihe nach von D. Protase, M. Moga, Fl. Medeleţ und R. Petrovszky durchgeführt (s. “Literaturverzeichnis”). In den 70er Jahren erschienen neue Fachzeitschriften der Banater Museen: *Banatica* in Reschitza (Reşiţa) seit 1971, *Tibiscus* in Temeswar (seit 1970), seit 1981 wieder unter dem Namen aus der Zwischenkriegszeit *Analele Banatului*, Neue Reihe und *Studii şi Comunicări de Istorie* in Karansebesch (Caransebeş) (seit 1979, ab 1986 *Tibiscum*). Eine Reihe von Grabungen in römischen Kastellen wurden eingeleitet:

---

[3] In *Istros*, I, 1934, S. 60-72.

[4] N. Gudea, I. Moţu, *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti 1993.

Surducul Mare (Centum Putea?) von D. Protase; Pojejena und Teregova (Ad Pannonios?) von N. Gudea (s. „Literaturverzeichnis“) Es handelte sich aber lediglich um kurzzeitige Grabungen (höchstens 2-3 Kampagnen) die nur wenige Informationen liefern konnten. Es war trotzdem der Anfang einiger umfangreicheren Forschungen, die in den darauffolgenden Jahrzehnten in zwei Kastellen durchgeführt wurden und die auch heute noch im Gang sind: Jupa (Tibiscum) und Vărădia (Arcidava?). Die systematischen Grabungen im großen Auxiliarkastell von Tibiscum wurden, wie angedeutet, von M. Moga im Jahr 1964 eingeleitet. Der Direktor des Banater Museums leitete die Arbeiten in Tibiscum bis im Jahr 1975. Ein Teil der Ergebnisse, v.a. die Inschriften, die Geschichte der Truppen usw. wurden von M. Moga in Zusammenarbeit mit I. I. Russu und, ab 1975, mit D. Benea veröffentlicht (s. „Literaturverzeichnis“). Seit 1976 leitete der karansebescher Archäologe R. Petrovszky (derzeit im Historischen Museum der Pfalz, Speyer) die Grabungen im Kastell von Tibiscum; nach der Übersiedlung von R. Petrovszky in Deutschland leitet D. Benea die Grabungen im Kastell. Die Resultate dieser Etappen wurden in zahlreichen Aufsätzen und in einer monographischen Arbeit publiziert („Literaturverzeichnis“, unter Petrovszky, R. und Benea, D.). Dadurch kennen wir heute die aufeinanderfolgenden Bauphasen der römischen Befestigung von Tibiscum und die Besatzungen, was aus diesem Kastell eines der bekanntesten in Südwestdakien machte. Die Grabungen in Tibiscum werden nach wie vor fortgesetzt.

Am Ende der 80er Jahre wurde die systematische Erforschung der frühesten römischen Befestigung in Vărădia (Arcidava) von E. Iaroslavschi und O. Bozu eingeleitet. Man stellte fest, daß das Holz-Erde-Kastell auf dem Hügel „Chilii“ nur für eine relativ kurze Zeitspanne während der und nach den dakischen Kriegen Trajans funktioniert hat[5], wonach es durch das Steinkastell von Vărădia-“Pustă”, am Fusse des genannten Hügels liegend, ersetzt wurde. Die bisherigen Resultate der Grabungen auf dem Hügel „Chilii“ werden demnächst publiziert werden, während die systematische Erforschung des Steinkastells (Grabungen O. Bozu und E. Nemeth) erst am Anfang steht.

In den letzten drei Jahren wurde die Erforschung des Legionslagers von Berzobis von einem Forschungsteam wieder aufgenommen (Fl. Medeleţ, O. Bozu und Al. Flutur). Die bisherigen Ergebnisse wurden durch wissenschaftliche Mitteilungen bekannt gemacht. Desgleichen wurden seit dem Jahr 2001 die Ausgrabungen in den römischen Kastellen von Teregova (I. Piso, F. Marcu, A. Ardeţ, L. C. Ardeţ) und Mehadia (ein von D. Benea geleitetes Team) wiederaufgenommen.

Neben den archäologischen Grabungen in den römischen Objekten aus dem Banat und in Verbindung mit ihnen erschienen auch althistorische Beiträge

[5] Freundliche Mitteilung E. Iaroslavschi und O. Bozu.

betreffend die Region in der Römerzeit. Grundfragen dieser Studien waren natürlich die Ausdehnung des von den Römern besetzten Gebietes, der Verlauf der Grenze im Südwesten Dakiens und die Bewohner des Gebietes in der Römerzeit. Eine erste wichtige Etappe in dieser Hinsicht war die Zwischenkriegszeit, als sich prominente Althistoriker jener Zeit ausführlicher auch mit den genannten Fragen auseinandersetzten: Zu nennen sind vor allem C. Daicoviciu[6], A. Alföldi[7] oder C. Patsch[8]. Die historische Debatte, obzwar interessant, hatte zu jener Zeit viel zu wenige Stützpunkte, um zu einem akzeptablen Ergebnis zu gelangen, und war andererseits z.T. auch durch den politischen Kontext des zweiten Weltkrieges und die Probleme in den rumänisch-ungarischen Beziehungen jener Zeit ziemlich beeinträchtigt. C. Daicoviciu und C. Patsch unterstützten die Meinung, daß das ganze Banat bis zum Fluß Theiß Teil der dakischen Provinz war, während A. Alföldi meinte, der westliche Teil des Banates (der Großteil der Ebene) sei außerhalb der Provinz geblieben.

Erst beginnend mit den 60er Jahren wurde diesen Problemen neue Studien gewidmet. So publizierte 1967 D. Protase einen umfangreichen Beitrag über dieses Gebiet zur Zeit Trajans und am Anfang der Herrschaft Hadrians[9], worin er sich für die Aufgabe der Kastelle und des Legionslagers von der Straße Lederata-Tibiscum durch Hadrian, gleichzeitig mit der Rückversetzung der Legion IIII Flavia nach Obermoesien, aussprach.

In derselben Periode erschienen allgemeine Werke wie diejenige von D. Tudor[10] und die *Tabula Imperii Romani*, deren Teil L34 (Budapest 1968) auch das fragliche Gebiet umfaßt. Es handelt sich um zusammenfassende Arbeiten, welche die damaligen Kenntnisse mit topo- und kartographischen Methoden vorstellten. Relativ geringe Abschnitte in den großen Synthesearbeiten der 60er Jahre behandelten auch den südwestlichen Teil des römischen Dakien[11].

In den 70er Jahren wurden zwei wichtige epigraphische Arbeiten herausgegeben, welche alle damals bekannten römischen Inschriften aus dem Banat umfaßten und heute noch unentbehrliche Arbeitsinstrumente sind, nämlich der Katalog der römischen Inschriften aus dem Banater Museum in Temeswar[12] und der Band des Corpus der römischen Inschriften aus Dakien (IDR) für den südwestlichen Teil der Provinz[13]. Desweiteren erschien 1977 ein um- und

[6] Z.B. *Banatul şi iazigii*, in *Apulum*, I, 1939-1942, S. 98-109.
[7] Z.B. *Die Roxolanen in der Walachei*, Vortrag gehalten am 6. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin 1939; *Daci e Romani in Transsilvania*, Budapest 1940.
[8] Z.B. *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig 1937.
[9] D. Protase, *Legiunea a IIII-a Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 47-72.
[10] D. Tudor, *Oraşe, tîrguri şi sate din Dacia romană*, Bucureşti 1968.
[11] *Istoria României*, I, Bucureşti 1960; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti 1969.
[12] M. Moga, I. I. Russu, *Lapidariul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timişoara 1974.
[13] *Inscripţiile Daciei romane*, III/1, Bucureşti 1977.

zusammenfassender Aufsatz von N. Gudea über die Grenzen der dakischen Provinz[14]. Die grundlegenden Methoden und Theorien dieses Beitrags wurden von N. Gudea später mehrmals wiederaufgenommen[15], der die Provinzgrenzen im Südwesten an der Marosch und der Theiß nachzeichnete.

Ein Syntheseversuch war auch der 2. Band des Buches von L. Mărghitan über das Banat im Lichte der Archäologie[16], ein Beitrag, der die römische und nachrömische Zeit im Banat – leider nicht immer gelungen – behandelte.

Eine zusammenfassende Studie mit vielen originellen – wenn auch nicht immer begründeten – Hypothesen über die römische Armee im Banat veröffentlichten 1979 O. Răuț und O. Bozu[17].

In den 80er Jahren wurden mehrere Bücher und Aufsätze betreffend die Truppengeschichte in diesem Provinzteil publiziert. D. Benea veröffentlichte ihre Dissertation über die zwei obermoesischen Legionen – die *legio VII Claudia* und die *legio IIII Flavia felix* –, die auch für diesen Teil Dakiens eine wichtige Rolle gespielt haben[18]. Dieselbe Autorin publizierte Aufsätze über die Militäreinheiten aus Tibiscum, wo sie heuer die Grabungen leitet[19]. N. Gudea und I. Moțu veröffentlichten 1983 einen Aufsatz über das Banat in der Römerzeit[20], der die verschiedenen Stellungnahmen bezüglich der Zugehörigkeit des Banates zur Provinz Dakien vorstellte, außerdem auch Bemerkungen, die dieses Gebiet in anderen prä- und althistorischen Epochen betreffen. Die Autoren sprachen sich für die Zugehörigkeit des ganzen Banates zur dakischen Provinz aus, und zwar für die ganze Zeit ihres Bestehens.

Die 90er Jahre brachten eine Mehrzahl von althistorischen Synthesen, die entweder gezielt oder nur periphär das hier behandelte Gebiet betreffen. Der Klausenburger Professor I. Piso publizierte 1993 seine Arbeit über die senatorischen Amtsträger Dakiens[21]. In den Kapiteln über die allgemeine

---

[14] N. Gudea, *Limesul Daciei romane de la Traianus la Aurelianus*, in *ActaMP*, I, 1977, S. 97-113.

[15] Ders., *The Defensive System of Roman Dacia*, in *Britannia*, 10, 1979, S. 63-87; ders., *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, in *JRGZM*, 44, 1997 (Sonderdruck).

[16] L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, Bd. 2, Timişoara 1980.

[17] O. Răuț. O. Bozu, *Armata romană în Banat*, in *Studii și comunicări. Istorie* (Caransebeş), 1979, S. 195-218.

[18] D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca 1983.

[19] Dies., *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de palmyreni din Dacia*, in *Apulum*, XVIII, 1980, S. 131-140; dies., *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia*, in *Banatica*, VIII, 1985, S. 139-154; dies., *Die cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p.f. in Dakien*, in *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres* (Hrsg. E. Weber und G. Dobesch), Wien 1985, S. 47-58.

[20] N. Gudea, I. Moțu, *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, in *Banatica*, VII, 1983, S. 151-202.

[21] I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. I. Die senatorischen Amtsträger*, *Antiquitas Reihe I*, Bonn 1993.

Geschichte der dakischen Provinz(en) äußerte er sich auch über Südwestdakien, wobei er sich für die Zugehörigkeit des ganzen Banates bis zur Theiß zur Provinz Dakien aussprach[22].

Die neuesten Beiträge stammen von D. Benea, die den Südwesten Dakiens in der trajanischen Zeit und im 3.-4. Jh n. Chr. behandelte[23], M. Đorđević[24], die die Daten für das Südbanat (= serbischer Teil des Banates) zusammenfaßte, N. Gudea[25] und E. Nemeth[26].

Die Forschungen der letzten Jahre versuchten, etwas mehr Licht auf das Bild des römischen Heeres in Südwestdakien zu werfen. Ich muß aber betonen, daß sie, obwohl äußerst nützlich, bei weitem noch nicht ausreichend für eine zufriedenstellende Kenntniss dieses Themenbereichs sind. Deshalb wird meine Arbeit zwangsläufig zahlreiche hypothetische Äußerungen enthalten. Von den zur Verfügung stehenden Daten ausgehend, werde ich versuchen, die wahrscheinlichsten Schlußfolgerungen zu ziehen. Die vorliegende Arbeit muß naturgemäß die historischen und archäologischen Methoden und Daten miteinander kombinieren, ohne aber die technische Seite der archäologischen Forschung zu stark in den Vordergrund zu bringen. Sie ist ebenfalls durch den heutigen Forschungsstand des Themas in den beiden oben genannten Zweigen der Altertumswissenschaft geprägt. Andererseits muß bermerkt werden, daß die internationale althistorische und archäologische provinzialrömische Forschung wenn nicht identische, so doch manchmal ähnliche Fragen angesprochen hat. So kann man heute auch durch Vergleiche mit Situationen aus anderen Teilen des Imperium Romanum wertvolle Analogien finden, eine Methode, die für eine zeitgemäße Forschung der provinzialrömischen Geschichte unentbehrlich ist.

---

[22] *Ebenda*, S. 6 mit Anm. 32.

[23] D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, in *AnBan*, III, 1994, S. 309-321 und dies., *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, I, Timişoara 1996, II, Timişoara 1999.

[24] M. Đorđević, *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, in *Roman Limes on the Middle and Lower Danube (Hrsg. P. Petrović)*, Belgrad 1996, S. 125-133; dies., *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, in *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII (1993-1994), 1996, S. 23-43.

[25] N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, in *JRGZM*, 44, 1997 (Sonderdruck).

[26] E. Nemeth, *Die südwestliche Grenze der römischen Provinz Dakien. Allgemeine Bemerkungen*, in *AnBan*, VII-VIII, (1999-2000), 2000, S. 387-392; ders., *Granița de sud-vest a Daciei romane. Probleme actuale*, in *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca 2001, S. 411 ff.

KAPITEL I.
DIE RÖMISCH-DAKISCHEN VERHÄLTNISSE VOM 1. JH. N. CHR. BIS ZUR EINRICHTUNG DER PROVINZ DAKIEN

Im 1. Jh. n. Chr. kamen Römer und Daker bereits miteinander in Berührung. Die Daker wurden zur Zeit ihres ersten Staates unter König Burebistas (erste Hälfte des 1. Jhs. v. Chr.) zum ersten Mal zu einer echten Gefahr für die römischen oder sich unter römischem Protektorat befindenen Gebiete auf dem Balkan. Burebistas unternahm Feldzüge südlich der Donau und plünderte Thrakien bis Makedonien und Illyricum[1]. Das dakische Königreich Burebistas strebte also den Status eines lokalen politischen und militärischen Machtfaktors an, wodurch der Regent mit den römischen Interessen im Norden der Balkanhalbinsel, an der unteren Donau und an der Westküste des Schwarzen Meeres in Konflikt geriet. Caesar selbst hatte eine Strafexpedition gegen die Daker geplant, was allerdings nicht mehr zustande kam[2]. Der Sturz Burebistas führte zur Zerstückelung seines Königreiches (in 4, danach in 5 Teilen nach Strabo[3], der aber auch erwähnt, daß diese Teile in ständig wechselnder Anzahl waren). Damit stellten die Daker keine ernsthafte Bedrohung mehr für die Römer dar, doch Konflikte entstanden periodisch, während das Römische Reich ab Augustus seine Herrschaft über die Regionen westlich und südlich von Dakien bzw. Pannonien und Moesien ausdehnte. In diesem politisch-militärischen Kontext, d.h. des Herrschaftsanspruches der Römer über das Illyricum und Moesien und der Eroberung dieser Gebiete bis zur Donau, stellen wir wiederholte Angriffe und Gegenangriffe zwischen Dakern und Römern fest. Für die Römer galt es, die Donau zu einem sicheren Flußweg unter römischer Kontrolle zu machen[4], was im politischen Testament des Augustus auch ausgedrückt wird[5]. Dementsprechend festigten sie ihre Macht in Pannonien und Moesien, indem sie sie kurz nacheinander als römische Provinzen organisierten. Pannonien wurde wahrscheinlich im Jahre 9 n. Chr. *de iure* eine selbstständige römische Provinz, nach der Unterdrückung des dalmatinisch-pannonischen Aufstandes von 6-9 n. Chr.; die römische Provinz Moesien wurde höchstwahrscheinlich 15 n. Chr. organisiert. Zu dieser Zeit verzeichnen die literarischen Quellen die Massnahmen die der General Cn.

---

[1] Strabo, *Geogr.*, VII, 3, 11.
[2] Strabo, VII, 3, 5; Suetonius, *Caesar*, 44, 6.
[3] Strabo, VII, 3, 11.
[4] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974, S. 34 f.
[5] *Res gestaeDivi Augusti*, V, 30.

Cornelius Lentulus, und der Kommandeur der römischen Streitkräfte aus Moesien, Sextus Aelius Catus, trafen, um die Sicherheit dieser Provinz den Dakern gegenüber zu verstärken. Lentulus zwang die mit der Provinz benachbarten Daker, sich von der Donau fernzuhalten, und ließ Kastelle (*praesidia*) auf dem rechten (= römischen) Donauufer bauen[6]. Diese Episode wurde unterschiedlich datiert und die Lokalisierung der Aktion von Lentulus ist auch nicht einstimmig[7]. Zu ungefähr der gleichen Zeit entschied sich S. Aelius Catus für eine andere Methode, um die dakische Gefahr von der Donaustrecke unter seiner Verantwortung zu beseitigen, nämlich für die Umsiedlung von 50.000 Geten südlich der Donau, d.h. in Moesien, unter römischer Kontrolle[8]. Eine andere mögliche Massnahme gegen die Daker betraf eben die westlichen Regionen Dakiens (d.h. die Gebiete vor Pannonien), nämlich die Ansiedlung der Jazygen in der Ebene zwischen der Donau und der Theiß, wenn sie hier tatsächlich von den Römern angesiedelt wurden[9]. Plinius der

---

[6] Florus, *Epitomae*, II, 28.

[7] Zum Beispiel C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V/1, Wien-Leipzig 1932, S. 91-94: die Aktion des Lentulus gegen die Geten und Sarmaten fand im Jahr 14/13 v. Chr. an der unteren Donau (also im späteren Moesien); R. Syme, *Lentulus and the Origin of Moesia*, JRS, 24, 1934, S. 42 : wahrscheinlich Legat von Illyricum irgendwann zwischen den Jahren 6 v. Chr.-4 n. Chr.; ders., *Danubian Papers*, Bucharest 1971, S. 69 f (Addendum zum oben zitierten Aufsatz): es ist möglich, daß Lentulus die „balkanische Armee" (also das spätere Moesien) zwischen 9-6 v. Chr. befehligt hat; W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian*, Bonn 1956, S. 25-31: Lentulus war Statthalter von Pannonien ca. in den Jahren 11-12 n. Chr.; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972, S. 116 f: wie Reidinger *a.a.O.*, und fügte noch hinzu, daß seine Aktion die westlichen und südwestlichen Daker betraf; A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 36; 39: Lentulus sicherte zu einem unpräzisierten Zeitpunkt zwischen 10 v. Chr.-11 n. Chr., wahrscheinlicher um 10 n. Chr., die römische Donaugrenze im Gebiet der Eisernen Tore; J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, Budapest 1993, S. 61, ist geneigt, dem Lentulus eine Statthalterschaft in Illyricum in den Jahren 1-3 n. Chr. zuzuschreiben; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, S. 552: Lentulus erfüllte Aufgaben jenseits der unteren Donau und nahm Kontakt mit weniger wichtigen Völkern auf, die westlich von Dakien wohnten; P. Kovács, *Zusammenfassung. Die antike Welt und Pannonia* [ung.], Fontes Pannoniae Antiquae I. Scriptores geographici antiquiores – Aetas occupationis Romanae (usque ad a. D. 54) (Hrsg. P. Kovács şi B. Fehér), Budapest 2003, S. 269: Lentulus agierte in Illyricum oder Moesia, jedenfalls nach dem Jahr 10 v. Chr.; K. Strobel, *Dakien, der Donauraum und Rom: Ein spannungsreiches Wechselverhältnis*, Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca 2004, S. 153 f: Lentulus agierte ca. 9-6 v. Chr., von einer zentralen Basis im Gebiet der Moravamündung ausgehend, an der moesischen Donau.

[8] Strabo, VII, 3, 10.

[9] So z. B. J. Szilágyi in RE, Suppl. XI, 66 (s. v. Aquincum): Ansiedlung oder Duldung der Jazygen durch Drusus um das Jahr 19 n. Chr.; A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 4), 37-39 u. ders., *Die Einwanderung der Jazygen*, ActaAntHung, 25, 1977, 441: Ansiedlung der Jazygen vielleicht sogar von Cn. Cornelius Lentulus um das J. 10 n. Chr.; dagegen J. Fitz, *Die Eroberung Pannoniens*, in ANRW, II, 6, 1977, 553 f, der auch eine direkte Beziehung zwischen der Errichtung von römischen Befestigungen an der nordöstlichen und östlichen panonischen Donau und der Anwesenheit der Jazygen sieht und datiert diesen Prozeß um die Mitte der 40er Jahre des 1. Jh. n. Chr. (*a.a.O.*, S. 552). Eine alternative Lösung bietet ebenfalls A. Mócsy, *Die Einwanderung der Jazygen*, S. 446, indem er J. Harmatta, *Studies in the History and Language of the Sarmatians*, Acta Antiqua et Archaeol. (Szeged),13, 1970, S. 100 zitiert: eine allmähliche Einwanderung der Jazygen, unbedeutend am Anfang und daher von den Römern vorerst nicht berücksichtigt.

Ältere verzeichnete die Folgen dieser Massnahme, nämlich, daß die von den Jazygen vertriebenen Daker nur noch die Gebiete östlich der Theiß besiedelten[10]. Nach Plinius' Beschreibung handelte es sich um diese Zeit allerdings um den nördlichen Teil der Ebene zwischen der pannonischen Donau und der Theiß[11].

Wenn es die römische Absicht war, einen „Pufferstaat" (wenn man bei den Jazygen überhaupt von einem Staat sprechen kann) zwischen ihnen und den Dakern herzustellen, so erfüllte sie sich[12], obwohl diese sarmatische Bevölkerung sich nachher auch nicht als ungefährlich für die Römer erwies.

Eine ähnliche Methode benutzte Tib. Plautius Silvanus Aelianus, Statthalter von Moesien in den letzten Jahren der Herrschaft Neros. Eine ungewöhnlich detaillierte Ehreninschrift[13] beschreibt die diplomatisch-militärische Tätigkeit dieses Konsulars an der unteren Donau. Unter anderen Maßnahmen siedelte der moesische Statthalter 100.000 „Transdanubier" in seine Provinz um. Seine Aktionen betrafen allerdings die südlichen und südöstlichen und nicht die südwestlichen dakischen Gebiete, da er neben Dakern mit Bastarnen auch mit Bastarnern und Roxolanen zu tun hatte[14]. Wenn die Zahlen von Strabo bzw. aus der Inschrift des Tib. Plautius Silvanus Aelianus real sind, hatten die Umsiedlungen unter Aelius Catus und Plautius Silvanus Aelianus weite süddakische bzw. getische Gebiete entvölkert. Auch wenn dies so war, hatten doch die Daker weiterhin genug Kraft, um im „Vierkaiserjahr" die wegen des Bürgerkrieges nur schwach überwachte moesische Provinz anzugreifen und sich der beiden Donauufer zu bemächtigen. Die Situation wurde glücklicherweise für die Römer von Licinius Mucianus und der Legion VI ferrata, die eben aus dem Orient zurückkamen, gelöst[15]. Tacitus' Bericht beinhaltet zwei interessante Andeutungen. Erstens charakterisiert er die Daker als „das Volk, das ja niemals Treue kannte" (*Dacorum gens nunquam fida*). Zweitens betont der römische Historiker, daß die Daker „beide Donauufer besetzen" (*utraque Danuvii ripa potiebantur*). Was die Charakterisierung der Daker als untreu betrifft, ist offensichtlich, daß dies nicht nur ein rein moralisches Urteil seitens des Römers ist. Tacitus dachte an dieser Stelle auch an frühere (vielleicht auch spätere) Verträge zwischen Römern und Dakern, die von den letzteren jetzt gebrochen wurden[16]. Dies weist darauf hin, daß die römisch-dakischen Verhältnisse, wie übrigens im allgemeinen die Beziehungen des Imperium Romanum zu den benachbarten Völkern, oft in Vertragsform gekleidet

---

[10] C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, IV, 25, 80-81.
[11] Vgl. A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 37.
[12] *Ebenda*.
[13] CIL XIV, 3608 = ILS, 986.
[14] I. B. Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al imperiului roman*, Alexandria 1997, S. 28.
[15] Tacitus, *Historiae*, III, 46.
[16] S. Gh. Ceauşescus Anm. 77 zu Buch III, in P. Cornelius Tacitus, *Istorii*, Einleitung, Übersetzung und Anmerkungen von Gh. Ceauşescu, Bukarest 1992.

waren. Die zweite Idee bezeugt m.E. mit hinreichender Klarheit, daß die Römer zu jener Zeit auch das linke Donauufer kontrollierten, da Tacitus erwähnt, daß, infolge der Ausnahmesituation, **beide** Donauufer in die Hände der Daker gefallen waren. So kann vermutet werden, daß die oben erwähnten Umsiedlungen aus den Reihen der „Transdanubier" doch eine gewisse Wirksamkeit gezeigt hatten, was den Römern erlaubte, einen Landstreifen auch auf dem linken Donauufer kontrollieren zu können. Es ist allerdings noch nicht vollständig geklärt worden, seit wann, wo und welche römische militärische Einheiten damals an der Donau stationiert wurden. Es scheint, daß es Legionen waren, die zunächst an die *ripa Danuvii* verlegt wurden, während Auxiliareinheiten erst in der Flavierzeit die Grenzwache ergänzten[17], obwohl neuere Beiträge über die obermoesischen Auxiliarkastelle auch Bauphasen aus der ersten Hälfte des 1. Jhs. n. Chr. erwähnen, wie in Čezava (Novae) und Boljetin[18]. Auf jeden Fall waren die südwestlichen dakischen Gebiete zur Zeit Domitians praktisch unmittelbar dem römischen Reich benachbart, auch wenn der Donauabschnitt zwischen Singidunum und Cuppae (heute Golubac) von wenigeren Kastellen als der Abschnitt östlich vom letzteren Kastell bewacht war. Ein Blick auf die Karte (Abb. 4) zeigt, daß die zwei offenbar ungleich bewachten Abschnitte dem gebirgigen bzw. dem flachen Teil des Banates entsprechen. Der moesische Grenzabschnitt vor dem flachen Teil des Banates brauchte offenbar nicht so viele Truppen, um gesichert zu werden, wie derjenige vor dem gebirgigen Teil. Dies könnte bedeuten, daß in der Banater Ebene die Bevölkerung den Römern aus gewissen Gründen weniger gefährlicher schien als diejenige aus dem Ostbanat. Es ist jedoch auch zu vermerken, daß eben auf dem anscheinend weniger bewachten Grenzabschnitt sich zwei Legionslager befanden, nämlich Singidunum und Viminacium. Andererseits ist wahrscheinlich, daß die Flotte Moesiens, die *classis Flavia Moesica*, auf der Banater Donaustrecke nicht vor der Zeit Trajans gesegelt war[19], da die Navigation durch die Stromschnellen der Eisernen Tore erst durch den Navigationskanal Trajans ermöglicht wurde[20]. Jedenfalls muß in Betracht gezogen werden, daß in der Banater Ebene westlich vom Fluß Caraş und der von ihm nach Norden fortgesetzten imaginären Linie keine einheimischen Befestigungen bekannt sind. Tatsächlich kennen wir dakische Festungen aus dem 1. Jh. v. Chr.-1. Jh. n. Chr. nur auf dem linken Donauufer im hohen (östlichen) Teil

---

[17] A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 49 f; 80 ff.

[18] M. Mirković, *The Iron Gates (Đerdap) and the Roman Policy on the Moesian Limes AD 33-117*, in *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Hrsg. P. Petrović), Belgrad 1996, S. 31-33.

[19] Vgl. *ebenda*, S. 37.

[20] Eine Inschrift aus Karataš bezeugt den Bau des Kanals im Jahr 101 n. Chr. : *Imperator Caesar Divi Nervae filius/Nerva Traianus Augustus Germanicus/pontifex maximus, tribunicia potestate V, pater patriae, consul IIII/ob periculo cataractarum /derivato flumine, tutam Da/nuvi navigationem fecit*; s. J. Šašel, in *JRS*, 63, 1973, S. 175 ff.

des Banates (wie Socol[21], Divici[22][21a], Pescari[23], Liubcova[24]) und eine am Fluß Caraş, an der Demarkation zwischen dem hohen und dem flachen Teil dieses Gebietes (Židovar[25] bei Orešac, Serbien). Befestigungen sprechen natürlich für politische und militärische Organisierungformen der hiesigen Bevölkerung, und diese Organisierung scheint nur in diesem östlichen Teil des Banates existiert zu haben. Die schon erwähnten damaligen ungünstigen Naturbedingungen der Banater Ebene (Schwemmland, Sümpfe entlang des Ostufers der Theiß, Sandhügel des Deliblats im Südosten dieser Ebene) erlaubten wahrscheinlich keine dichte Besiedlung und, dementsprechend, keine für die Römer gefährliche militärisch-politische Organi-sierungsformen.

Der erste große dako-römische Konflikt entstand zur Zeit Domitians. Jordanes berichtet über den Angriff der Daker in Moesien unter ihrem König Dorpaneus. Die Daker hätten die Verträge, die sie mit anderen Kaisern hatten (*cum aliis principibus*), wegen der „Geizigkeit Domitians" (*avaritia Domitiani*), gebrochen [26]. Obwohl kurz, beinhaltet diese Nachricht wichtige Informationen: den Namen des dakischen Königs, der diesen Feldzug (ein)geleitet hat; daß die Daker Verträge mit früheren römischen Kaisern geschlossen hatten und den Grund des Angriffs: die Geizigkeit Domitians. Über den Grund können wir heute nur noch spekulieren. Es ist schwer zu glauben, daß die Daker die *avaritia Domitiani* nur vom Hörensagen kannten und sich für einen Präventionskrieg entschieden haben, wie uns Jordanes zu verstehen gibt. Viel wahrscheinlicher ist es, daß Domitian tatsächlich die für die Klientelar-verhältnisse üblichen Subsidien an die Daker vermindert hat. Daß diese Maßnahme Domitians bei Jordanes als „Geizigkeit" abgestempelt wird, ist

---

[21] S. M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Şantierul arheologic Divici. Cercetările din anii 1995-1996 (raport preliminar)*, in *Cerc. Arh.Aria Nord-tracă*, II, Bucureşti 1997, S. 381, mit Angabe der älteren Literatur.
[22] *Ebenda*, S. 373-381; M. Gumă, S.A. Luca, C. Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985-1987*, in *Banatica*, IX, 1987, S. 199-238; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988-1994. Principalele rezultate*, in *Cerc.Arh.Aria Nord-tracă,* I, Bucureşti 1995, S. 401-413; Dies., *Les fibules du site fortifié de Liubcova-Stenca et de la citadelle de Divici-Grad*, in *Le Djerdap/les Portes de Fer á la deuxieme moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo – Drobeta-Turnu Severin*, Belgrad 1999, S. 67-70.
[23] Fl. Medeleţ, T. Soroceanu, N. Gudea, *Descoperiri din epoca dacică la Pescari*, in *ActaMN*, VIII, 1971, S. 465-475; Şt. Matei, I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, in *Banatica*, II, 1973, S. 141-156.
[24] M. Gumă, *Cercetări arheologice pe Stenca Liubcovei*, in *Banatica*, IV, 1977, S. 69-104; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Les fibules*...(Anm. 22), S. 65-67.
[25] B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar*, Belgrad 1952; M. Sladić, *Židovar in the Late Iron Age*, in J. Uzelac et. al., *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Belgrad –Vršac 1997, S. 53-67; M. Jevtić, M. Sladić, *Some Startigraphic Issues of the Iron Age Settlements at Židovar*, in *Le Djerdap/Les Portes de Fer*...(Anm. 22), S. 94-97.
[26] Jordanes, *Getica*, 76.

wahrscheinlich nichts anderes als eine Folge des schlechten Bildes dieses Kaisers in den meisten literarischen Werken des römischen Altertums, die auch in Jordanes` ohnehin „getenfreundliches“ Buch eingedrungen ist.

Der dakische Angriff – der entweder im Frühling-Sommer des Jahres 85[27] oder im Winter 85/86 n. Chr. stattfand[28] - war anscheinend verheerend[29] und führte zur Tötung des moesischen Legaten C. Oppius Sabinus auf dem Schlachtfeld. Im Jahr 86 n. Chr. kam Domitian selber nach Moesien, zusammen mit dem Prätorianerprefekten Cornelius Fuscus. Diesem gelang es, die Daker über die Donau zurückzudrängen. Moesien wurde neu organisiert in *Moesia Superior*, den westlichen Teil Moesiens, dem auch der südwestliche Teil Dakiens benachbart lag, und in *Moesia Inferior*, den mittleren und östlichen Teil der alten Provinz, donauabwärts von Ratiaria bis zum Schwarzen Meer. Die Armee in diesen Provinzen wurde erheblich verstärkt[30]. Die Episoden des domitianischen Krieges gegen die Daker sind im allgemeinen bekannt, obzwar die Fachleute sich über manche chronologische Sequenzen noch nicht geeinigt haben[31]. Für unseren Zweck ist es aber zufriedenstellend, die Hauptmomente dieses Krieges kurz aufzuzählen. Die Expedition des Prätorianerpräfekten Fuscus in Dakien (wahrscheinlich 87 n. Chr.) endete mit einer totalen Niederlage, der Zerstörung seiner Armee und seinem Tod[32]. Erst im nächsten Jahr gelang es Tettius Iulianus, die Daker in ihrem Land bei Tapae zu besiegen. Damit zwang er König Dekebal, um Frieden zu bitten[33]. Es wird allgemein angenommen, daß Tapae ein Ort am östlichen Rand Süd-westdakiens war, nämlich am Paß der „Eisernen Tore Siebenbürgens“, d.h. zwischen dem Banat und Siebenbürgen[34] (möglicherweise bezeichnete der Name auch den ganzen Paß). Deshalb wird vermutet, daß die Expedition von Iulianus gegen die Daker eben durch das Ostbanat verlaufen ist. Wenn dies so ist, sind Iulianus′ Einheiten höchstwahrscheinlich dem gleichen Weg gefolgt wie später diejenigen Trajans, nämlich der späteren römischen Straße von Lederata bis Tibiscum und von hier weiter nach Osten ins Bistra-Tal (die von uns „westliche Straße“ genannt wurde, s. Karte, Abb. 1). Für einen Feldzug im Feindesland scheint diese Variante die sicherere zu sein,

---

[27] So G. Alföldy, H. Halfmann, *M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus,General Domitians und Rivale Trajans*, in G. Alföldy, *Römische Heeresgeschichte* (Ed. M. P. Speidel), Amsterdam 1987, S.180 f (ursprünglich erschienen in *Chiron*, 3, 1973, S. 331-373); K. Strobel, *Die Dakerkriege Domitians*, Bonn 1989, S. 42.

[28] C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, *Beiträge zur Völkerkunde von Sődosteuropa*, V/2, Wien-Leipzig 1937, S. 5; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972, S. 278.

[29] Tacitus, *Agricola*, 41, 1-2.

[30] A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 82-83.

[31] S. die von der in der rumänischen Fachliteratur vertretenen Chronologie abweichende Zeittafel von K. Strobel, *a.a.O.* (Anm. 27).

[32] Jordanes, *Getica*, 78.

[33] Cassius Dio, LXVII, 10 und 7 (die richtige chronologische Folge).

[34] S. TIR, L34, S. 109; H. Daicoviciu, *Tapae*, in *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti 1976, S. 562.

da die andere spätere römische Hauptstraße (von uns „östliche Straße" genannt) von Dierna bis Tibiscum über lange Strecken durch enge und von Höhen flankierte – daher militärisch riskante – Korridore verläuft, wie z.B. den Tscherna (Cerna)-Korridor und das obere Temesch (Timiş)-Tal. Es ist nicht klar, ob die dort gelegenen dakischen Befestigungen in diesem Feldzug zerstört wurden. Die bisherigen Forschungen konnten nur feststellen, daß einige dieser Festungen irgendwann am Ende des 1. Jhs. n. Chr. oder Anfang des 2. Jhs. n. Chr. von den Römern zerstört wurden (Divici[35], Pescari[36]). Die Befestigung von Liubcova scheint sogar früher zerstört gewesen zu sein, nämlich in der Zeit von Augustus und Tiberius[37], während diejenige von Židovar ohne Zeichen von Zerstörung zu einem unpräzisierten Zeitpunkt (aber in Verbindung mit römischen Feldzügen) verlassen wurde[38]. Die archäologische Erforschung dieser Anlagen ist bei weitem noch nicht abgeschlossen, und künftige Entdeckungen könnten das Ende dieser Befestigungen besser datieren.

Wie bekannt, endete der römisch-dakische Konflikt mit einem Friedens- und Klientelvertrag[39]. Obwohl die senatorische Partei diesen Vetrag fast als Kapitulation seitens von Domitian geschmäht hat (das schlechte Verhältnis Domitians zum Senat spielte hier die Hauptrolle und führte zum schlechten Ruf Domitians in beinahe allen literarischen Quellen des römischen Altertums, Dio eingeschlossen), könnten wir ihn heute als realistisch bezeichnen (die Lage an der Front gegen die Markomannen, Quaden und Sarmaten erlaubte kaum eine andere Lösung[40]). Eine Analyse dieses Vertrags ist nicht die Absicht dieser Arbeit[41]. Wir vermerken nur, daß er nicht aus dem Rahmen solcher Verträge fällt: die Daker erhielten zwar Subsidien und römische Fachkräfte für den militärischen und zivilen Bereich, aber Dekebal war von da an König der Daker „von Roms Gnaden" (Diegis, sein Vertreter und Bruder, erhielt die Krone von Domitian) und mußte die von den Römern erbeuteten Waffen und die Kriegsgefangenen zurückgeben. Auf jeden Fall zogen römische Truppen durch Dakien gegen die Markomannen, Quaden und Sarmaten[42] , und dies konnte nur nach Tettius Iulianus' Sieg über die Daker geschehen. Eine Niederlage in diesem Krieg veranlaßte Domitian, den

---

[35] S. die Anm. 21 und 22.

[36] S. St. Matei, I. Uzum, *a.a.O.* (Anm. 23), S. 144: „Die Zerstörung der letzten Phase der Befestigung könnte entweder mit den Strafexpeditionen gegen die Daker zur Zeit der Herrschaft des Kaisers Augustus oder mit dem Eroberungskriegen Dakiens in Verbindung gebracht werden…"

[37] M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Les fibules*… (Anm. 22), S. 67.

[38] A. Jovanović, *Židovar in the Roman Period*, in *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Vršac 1997, S. 77-78; M. Jevtić, M. Sladić, *a.a.O.* (Anm. 25), S. 96.

[39] Cassius Dio, LXVII, 7.

[40] *Ebenda.*

[41] S. neulich die Analyse von V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz 2000, S.175-196.

[42] ILS, 9200: … *Bellum Marcomannorum, Quadorum, Sarmatarum, adversus quos expeditionem fecit per regnum Decibali, regis Dacorum*…

genannten Friedensvertrag mit Dekebal zu schließen[43]. Was wir nicht wissen, ist, ob auch nach der Vetragsschließung römische Einheiten auf dem dakischen Territorium geblieben sind. Die literarischen Quellen schweigen diesbezüglich, und die Archäologie hat uns auch keine eindeutige Antworten gegeben. Manche Fachleute haben eine solche Stationierung in der Zeit Domitians vermutet[44]. Dieselben Fachleute geben aber zu, daß eindeutige Beweise dafür fehlen[45]. Im Prinzip wäre eine solche Situation möglich, aber nicht für lange Zeit und wahrscheinlich nicht auf ausgedehnten Gebieten. Es handelte sich möglicherweise um einen kurzzeitigen Aufenthalt nach dem Krieg. Es gibt allerdings Fälle, in denen römische Garnisonen auf dem Gebiet eines *rex amicus* stationiert waren, wie in manchen hellenistischen Königreichen, wo sie aber als Hauptzweck die Unterstützung des von Rom installierten Königs hatten[46]. Ein zweiter Zweck dieser Garnisonen war allerdings auch derjenige, den betreffenden König zu überwachen[47]. Es handelte sich in diesen Fällen aber nur um relativ kleine Einheiten, die gewöhnlich am jeweiligen Königssitz stationiert waren, d.h. in der Nähe des Königs.

Im Fall von Dakien nach dem Klientelvertrag aus dem Jahr 89 n. Chr. können wir diese Frage leider noch nicht beantworten. Wenn die archäologische Untersuchung der Befestigungen aus dem Banat noch keine eindeutige Lösung dafür gefunden hat, so deshalb, weil die Erforschung v.a. der frühen römischen Holz-Erde-Befestigungen auf diesem Gebiet noch in der Anfangsphase ist. Solche Kastelle wurden in einigen Orten Südwestdakiens signaliert, aber sehr wenige von ihnen wurden auch untersucht. An der „westlichen Straße“ liegen die noch nicht untersuchten Kastelle von Grebenac und Dupljaja (Serbien)[48]. Weiter nördlich, in Vărădia (rumänisches Banat), gibt es zwei römische Kastelle, eines davon nur aus Holz und Erde auf einer Höhe („Chilii“-Hügel), das zweite mit einer ursprünglichen Holz-Erde-Phase und einer späteren Steinbauphase, auf dem Flachland (Ort „Pusta“), am Fluß Karasch (Caraş), weniger als 1 km Luftlinie nordwestlich vom ersten Kastell entfernt. Die bisher nur als Grabungsberichte publizierten Ergebnisse führen zur Hypothese, daß das Erdkastell auf der Höhe nur bis in der Zeit Trajans bestanden hat, ohne aber präzisieren zu können, ob es vor

---

[43] Cassius Dio, LXVII, 7.

[44] S. C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara 1998, S. 36 mit Anm. 47 und 48.

[45] *Ebenda*; D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, în *AnBan*, III, 1994, S. 310.

[46] D.C. Braund, *Rome and the Friendly King*, London 1984, S. 94 f.

[47] *Ebenda*.

[48] S. M. Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, in *Studii de Istorie a Banatului*, XVII-XVIII (1993-1994), 1996, S. 29, 33; Dies., *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, in *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Hrsg. P. Petrović), Belgrad 1996, S. 131; N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, in *JRGZM*, 44, 1997, S. 25 f; die Situation dieser Befestigungen geht aus diesen Arbeiten nicht sehr klar hervor, was wahrscheinlich auch der unzureichenden Kenntnis der lokalen Topographie zuzuschreiben ist.

der Zeit dieses Kaisers (etwa in domitianischer Zeit) gebaut wurde, da die vortrajanischen Datierungselemente, wie Münzen, nur *termini postquem* bieten[49]. Eine ähnliche Situation gibt es im Auxiliarkastell von Surducul Mare (*Centum Putea?*), weiter nördlich an der gleichen Straße gelegen. Das Holz-Erde-Kastell scheint nicht für lange Zeit bestanden zu haben, seine archäologische Untersuchung ist aber noch lange nicht abgeschlossen[50].

Auch in Tibiscum fand man zwei frühe, einander ablösende Holz-Erde-Bauphasen, ein erstes kleines *castellum* (60 x 60 m) und ein Auxiliarkastell (101 x 110 m) an derselben Stelle. Die Leiterin der Grabungen datierte das *castellum* in die Zeit zwischen den zwei Dakerkriegen Trajans (102-105 n. Chr.) und die Errichtung des Kastells „in Trajans Zeit“ [51], also nich etwa in die Zeit Domitians. Schlußfolgernd zu diesem Thema könnte man sagen, daß die militärische Präsenz in Dekebals Dakien in domitianischer Zeit eine nicht auszuschließende Möglichkeit ist. Eine Lösung dieser Frage könnte durch die systematische Erforschung der Holz-Erde-Kastelle (sowohl der selbstständigen Erdbefestigungen als auch der Holz-Erde-Phasen der späteren Steinkastelle) einerseits und durch die Erforschung der römischen Kastelle, die unmittelbar auf dem nördlichen Ufer dieses Donauabschnittes liegen, andererseits gefunden werden. Die römische Befestigung, die im 2.-3. Jh. n. Chr. in Banatska Palanka (*Translederata*?) existiert haben muß, wurde bisher nicht einmal lokalisiert; es wurde nur die spätrömische Festung auf der benachbarten Insel Spaja untersucht[52]. Weitere Forschungen müßten auch im Auxiliarkastell von Pojejena durchgeführt werden, um u.a. die Phasen und die Datierung dieser Befestigung zu präzisieren[53]. Im Prinzip sollten die Kastelle auf dem linken (dakischen) Donauufer chronologisch die ersten sein, wenn die Römer noch vor der trajanischen Eroberung Brückenköpfe nördlich der Donau hatten.

Es gibt keine weiteren literarischen Nachrichten über die römisch-dakischen Verhältnisse bis zu den dakischen Kriegen Trajans. Wir können annehmen, daß Domitians Vertrag mit Dekebal von beiden Seiten eingehalten wurde.

Trajan war der erste römische Kaiser, der sich entschieden hat, den Weg einer radikalen Lösung für das „dakische Problem“ zu gehen. Dies könnte auch als

---

[49] Forschungen E. Iaroslavschi und O. Bozu.

[50] D. Protase, *Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, III, 1975, S. 345-348; s. N. Gudea, *a.a.O.* (Anm. 46), S. 28.

[51] D. Benea, in *AnBan*, III, 1994, S. 317.

[52] S. M. Đordević, in *Studii de istorie a Banatului*, S. 25 f mit der Literatur.

[53] S. N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, in *Banatica*, II, 1973, S. 85-96; N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, in *Banatica*, III, 1975, S. 333-343; N. Gudea, O. Bozu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977-1978*, in *Banatica*, V, 1979, S. 181-185.

eine zu erwartende Entwicklung des neuen, von Trajan betriebenen Kurses der römischen Politik den barbarischen Nachbarn gegenüber verstanden werden, ein Kurs, der mit der augusteischen Methode, die Grenzen mittels Diplomatie zu sichern, zeitweilig radikal brach[54]. Eine der Ursachen der neuen dakisch-römischen Kriege war in erster Linie mit Sicherheit die starke politische und militärische Stellung des dakischen Königreiches am Anfang des 2. Jhs. n. Chr[55], wie wahrscheinlich auch seine Fähigkeit, besorgniserregende Koalitionen mit verschiedenen Nachbarvölkern zu schließen, wie es sich v.a. im ersten Krieg Trajans gegen die Daker zeigte[56].

Über diese Kriege gibt es zahlreiche Beiträge, die ihre verschiedenen Aspekte oder den gesamten Kriegsverlauf untersuchten[57], so daß wir hier keine neue Daten hinfügen können. Ich werde nur diejenigen Daten und Aspekte in Erinnerung rufen, die den südwestlichen Teil Dakiens betreffen.

Es ist bekannt, daß wenigstens ein Teil der römischen Armee, von Trajan selbst geführt, auf dem gleichen Weg in Dekebals Dakien eimarschiert ist wie das Militär von Tettius Iulianus, nämlich auf der Trasse der „westlichen Straße“ von Lederata nach Tibiscum[58] und von dort weiter nach Tapae. Trajan selber erwähnt zwei Orte auf diesem Weg: Berzobis und Aizis, im einzigen Fragment seiner „Kommentare“ zu den dakischen Kriegen, das beim Grammatiker Priscianus erhalten geblieben ist[59]. Die Straße wurde wahrscheinlich zum ersten Mal bei dieser Gelegenheit als römische Militärstraße konzipiert. Auf jeden Fall muß die Straße in der Zeitspanne zwischen den zwei Kriegen Trajans gegen die Daker existiert haben, da dieses Gebiet – d.h. das Ostbanat – schon in diesem ersten Krieg von den Römern besetzt wurde. Dies bedeutet, daß die römischen Garnisonen spätestens 102 n. Chr. schon hier stationiert waren. Es ist wiederum archäologisch schwer zu bestimmen, welche von den Befestigungen des Ostbanates schon während des ersten Krieges oder gleich nach dem ersten Krieg gebaut wurden. Noch weniger wissen wir über die Straße entlang der Marosch (Mureş) und die dazugehörigen römischen Militäranlagen zu dieser Zeit. Eine interessante Aufeinaderfolge von Kastellen an demselben Platz kennen wir aus Tibiscum, wo

---

[54] A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 89.
[55] Cassius Dio, LXVIII, 6.
[56] Cassius Dio, LXVIII, 8; 10.
[57] U.a. C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, III, Textband, Berlin-Leipzig 1900; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972; N. Gostar, *L' armée romaine dans les guerres daces de Trajan*, in *Dacia*, N.S., XXIII, 1979, S.116-121; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn 1984; R. Vulpe, *Columna lui Traian, monument al etnogenezei româneşti*, Bucureşti 1988; Al. Diaconescu, *Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, in *ActaMN*, XXXIV, 1, 1997, S. 13-52; C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara 1997, S. 27-46.
[58] Al. Diaconescu, *a.a.O.* (Anm. 57), S. 14.
[59] Priscianus, VI, 13, 205: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus.*

die chronologisch erste Befestigung – ein 60 x 60 m kleines *castellum* – in die Zeit zwischen 102-105 n. Chr. datiert wurde; die Besatzung bleibt leider unbekannt, man vermutet eine Legionsvexillation[60]. Aus derselben Zeit könnte auch die früheste römische Befestigung von Vărădia datieren, nämlich diejenige auf dem Hügel „Chilii", wo die Datierungselemente relativ früh sind (z.B. Münzen von Augustus bis Trajan)[61]. Hier wurden aber auch keine Ziegelstempel gefunden, so daß auch die hiesige Besatzung-struppe(n) noch unbekannt bleibt (bleiben).

Man hat ebenfalls vermutet, daß die große (ca. 336 x 336 m), nicht ergrabene, im Gelände noch sichtbare Befestigung von Zăvoi, im äußersten Osten des Banates, an der Straße von Tibiscum nach Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ebenfalls aus dieser Zeit datieren könnte[62]. Während einer Geländebegehung fand O. Bozu hier Ziegelstempel der *cohors I sagittariorum*[63], welche das große Kastell von Tibiscum gebaut hat. Die Lage der großen Befestigung von Zăvoi an der Straße, die vom Banat ins Innere Siebenbürgens und damit zum Kern des dakischen Königreiches in den Orăştie (Brooser)-Bergen führte, wie auch die Maße der Anlage scheinen die Datierung in die Periode der dakischen Kriege Trajans zu bestätigen. Allerdings bedürfte es systematischer Grabungen, um diese Hypothese endgültig zu bestätigen oder aufzugeben.

Es ist möglich, daß auch andere, frühe Holz-Erde-Bauphasen einiger Kastelle aus Südwestdakien aus der Zeitspanne 102-105 n. Chr. datieren, aber wir haben keine feste Anhaltspunkte für eine solche Datierung. Es wäre logisch, daß die Befestigungen an der „westlichen Straße" – dem Einmarschweg Trajans im ersten dakischen Krieg – eine Bauphase eben in dieser Zeit hätten, wenn sie auch nicht unbedingt die gleichen Maße hatten und die gleiche Art von Truppen beherbergten wie die späteren, sich an demselben Platz befindenden Kastelle. So könnte theoretisch auch sowohl das Kastell von Surducul Mare (Centum Putea?) wie auch das Legionslager von Berzobis[64] eine solche frühe Bauphase haben. Bis zu neuen Forschungsergebnissen dürfen wir uns aber nur sehr vorsichtig darüber äußern.

Ob Dekebals Königssitz Sarmizegetusa von den Römern schon im ersten Krieg erobert wurde[65] oder nur im zweiten[66], hat für den südwestlichen Teil Dakiens geringe Konsequenzen. Im einen wie im anderen Fall war der Ostteil

---

[60] D. Benea, in *AnBan*, III, 1994, S. 313; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti 1994, S. 17; 29-31.
[61] Forschungen E. Iaroslavschi-O. Bozu.
[62] IDR III/1, S. 234; N. Gudea, in *JRGZM*, 44, 1997, S. 37.
[63] O. Bozu, *Cohors I sagittariorum la Zăvoi*, in *Banatica*, IV, 1977, S. 131-133.
[64] S. M. Moga, *Castrul Berzobis*, in *Tibiscus*, I, 1970 (1971), S. 51-58; Fl. Medeleţ, R. Petrovszky, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Berzovia*, in *Tibiscus*, III, 1974, S. 133-136.
[65] U.a. I.I. Russu, *Ocuparea Daciei. Organizarea şi dezvoltarea provinciei*, in IDR I, S. 14; I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn 1993, S. 2 mit Anm. 8.
[66] U.a. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972, S. 328; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn 1984, S. 201.

dieseses Gebietes nach der erneuten Niederlage der Daker in Tapae und dem weiteren Vorrücken der Römer in Richtung Sarmizegetusa unter römischer Besatzung[67]. Nachdem ein neuer Friedens- und Klientelvertrag geschlossen worden war – diesmal zwischen Trajan und Dekebal –, ließ Trajan eine Legion (Armee?) in Sarmizegetusa (die unklare Dio-Stelle, welche die oben erwähnte Debatte über den Zeitpunkt der Eroberung des dakischen Königssitzes verursacht hat, s. Anm. 65 und 66) und „Garnisonen im ganzen Gebiet"[68], bevor er nach Rom zurückkehrte. Diese Garnisonen standen unter dem Kommando des Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus[69], kein anderer als derjenige, der kurz vor dem zweiten Krieg (105-106 n. Chr.) durch List von Dekebal gefangen wurde[70].

Nach dem endültigen Sieg Trajans im zweiten Krieg wurde die römische Provinz Dakien gegründet und damit auch ihre ersten Verteidigungssysteme installiert. Während wir über die Besat-zungsarmee Südwestdakiens und ihre Kastelle zwischen 102-105 n. Chr. sehr wenig wissen (s. oben), so ist das Bild des ständigen Heeres auf diesem Gebiet klarer, doch auch nicht lückenfrei, wie es sich im nächsten Kapitel erweisen wird.

---

[67] Cassius Dio, LXVIII, 8.
[68] *Ebenda*, LXVIII, 9.
[69] I. Piso, *a.a.O.* (Anm. 65), S. 1-3.
[70] Cassius Dio, LXVIII, 12.

KAPITEL II. DIE ERSTE ETAPPE DES RÖMISCHEN VERTEIDIGUNGSSYSTEMES IN SÜDWESTDAKIEN. DIE ZEIT TRAJANS

Es gibt in der rumänischen Fachliteratur die allgemein akzeptierte Ansicht, daß das Verteidigungssystem der römischen Provinz Dakien in seinen allgemeinen Zügen schon in der Zeit Trajans organisiert wurde[1]. Archäologisch und militärhistorisch gesehen müßten wir also trajanische Bauphasen der betreffenden Kastelle bzw. Legionslager feststellen können und die dazugehörigen militärischen Einheiten finden, deren Stationierung in diesen *castra* in die trajanische Zeit datierbar ist. Dafür ist es notwendig, einen Blick auf alle uns bekannten oder nur vermuteten Kastelle, wie auch auf die in die Zeit Trajans datierbaren Funde werfen.

Wie oben erwähnt, wurde die „westliche Straße" wahr-scheinlich spätestens am Anfang des ersten dakischen Krieges Trajans wenigstens in ihrer ersten Form gebaut, für die diese Straße als *limes* im früheren Sinne des Wortes, d.h. als eine für den Einmarsch ins Feindesland gebaute – daher zum Feind gerichtete - militärische Straße bezeichnet werden könnte[2]. Einige Befestigungen könnten ebenfalls Bauphasen aus dieser Zeit gehabt haben (s. oben). Nach dem endgültigen römischen Sieg auf die Daker wurde innerhalb des Organi-sierungsprozesses der dakischen Provinz auch ihre militärische Organisierung durchgeführt. An der erwähnten „westlichen Straße" gibt es mehrere Auxiliarkastelle und ein Legionslager, die - wenigstens theoretisch – trajanische Bauphasen und Garnisonen gehabt haben könnten.

Wenn wir diese Straße von Süden nach Norden betrachten, könnte eine erste römische Befestigung auf dem linken Donauufer (d.h. zu Dakien gehörend), gegenüber von Lederata (Ram, Serbien), in der Nähe des heutigen Dorfes **Banatska Palanka** (Serbien) existiert haben. Hier wurden militärische Ziegelstempel gefunden, von denen einige in die Zeit Trajans datiert werden können. So ist ein Stempel der *al(a) II P(annoniorum)*, eine Ala, von der wir wissen, daß sie an den dakischen Kriegen Trajans teilgenommen hat[3] und Teil der römischen Armee des trajanischen Dakien war[4]. Der gestempelte Ziegel stammt von der benachbarten Donauinsel Sapaja; wir wissen allerdings nicht, wie lange

---

[1] Z.B. N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, in *JRGZM*, 44, 1997, S.7.

[2] Siehe die Beispiele bei B. Isaac, *The Meaning of the Terms Limes and Limitanei*, in *JRS*, 78, 1988, S. 126-127.

[3] M. Speidel, *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, in *ActaMN*, VII, 1970, S. 511.

[4] Bezeugt in Dakien im Jahr 109 n. Chr., s. J. Garbsch, N. Gudea, *Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provincia Dacia*, in *ActaMP*, XIV-XV, 1990-1991, S. 61-82 = RMD III, 148 und 110 n. Chr. , s. IDR I, D III.

diese Ala an der Donau stationiert war, da ihr späteres ständiges Kastell in Gherla, im Norden Dakiens, lag[5]. Eine andere Hilfstruppe, deren Ziegelstempel in Stara Palanka gefunden wurde, war die *coh(ors) I Cre(tum)*, die in Dakien auch durch das Militärdiplom vom 2. Juli 110 als *cohors I Cretum sagittariorum* begläubigt ist[6]. Diese Truppe erscheint in keinem anderen dakischen Militärdiplom, ihr Name findet sich aber in den obermoesischen Diplomen aus den Jahren 160 und 161[7].

Ebenfalls in Banatska Palanka fand man einen einzigartigen gestempelten Ziegel der *coh(ors) II Hisp(anorum)*[8]. Es handelt sich um die *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata*; der Ziegel ist insofern einzigartig, als er auch eine ungeschickte, noch im rohen Ton eingeprägte Darstellung eines römischen Soldaten aufweist (womöglich eine Selbstdarstellung des *figlinarius*). Diese Hilfstruppe, ursprünglich in Pannonien, dann in Obermoesien zur Zeit Domitians und am Anfang der Regierung Trajans, hinterließ eine ins Jahr 108 n. Chr. datierte Inschrift für Mars Ultor in Werschetz (Vršac, serbisches Banat)[9]. Sie erscheint in der Truppenliste des dakischen Militärdiploms vom 2. Juli 110[10]. Man vermutete, daß die Widmung an Mars Ultor für das Wohlbefinden Trajans mit einem kriegerischen Konflikt zwischen Römern und Jazygen in den Jahren 107/108 in Verbindung gebracht werden kann[11]. Wir wissen nicht, wie lange sich die Kohorte in Werschetz aufhielt; ihr späteres ständiges Kastell war Bologa[12] im Nordwesten Dakiens.

Da alle oben erwähnten Hilfstruppen sich in Banatska Palanka allem Anschein nach nur kurz aufhielten, können wir vermuten, daß dieser wichtige Brückenkopf (obzwar hier keine Spur einer festen Brücke gefunden wurden) von Vexillationen der obermoesichen Legionen - die *legio VII Claudia* und *legio IIII Flavia*, die letztere unter Trajan in Südwestdakien – gehalten wurde, da gestempelte Ziegel dieser Legionen ebenfalls hier gefunden wurden[13].

Das Kastell aus den 2.-3. Jhd. n. Chr., das in Banatska Palanka existiert haben muß, ist leider bis heute unidentifiziert geblieben. Nur die spätrömische Befestigung auf der benachbarten Donauinsel Sapaja wurde erforscht[14].

---

[5] S. E. Nemeth, *Despre originea etnică a soldaţilor şi veteranilor din Dacia Porolissensis*, in *AnBan*, II, 1993, S. 196f; C.C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană*, in *SCIVA*, 1, 46, 1995, S. 45.
[6] IDR I, D III.
[7] CIL XVI, 111 bzw. RMD, 55
[8] IDR III/1, 7; s. auch E. Nemeth, in *Miles Romanus in provincia Dacia*, Cluj-Napoca 1997, S. 8, Nr. 18.
[9] IDR III/1, 106.
[10] IDR I, D III.
[11] L. Balla, *Guerre Iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108*, in *Studia Dacica. Collected Papers* (ed. E. Szabó), Debrecen 2000, 33-36 (ursprünglich erschienen in *ActaClassUnivDebr*, V, 1969, S. 111-113).
[12] S. M. Zahariade, *Trupe de origine hispanică în Dacia,* in *SCIVA*, XXVII, 4, 1976, S. 479-492; N. Gudea, M. Zahariade, *Spanish Units in Roman Dacia*, in *ArqEspArch*, 53, 1980, S. 61-76.
[13] IDR III/1, S. 38 f.
[14] M. Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, in *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII (1993-1994), 1996, S.25.

Man vermutet die Existenz eines römischen Kastells in **Vršac** (Werschetz, Serbien). Die Ortschaft liegt etwas weiter (ca. 15 km Luftlinie, s. Abb. 1) westlich von der „westlichen Straße". Hier fand man die schon oben erwähnte Inschrift der Kohorte II Hispanorum (s. Anm. 9) aus dem Jahr 108 n. Chr. und eine fragmentarische Grabinschrift eines anonymen *signifer* der *ala I Frontoniana Tungrorum*[15]. Diese Kavallerieeinheit war in der trajanischen Zeit Teil des pannonischen – später des niederpannonischen - Heeres, um erst zur Zeit Hadrians nach Dakien verlegt zu werden[16]. Ob diese Inschrift aus der Zeit Trajans oder Hadrians stammt, ist nicht mehr zu erschließen. Die meisten Fachleute glauben an einen „Dienstbeginn" dieser Ala in Südwestdakien am Anfang der Regierung Hadrians, da sie nachher in Ilişua (auf der Nordgrenze Dakiens) belegt ist[17]. Andere Einheiten sind in Werschetz nicht dokumentiert, und man hat ein eventuelles Kastell auch nicht identifiziert, so daß wir vorläufig vorziehen, diese Ortschaft nicht unter die Orten des römischen militärischen Systems aus Südwestdakien zu zählen.

In **Vărădia** (*Arcidava?*) ist die Situation für die trajanische Zeit auch ziemlich unklar. Man vermutet aufgrund der archäologischen Funde, daß das im vorigen Kapitel erwähnte Kastell vom Hügel „Chilii" bis am Ende der Regierung Trajans funktioniert hat[18]. Es gibt hier aber keinerlei Indizien über die Truppe(n), die sich in diesem Kastell aufgehalten hat/haben. Was das Steinkastell von Vărădia-"Pustă" (172 x 154 m) betrifft, brachten ältere Grabungen[19] einen Bronzebeschlag zu Tage, der einem Iulius Martialis, Soldat der *cohors I Vindelicorum*[20], gehört hat. Diese Kohorte findet sich in den Truppenlisten der dakischen Militärdiplome von 109[21] und vom 2. Juli 110[22] wieder - im letzteren Diplom als *milliaria* bezeichnet -, so daß ihre Anwesenheit in Dakien zur Zeit Trajans absolut gesichert ist. Im Kastell von Vărădia-„Pustă" fanden wir bisher aber keine andere Indizien für eine dortige Stationierung dieser Kohorte (weder Steininschriften noch gestempelte Ziegel). Am Ende des 2. Jhs. und am Anfang des 3. Jhs. n. Chr. ist die Einheit im großen Kastell von Tibiscum durch Ziegelstempel und Inschriften belegt[23].

---

[15] IDR III/1, 107.
[16] S. zusammenfassend C.C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (I)*, in *SCIVA*, 46, 1, 1995, S. 47-49; ders., *Auxilia Daciae*, Bucureşti 2002, S. 78 ff; B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien 2001, S. 26, Nr. 29; anders J. Spaul, *Ala*[2]. *The auxiliary cavalry units of the prediocletianic Imperial Roman Army*, Andover 1994, S. 119, 122.
[17] *Ebenda*; D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, in *AnBan*, III, 1994, S. 316.
[18] Freundliche Mitteilung E. Iaroslavschi und O. Bozu.
[19] Gr. Florescu, *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, in *Istros*, I, 1934, S. 60-72.
[20] IDR III/1, 110.
[21] J. Garbsch, N. Gudea, *Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provincia Dacia*, in *ActaMP*, XIV-XV, 1990-1991, S. 62-79 = RMD III, 148.
[22] IDR I, D III.
[23] D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucuresti 1994, S.54, 57; I. Piso, P. Rogozea, *Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, in *ZPE*, 58, 1985, S. 211 ff.

Ca. 20 km nördlich von Vărădia, an derselben Straße, lag das Kastell von **Surducul Mare** (*Centum Putea?*). Im Kastell wurden 1964 und 1968 Probegrabungen durchgeführt[24]. Die Befestigung war nur aus Holz und Erde gebaut und hat die Maße 132 x 128 m. Man vermutet hier die Anwesenheit einer Vexillation der Legion IV Flavia felix, da die Literatur vom Ende des 19. und Anfang des 20. Jh. solche Ziegelstempel – wenn auch ziemlich unklar und widersprüchlich – erwähnt[25]. Wenn dies so ist, kann man dem Holz-Erde-Kastell von Surducul Mare wenigstens eine trajanische Phase zuschreiben, da die erwähnte Legion nur zwischen 106-117 in Südwestdakien stationiert war. Die unvollständige Untersuchung des Kastells erlaubt keine anderen Äußerungen bezüglich der Datierung, Besatzung usw., Trotzdem glaubt der Leiter der Probegrabungen in Surducul Mare, auf Grund der bisher bekannten Datierungsindizien, daß dieses Kastell, gleichzeitig mit demjenigen von Vărădia-"Pustă" und dem Legionslager von Berzovia (s. unten), am Anfang der Regierung Hadrians aufgegeben wurden[26]. Ich werde auf dieses Thema weiter unten zurück-kommen.

In **Berzovia** (*Berzobis*) – ca. 20 km nördlich von Surducul Mare - befand sich das Legionslager der *legio IIII Flavia felix*. Das Lager liegt größtenteils unter dem heutigen Dorf, was seine archäologische Untersuchung erheblich erschwert. Deshalb mußten sich die bisherigen Forschungen entweder auf Geländebegehungen oder auf Grabungen von kleinem Umfang beschränken[27]. Die Maße des Lagers (490 x 410 m) entsprechen einem mittelgroßen Legionslager[28]. Das Lager hatte Erdwall und Palissade, während manche Innenbauten – darunter die *principia* - Steinmauern hatten[29]. Die Anwesenheit der Legion in diesem Lager dauerte bis zur Neuorganisierung Dakiens am Anfang der Regierung Hadrians, während oder eher gleich nach dem Konflikt mit den Jazygen in den Jahren 117-118 n. Chr. Ein früherer Abzug der Legion nach Obermoesien – etwa im Jahr 114 n. Chr.[30]- wurde aus provinzialrechtlichen Gründen als unwahrscheinlich bezeichnet[31]. Ziegel-

---

[24] D. Protase, *Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, III, 1975, S. 345-348.
[25] S. *ebenda*, S. 345 mit Anm. 1.
[26] *Ebenda*, S. 348; S. D. Protase, *Legiunea a IIII-a la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 47-72.
[27] S. die ältere Literatur und die Forschungsgeschichte bei M. Moga, *Castrul Berzobis*, in *Tibiscus*, I, 1971, S. 51-58 und bei Fl. Medeleţ, R. Petrovszky, *Cercetări arheologice în castrul roman de la Berzovia*, in *Tibiscus*, III, 1974, S. 133-136.
[28] S. eine vergleichende Liste einiger Legionslager nach ihrer Fläche bei M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a V-a Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca 1987, S. 98 f.
[29] S. D. Protase, *a.a.O.* (Anm. 26), S. 49-51; M. Moga, *a.a.O.* (Anm.26), S. 54; Fl. Medeleţ, R. Petrovszky, *a.a.O.* (Anm. 27), S. 135 f.
[30] D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca 1983, S. 158; Dies., in *AnBan*, III, 1994, S. 316; der Abzug der Legion hätte für ihre Abkommandierung in den parthischen Krieg Trajans stattgefunden.
[31] I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn 1993, S. 8f mit Anm. 47:"Das hiesse, daß Dakien seit 114 prätorisch geworden wäre, was weder bewiesen, noch wahrscheinlich ist..."

stempel der Legion IV Flavia wurden in mehreren Orten des Banates signaliert[32], was für die erstrangige Rolle dieser Legion im militärischen System Südwestdakiens zur Zeit Trajans spricht.

An der "westlichen Straße" sind aus kartographischen Quellen wie der *Tabula Peutingeriana* oder dem Geographen von Ravenna auch die Namen von anderen Ortschaften bekannt, wie *Aizis* (auch bei Priscianus, VI, 13 zusammen mit Berzobis, im einzigen erhalten gebliebenen Zitat aus den Kommentaren Trajans zu seinen Dakerkriegen erwähnt) oder *Caput Bubali* , beide auf der Strecke zwischen Berzobis und Tibiscum (Abb. 6). Diese möglichen römischen Objekte wurden nicht untersucht, obwohl man sie hypothetisch in aktuellen Ortschaften lokalisierte (Fârliug, Kr. Caraş-Severin für *Aizis* und Cornuţel, ders. Kreis, für *Caput Bubali*). Über sie wie auch über die ununtersuchte(n) Befestigung(en) von Grebenac (Serbien), südlich von Vărădia, können wir eigentlich nichts sicheres sagen; um so weniger können wir uns über ihre Funktion, Datierung, Rolle, Besatzung usw. äußern. Es ist möglich, daß diese beiden Einträge in die antiken Karten keine Kastelle, sondern *stationes* oder *mansiones* innerhalb des *cursus publicus* darstellten.

Die „östliche Straße" begann in Dakien auf dem linken Donauufer bei **Orşova** (*Dierna*). In Dierna wurden einige militärische Ziegelstempel gefunden[33], die aber keine gesicherten Fundum-stände haben und größtenteils verlorengegangen sind. Die Rettungsgrabungen der Jahre 1968-1970 (Alt-Orşova, unter der sich auch die antike Stadt Dierna befand, wurde vom Stausee des Wasserkraftwerks "Eiserne Tore I" überdeckt) erbrachten keinen eindeutigen Beweis für ein Kastell[34]. Eine militärische Anwesenheit an einem so wichtigen Ort wäre wenigstens während der dakischen Kriegen Trajans zu erwarten, wahrscheinlich auch später, aber nichts sicheres kann gesagt werden.

Das nächste identifizierte Kastell an dieser Straße befindet sich in der Nähe des heutigen Dorfes **Mehadia** (Kr. Caraş-Severin). Die meisten Fachleute schrieben diesem Kastell den antiken Namen *Praetorium* zu, obwohl in der *Tabula Peutingeriana*[35] nach *Tierna* (*=Dierna*) eine Ortschaft namens *Ad Media*(*m*) folgt und erst nach dieser letzteren *Praetorio* (Abb. 6). Das Kastell wurde während und gleich nach dem letzten Weltkrieg archäologisch untersucht, aber der Großteil der Dokumentation und der Funde scheint verlorengegangen zu sein[36].

---

[32] S. D. Protase, *a.a.O.* (Anm. 26), Tabelle 2.

[33] S. IDR III/1, S. 73 ff.

[34] Freundliche Mitteilung von Fl. Medeleţ, der an den Rettungsgrabungen jener Jahre direkt teilgenommen hat.

[35] Segm. VII, 3.

[36] M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti 1993, S. 8-12.

Man behauptet, daß das Kastell eine erste Holz-Erde-Phase gehabt hätte, ohne sie zu datieren[37]. Auf jeden Fall muß man den Erdwall (oder eine Phase des Erdwalls) nach dem Jahr 154 n. Chr. datieren, da ein Fragment des Militärdiploms IDR I, D XVII für Dacia Porolissensis im Wall gefunden wurde[38].

In Mehadia wurden auch Truppenziegelstempel gefunden. Unter diesen Stempeln sind auch diejenigen der Legionen XIII Gemina und V Macedonica[39]. Ein im Kastell von Mehadia gefundenen gestempelten Ziegel beinhaltet die Namen beider Legionen: *leg(iones) V M(acedonica) et XIII G(emin)a*[40]. Die Identifikation der zwei Legionen führt zu einer Datierung wenigstens dieses Ziegelstempels jedenfalls nach dem Jahr 168, als die Legion V Macedonica nach Dakien versetzt wurde. Es gibt die Meinung, daß dieser Ziegelstempel, wie auch derjenige, auf dem - von rechts nach links, spiegelverkehrt geschrieben - *leg(io) XIII G(emina)* zu lesen ist, mit militärischen Operationen aus der Zeit Gallienus in Verbindung stehen[41].

Von Auxiliartruppen sind in Mehadia zwei Arten von Ziegelstempeln bekannt: ein Fragment eines Stempels der *cohors VIII Raetorum*[42] und mehrere Exemplare mit dem Namen der *cohors III Delmatarum*[43] . Die letztere Kohorte wird ebenfalls in mehreren Steininschriften erwähnt[44]. Die Kohorte der Raetier war wahrscheinlich die Garnison des weiter nördlich, an derselben Straße, gelegenen Kastells von Teregova (s. unten) und der Fund ihres Stempels in Mehadia wird als Teilnahme an Bautätigkeiten angesehen[45]. Die Kohorte der „Delmatae" war allem Anschein nach die ständige Garnison des Kastells von Mehadia. Diese Truppe, die nur im dakischen Militärdiplom vom 1. April 179 auftaucht[46], scheint aber ziemlich spät, während der Markomannenkriege, nach Mehadia versetzt worden zu sein[47], und es gab sogar die Vermutung, daß sie erst eine Schöpfung des Marcus Aurelius gewesen sei[48]. Ihre datierbaren Inschriften in Mehadia stammen jedenfalls aus dem

---

[37] *Ebenda*, S. 27; N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, in *JRGZM*, 44, 1997, S. 32; die neuen Ausgrabungen in Mehadia sprechen auch von einer Holz-Erde-Phase des Kastells, s. D. Benea et al., *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, Nr. 118; dies., *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003*, Nr. 121.
[38] IDR I, S. 122; M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *a.a.O.* (Anm. 36), S. 27.
[39] IDR III/1, S. 119; Nr. 101, 102.
[40] IDR III/1, 102.
[41] V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca 1985, S. 72.
[42] IDR III/1, S.120.
[43] IDR III/1, 99, 100.
[44] IDR III/1, 76, 77, 81, 87.
[45] IDR III/1, S.120;
[46] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, in *ZPE*, 56, 1984, S. 265-267; 280 (= RMD II, 123).
[47] *Ebenda*, S. 280.
[48] C.C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (II)*, in *SCIVA*, 46, 3-4, S. 254; in *Auxilia Daciae*, 102 f (s. Anm. 16), Petolescu gibt diese Hypothese auf und zieht eine andere Hypothese vor, nämlich diejenige von J. Spaul, *Cohors*^{2}, Oxford 2000, 305 f, betreffend eine frühere Stationierung dieser Truppe in Obergermanien.

3. Jh[49]. Es gibt so keine eindeutige Indizien für die Zeit Trajans, was vielleicht auch eine Folge des oben erwähnten Forschungsstandes ist.

Das nächste identifizierte Kastell an der „östlichen Straße" liegt neben dem heutigen Dorf **Teregova** (*Ad Pannonios*?), ca. 28 km Luftlinie nördlich von Mehadia. Die Befestigung wurde noch weniger erforscht als diejenige von Mehadia; es gibt Probegrabungen aus dem Jahr 1969[50]; neue systematische Ausgrabungen begannen erst im Jahr 2001[51]. Die erste Grabung stellte zwei Phasen des Kastells – Holz-Erde- und eine Steinbauphase – fest, ohne sie datieren zu können[52]. Der einzige Hinweis auf die Besatzung ist ein fragmentarischer Ziegelstempel der *cohors VIII Raetorum*[53]. Die Kohorte war schon vom Anfang der Errichtung der Provinz an in Dakien, da sie in den ersten dakischen Militärdiplomen erscheint: Im Jahr 109[54] und in den zwei Diplomen des Jahres 110[55]. Die Truppe befand sich aber zu dieser Zeit wahrscheinlich noch nicht in Teregova, da sie im Jahr 129 eine Inschrift auf einer Statuenbasis für den Kaiser Hadrian im Kastell von Inlăceni (Kr. Harghita), in Ostdakien, hinterließ[56]. Man vermutet ihre Versetzung nach Teregova irgendwann nach diesem Jahr[57]. Diese Tatsache läßt uns für Teregova, wie auch im Fall von Mehadia, ohne Datierungselemente einer Truppe für die Zeit Trajans.

An derselben Straße, nördlich von Teregova (wenn es mit *Ad Pannonios* gleichgesetzt werden kann), werden von der *Tabula Peutingeriana* (Segm. VII, 3) und dem Geographen von Ravenna (IV, 14) auch andere Ortschaften verzeichnet: *Gaganis* und *Masclianis* (Abb. 6). Es ist ungewiß, ob sie militärische Anlagen oder etwa *stationes* waren, da diese im Gelände nicht identifiziert wurden.

Sowohl die „westliche" als auch die „östliche Straße" vereinigten sich neben dem großen Kastell von **Jupa** (*Tibiscum*). Die langjährigen systematischen Forschungen in diesem Kastell zeigten eine interessante Aufeinanderfolge von Phasen. In die trajanische Zeit datierte man, wie oben angedeutet (Kap. I), das kleine *castellum* von 60 x 60 m mit unbekannter Besatzung, und zwar in die Periode zwischen den zwei Dakerkriegen Trajans (102-105). Ein zweites, größeres Holz-Erde-Kastell (110 x 101 m) ersetzte diese kleine Befestigung nach dem Ende

---

[49] IDR III/1, 76- Iulia Mamaea und Severus Alexander; 77 – Gallienus; 87 – Grabinschrift mit *Aurelii* ohne *praenomina* (und nicht mit "Ael. Su[rus]", wie C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, 103)..
[50] N. Gudea, *Sondajul arheologic de la Teregova (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, II, 1973, S. 97-101.
[51] S. oben, „Einleitung".
[52] N. Gudea, *a.a.O.* (Anm. 50), S. 97.
[53] IDR III/1, 114.
[54] S. Anm. 21.
[55] IDR I, D II und DIII.
[56] IDR III/4, 263.
[57] I. Piso, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 45), S. 287f; IDR III/4, S. 208; C. C. Petolescu, *a.a.O.* (Anm. 47), S. 268.

des zweiten Krieges (106)[58]. Das Kastell wurde aufgrund der in diesem Niveau gefundenen Ziegelstempel der *cohors I sagittariorum* zugeschrieben[59]. Der erste in absoluten Zahlen datierbare Beleg dieser Truppe in Tibiscum ist aber eine in den *principia* des großen Kastells (letzte Phase) gefundene Inschrift aus dem Jahr 165 n. Chr.[60]. Gestempelte Ziegel dieser Bogenschützeneinheit wurden auch im unweit (ca. 20 km) gelegenen, ungegrabenen Kastell von Zăvoi gefunden (s. unten)[61]. Kein Militärdiplom Dakiens erwähnt den Namen dieser Kohorte.

Ebenfalls in die trajanische Zeit – während der Kriege gegen die Daker - datierte man hypothetisch auch das nicht untersuchte Kastell von **Zăvoi**[62], das ca. 20 km weiter östlich von Tibiscum, an der Straße nach Ulpia Traiana Sarmizegetusa liegt. Die hier während einer Geländebegehung gefundenen Ziegelstempel der *cohors I sagittariorum* (in der Form COH I S) wurden nicht datiert[63]. Daß in Zăvoi nicht nur ein Marschlager aus der Zeit der dakischen Kriege Trajans (?) lag, bezeugt die Anwesenheit von Steinmauer-Elementen auf dem Gelände[64]. Solange keine Grabung an diesem Objekt durchgeführt wird, kann man über die Rolle, Besatzung und Datierung dieser Befestigung höchstens spekulieren.

Im Süden des Banates, an der Donau (zwischen den zwei römischen Hauptstraßen), liegt das Auxiliarkastell von **Pojejena** (s. Abb.1). Am Anfang der 70er Jahre begann seine archäologische Untersuchung, die nach 1978 leider nicht fortgesetzt wurde[65]. Die Grabungen stellten die Maße des Steinkastells (letzte Phase) fest: 148 x 185 m. Man hat behauptet, daß das Kastell auch eine erste Holz-Erde-Phase gehabt hätte, was durchaus möglich und auch wahrscheinlich ist, obwohl die Begründung dieser Äußerung (das Vorhandensein des Erdwalls als Argument für die Holz-Erde-Phase) unzureichend ist[66].

Im Kastell fand man Spuren sowohl von einer Kohorte, nämlich der *cohors V Gallorum et Pannoniorum*, als auch von zwei Legionen, der *legio IV Flavia* und der *legio VII Claudia*[67]. Die stratigraphische Fundlage der gestempelten Ziegel geht aus den Grabungsberichten nicht hervor. Die Kohorte befand sich in Dakien seit

---

[58] D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti 1994, S. 18, 31-36.
[59] *Ebenda*, S. 18, 36; D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, in *AnBan*, III, 1994, S. 317.
[60] IDR III/1, 130.
[61] O. Bozu, *Cohors I Sagittariorum la Zăvoi (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, IV, 1977, S. 131-133.
[62] IDR III/1, S. 234; D. Benea, in *AnBan*, III, 1994, S. 317.
[63] S. Anm. 61.
[64] O. Bozu, *a.a.O.* (Anm. 61), S. 131.
[65] S. N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, in *Banatica*, II, 1973, S. 85-96; N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, in *Banatica*, III, 1975, S. 333-343; N. Gudea, O. Bozu, *Pojejena-"Via Bogdanovici"*, in *Banatica*, IV, 1977, S. 435 f; dies., *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977-1978*, in *Banatica*, V, 1979, S. 181-185.
[66] S. N. Gudea, I. Uzum, *a.a.O.* (Anm. 65), S. 86 f.
[67] *Ebenda*, S. 93, Abb. 7/3-8; S. 94; IDR III/1, S. 49-51.

der Gründung der Provinz, da sie in den ersten dakischen Militärdiplomen erscheint[68]. Es ist möglich, daß ihre Garnison schon in dieser Zeit in Pojejena war. Die Inschriften von zwei Präfekten[69] können entweder viel später als die Zeit Trajans oder nur sehr vage datiert werden[70]. Die Ziegelstempel der zwei oben genannten Legionen können in einem der Provinz Obermoesien so nah gelegenen Ort nicht überraschen. Ob die gestempelten Ziegel der Legion IV Flavia aus der Zeit ihres Aufenthaltes in Dakien (102-117/118) stammen, ist ungewiß. D. Protase glaubte, daß die Stempelform LEG IIII F, also ohne das zweite F für *felix*, aus einer späteren Periode (Ende des 3. Jh. n. Chr. oder noch später) stammen[71]; die Stempeltypen dieser Legion aus Pojejena haben eben diese Form[72]. Einige Stempel der Legion VII Claudia aus Pojejena haben die Form LEG VII CLC, was als *leg(io) VII Cl(audia) C(uppis)* aufgelöst wurde und ebenfalls als eine späte Form angesehen wird[73]. Die anderen Stempelformen dieser Legion aus Pojejena – ohne den Ortsnamen *Cuppae* (Golubac, Serbien, das ca. 15 km donauabwärts von Pojejena, am rechten Ufer des Flusses liegt) - könnten früher als die oben erwähnten Typen datiert werden, ohne aber die Datierung auf die trajanische Zeit einschränken zu können.

Eine römische Militärpräsenz gab es auch entlang des Flusses **Mureş (Marosch)**, am nördlichen Rand des Banates. In einigen Ortschaften an der unteren Marosch fand man Ziegelstempel der Legion XIII Gemina, wie in **Bulci**[74], **Cladova**[75], **Sânnicolau Mare (Groß-Sanktnikolaus)**[76] und **Cenad (Tschanad)**[77]. Im Arader Stadtteil **Aradul Nou (Neuarad)** entdeckte man ein Ziegelfragment mit dem Stempel der Legion IIII Flavia[78]. In **Groß-Sanktnikolaus** wurde auch eine Grabinschrift eines

---

[68] RMD III, 148 aus dem Jahr 109; IDR I, D III, aus dem Jahr 110. Ihre Erwähnug zur selben Zeit (das Militärdiplom aus Tokod aus dem Jahr 110, CIL XVI, 164) in Unterpannonien, zusammen mit anderen Einheiten die in beiden Militärdiplomen auftauchen, ist bis heute nicht zufriedenstellend geklärt worden; s. I. Piso, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 47), S. 281 f; C.C. Petolescu, in *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, S. 258 und Anm. 588;C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002, S. 107 ff; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, ActaMN, 38/I, 2001 (2003), S. 33 mit Anm. 23; E. Nemeth, *Die Römer im Karpatenbecken. Die politischen und militärischen Beziehungen zwischen Dakien und Pannonien in der Prinzipatszeit* (in Vorbereitung).

[69] IDR III/1, 10; 11.

[70] *Ebenda*, S. 40-42; C.C. Petolescu, in *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, S. 258 mit Anm. 593.

[71] D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, in *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, S.112.

[72] S. Anm. 67.

[73] D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca 1983, S.98.

[74] IDR III/1, S. 242.

[75] P. Hügel, *Cărămizi romane ştampilate descoperite la Cladova (jud. Arad)*, in *Ziridava*, XIX-XX, 1996, S. 73f.

[76] IDR III/1, S. 245.

[77] *Ebenda*, S. 247-249.

[78] IDR III/1, S. 242.

Veteranen der XIII. Legion in Zweitverwendung gefunden, die aber nach der Form der Buchstaben, den Ligaturen und den Personennamen in das 3. Jh. n. Chr. zu datieren ist[79]. Die gestempelten Ziegel von Cladova ausgenommen, sind alle oben erwähnten Funde meistens zufällige Entdeckungen. Es fehlen bis heute systematische Forschungen, die uns zu den entsprechenden römischen Baustrukturen führen könnten. Unter diesen Umständen ist eine engere Datierung der Präsenz der Legionsvexillationen entlang der Marosch unmöglich. Eine Datierung auf Grund der Stempelformen ist sehr unsicher, zumal die Stempel der Legion XIII gemina in Apulum selbst nur sehr breit datiert wurden: Die einfachen Stempel ohne Personennamen oder mit Personenamen in derselben Zeile wie der Legionsname wären wohl früher zu datieren als diejenigen wo der Name des *figlinarius* in der zweiten und – manchmal - dritten Zeile des Stempels erscheint[80].

In Cladova wurden außer den Stempeln der Legion XIII gemina auch einige der *cohors II Flavia Commagenorum* gefunden[81], einer Kohorte die im großen Kastell von Veţel (*Micia*), ca. 100 km maroschaufwärts von Cladova, stationiert war. Auch diese gestempelten Ziegel können nicht eng datiert werden. Die Kohorte wird in Dakien schon in den ersten Militärdiplomen erwähnt[82], so daß die Dislokation von Vexillationen aus dieser Truppe an die untere Marosch in der Zeit Trajans nicht auszuschließen ist.

Wir können vermuten, daß eine strategisch und für den Handel so wichtige Straße wie diese schon zur Zeit Trajans gebaut und überwacht wurde. Sie folgte übrigens der alten Salzstraße des Maroschtals, die schon in der Vorgeschichte benutzt war[83]. Diese Straße lief durch das Maroschtal weiter bis **Szeged** (*Partiscum*) (Ungarn), an der Mündung der Marosch in die Theiß. Die römerzeitlichen Funde aus Szeged erlauben leider auch keine engere Datierung, und eine Grabung am Ort dieser Funde ist kaum möglich, da dieser Bereich von der heutigen Stadt überbaut ist[84]. Einen eindeutigen militärischen Charakter haben die Funde aus Szeged auch nicht, einen offiziellen jedoch schon. Eine fragmentarische Inschrift, die wahrscheinlich einen *praefectus vehiculorum* und einen *vilicus* erwähnt[85], weist auf den *cursus publicus* und auf eine Zollstation hin.

Das Bild der militärischen Organisierung Südwestdakiens zur Zeit Trajans weist noch viele Lücken auf. Die meisten Indizien und Datierung-

---

[79] IDR III/1, 274.
[80] S. V. Moga, *a.a.O.* (Anm. 41), S. 48; 52.
[81] P. Hügel, *a.a.O.* (Anm. 75), S. 74 f.
[82] Im Jahre 109 – RMD III, 148 und 110 – IDR I, D III.
[83] S. D. Gabler, *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien*, in *Römer und Germanen in Mitteleuropa* (Hrsg. H. Grünert), Berlin 1976, S. 90.
[84] Für diese Funde s. P. Lakatos, *Funde der Römerzeit vom Gebiet der Szegediner Festung*, in *A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve*, 1964-1965; s. auch IDR III/1, S. 255 ff.
[85] IDR III/1, 281.

selemente führen aber zur Idee, daß wenigstens die „westliche Straße“ und die daran gelegenen Kastelle, wie auch das Lager der Legion IIII Flavia felix von Berzovia, schon in der Zeit der Dakerkriege Trajans in ihren ersten Formen gebaut wurden. Die früh zu datierenden Holz-Erde-Kastelle von Vărădia und Surduc, das Legionslager von Berzovia und die ersten zwei Befestigungen von Tibiscum[86] gehören aus archäologischen und militärhistorischen Gründen in die trajanische Zeit hinein. Was die “östliche Straße” anbelangt, sind die betreffenden Kastelle – Orşova (?), Mehadia, Teregova – viel weniger bekannt. Für eine trajanzeitliche Stationierung der in diesen Kastellen belegten Auxiliareinheiten haben wir keine entscheidende Anhaltspunkte, da wir für die *cohors III Delmatarum* (sive *Dalmatarum*) aus Mehadia – wie oben angedeutet – keine Nachrichten vor dem Jahr 179 haben, während die *cohors VIII Raetorum* aus Teregova im Jahr 129 noch in Ostdakien belegt ist. Auch die – spärliche – archäologische Untersuchung dieser Befestigungen brachte keine eindeutigen Datierungselemente für diese Zeit. Die Münzen, die in Mehadia entdeckt wurden, datieren auch aus früheren Perioden[87], aber dies sagt wenig über den militärischen Aspekt der dortigen römischen Präsenz in dieser Zeit. Die Existenz der “östlichen Straße” zur Zeit Trajans kann aus historischen und logischen Gründen vermutet werden; die Datierung und der Charakter der römischen militärischen Anwesenheit entlang dieser Straße können nur aus systematischen archäologischen Untersuchungen erschlossen werden.

---

[86] Es ist noch zu früh um etwas sicheres über ein mögliches weiteres Kastell in Tibiscum, auf dem anderen (rechten) Temeschufer, sagen zu können; vgl. A. Ardeţ, L. C. Ardeţ, *O nouă fortificaţie militară romană descoperită la Tibiscum-Iaz*, in *AnBan*, X-XI, 2002-2003 (2004), S. 109 ff.

[87] Während der Grabungen aus den Jahren 1942-1943 fand man sowohl im Kastellvicus als auch im Kastell selbst auch Münzen der Kaiser Trajan, Hadrian, Antoninus Pius usw.; s. M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *a.a.O.* (Anm. 35), S. 114; 132.

KAPITEL III.
DAS SYSTEM VON HADRIAN BIS ZU DEN „MARKOMANNENKRIEGEN“

Publius Aelius Hadrianus (117-138 n. Chr.) begann seine Regierung unter den bekannten Umständen und betrieb eine andere Provinzialpolitik als sein Vorgänger. Er verzichtete auf die von Trajan eroberten und provinzialisierten Gebiete jenseits des Euphrats[1], was die gespannte Situation im Orient auflockerte. In Untermoesien und in Dakien entstanden aber andere Konflikte, nämlich mit den Roxolanen bzw. mit ihren Verwandten aus der Theißebene, den Jazygen. Daß die Römer mit diesen zwei Völkerschaften schon früher vertragsmäßige Beziehungen hatten, kann als sicher gelten. Die Jazygen hatten als Verbündete der Römer zumindest am ersten dakischen Krieg Trajans teilgenommen, wie es sich aus einer Dio-Stelle ergibt[2], während sich die Roxolanen am Anfang der Regierung Hadrians über die Reduzierung der Subsidien seitens der Römer beschwerten[3]. Hadrian erledigte persönlich die Streitfrage mit den Roxolanen, wahrscheinlich durch die Erhöhung der Subsidien. Die Aufgabe der Großen Walachei (Muntenien) und der Südmoldau – von Trajan erobert und zu seiner Zeit der Provinz Untermoesien angeschlossen – trug auch dazu bei, den Druck der Roxolanen auf die südöstliche Grenze Dakiens zu vermindern[4]. Der östliche Teil der Kleinen Walachei und die südöstliche Ecke Siebenbürgens– vorher ebenfalls in Untermoesien – bildeten eine neue Provinz: *Dacia Inferior*. Das trajanische Dakien bekam den Namen *Dacia Superior*, so daß das Banat jetzt Teil Oberdakiens war.

Der Konflikt mit den Jazygen konnte aber mit friedlichen Lösungen nicht beigelegt werden. Der kriegerische Charakter dieses Konfliktes kann einigermaßen durch seine Konsequenzen im römischen Lager nachvollzogen werden. Der damalige konsularische Statthalter Dakiens, C. Iulius Quadratus Bassus, starb im Jahre 117 oder Anfang des Jahres 118, als die kriegerischen Operationen schon im Gang waren[5]. Hadrianus ernannte einen sehr erfahrenen Ritter, Q. Marcius Turbo, zum provisorischen Statthalter der beiden betroffenen Provinzen gleichzeitig, nämlich Dakien und Unterpannonien[6]. Es ist wohlbekannt, daß Turbo den Titel eines *praefectus Aegypti* erhielt, um als Ritter die Legionen der zwei Provinzen

[1] SHA, *Hadr.*, 5.
[2] Cassius Dio, LXVIII, 10.
[3] SHA, *Hadr.*, 6.
[4] Vgl. auch I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, Bonn 1993, S. 30 f.
[5] I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti 1973, S. 37 f; für die Datierung des Todes von Bassus, s. auch I. Piso, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 28.
[6] SHA, *Hadr.*, 6; IDR I, D VII(123 n. Chr.)

kommandieren zu können[7]. Der „Fachmann“ für die Unterdrückung solcher Unruhen[8] konnte die Jazygen bis Ende des Jahres 118 n. Chr. besiegen und sich vielleicht dem zweiten Teil seiner Aufgabe in Dakien widmen, nämlich der Schaffung einer dritten dakischen Provinz im Norden Oberdakiens mit dem Namen *Dacia Porolissensis*[9]. Die Organisierung dieser Provinz im Nordwesten Dakiens zeigt eigentlich, wo das Hauptkriegsgebiet lag und von woher die Römer eventuelle künftige gefährliche Angriffe erwarteten.

Was den Südwesten Dakiens betrifft, war dieses Gebiet Teil der Provinz Dacia Superior, von da an eine prätorische Provinz mit der Legion XIII gemina in Apulum (Alba Iulia), da die Legion IV Flavia felix nach Obermoesien geschickt wurde. Sowohl die älteren als auch die kürzlich wiederaufgenommenen Grabungen im Legionslager von Berzovia erbrachten keine eindeutigen Hinweise auf eine eventuelle Fortsetzung der militärischen Funktion dieses Lagers nach dem Abmarsch der Legion.

Die administrative und militärische Umorganisierung Dakiens am Anfang der Regierung Hadrians bedeutete auch Änderungen in der Truppendislokation der drei neuen Provinzen. Für den Südwesten Oberdakiens stellen wir die Anwesenheit von neuen militärischen Einheiten fest. Aus Syrien wurden palmyrenische Bogenschützen gegen die ebenfalls als gute Bogenschützen bekannten Jazygen eingesetzt. Als Belohnung für ihre Taten auf dem Schlachtfeld wurde den Palmyrenern das römische Bürgerrecht *ante emerita stipendia* gewährt. Dies geht aus den außergewöhnlichen oberdakischen Militärdiplomen aus den Jahren 120[10] und 126[11] hervor. Die Truppe wird in diesen Diplomen noch als locker organisiertes Armeekorps erwähnt: *Palmyreni sagittarii ex Syria* in den Diplomen des Jahres 120 und einfach *Palmyreni sagittarii* in denjenigen des Jahres 126. Es wurde in der Fachliteratur viel darüber debattiert, ob diese Truppe zunächst in Südwesten Dakiens tätig war, erst danach geteilt und in diesen Teilen in andere Regionen Dakiens abkommandiert wurde oder ob sie von Anfang an in mehrere Teile eingeteilt war usw.[12]. Logisch wäre, daß diese Palmyrener dorthin verlegt worden waren, wo man sie im Krieg gegen die Jazygen brauchte. Das gefährdete Gebiet kann damals die ganze Westgrenze Dakiens gewesen sein, so daß ihre Lokalisierung

---

[7] SHA, *Hadr.*, 7; s. v. a. die Erklärungen von G. Alföldy, *Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta*, ZPE, 36, 1979, 239 ff und die Ausführungen von I. Piso, *a.a.O.* (Anm. 4), S.31 f.

[8] Seine Tätigkeit in Cyrenaica und Zypern bzw. in Mauretania ist ebenfalls wohlbekannt: SHA, *Hadr.*, 5 u. 6

[9] Zum ersten Mal im bekannten und vieldiskutierten Militärdiplom aus dem Jahr 123 für Truppen aus Pannonia Inferior und Dacia Porolissensis erwähnt (IDR I, D VII; I.I. Russu, *a.a.O.* – Anm. 5).

[10] IDR I, D V und D VI.

[11] IDR I, D VIII und D IX.

[12] S. C.C. Petolescu, *Palmyreni Sagittarii qui sunt in Dacia Superiore*, in *SCIVA*, 30, 1, 1979, S. 106 ff; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, in *EphNap*, VII, 1997, S. 102 f.

in Oberdakien durch die Militärdiplome lediglich ihren anfänglichen offiziellen Aufenthaltsort zum Zeitpunkt ihrer Ankunft dort betroffen hätte. Zu jener Zeit existierte Dacia Porolissensis wahrscheinlich noch nicht[13], so daß sich die Palmyrener offiziell in der Dacia Superior befanden, obwohl Teile von ihnen schon im nördlichen Gebiet der Provinz, also in der künftigen Dacia Porolissensis, im Einsatz waren. In den folgenden Jahren blieben die palmyrenischen Bogenschützen, obwohl wahrscheinlich in mehreren Vexillationen verteilt – sicher in Tibiscum[14] und Porolissum[15] –, noch unter dem Oberbefehl von Iulius Severus, dem Statthalter der Dacia Superior, d.h der Provinz, in die sie ursprünglich abkommandiert wurden. Der nördliche Teil Oberdakiens wurde irgendwann zwischen 119-123 zur Dacia Porolissensis[16]; der palmyrenische Truppenteil aus Porolissum befand sich jetzt auf dem Gebiet der neuen Provinz, aber wahrscheinlich wurde er bis zu seiner Organisierung als Numerus während der Regierung des Antoninus Pius immer noch als Teil der ursprünglichen „Nationalmiliz" angesehen, mit Aufenthaltsort in Oberdakien, daher weiterhin unter der – eher nominellen - Autorität des oberdakischen Statthalters.

Wenigstens die Palmyrener aus Tibiscum wurden irgendwann vor dem Ende der Regierung des Antoninus Pius als ein Numerus organisiert, da eine durch einen palmyrenischen Textteil zwischen Dezember 159-Januar 160 genau datierte Inschrift[17] aus Tibiscum den hiesigen *numerus Palmyrenorum* erwähnt. Der Numerus trug den vollen Namen *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, wie es sich aus einigen Steininschriften und den Ziegelstempeln ergibt[18]. Dies bedeutete eine zusätzliche Truppe in Tibiscum, neben der schon früher stationierten *cohors I sagittariorum*. Damit waren in diesem wichtigen Ort schon zwei Bogenschützen-Einheiten stationiert, eine Maßnahme, die gezielt gegen die Jazygen gerichtet war. Die Palmyrener hatten wahrscheinlich eine Zeit lang ihr eigenes, unmittelbar neben demjenigen der Kohorte gelegenes Kastell[19].

---

[13] S. I. Piso, *Fasti*... (Anm. 4), S. 34.
[14] S. die Rekonstruktion einer fragmentarischen Inschrift von Tibiscum aus der Zeit des Antoninus Pius, wo die Palmyrener als *vexillatio Palmyrenorum* erscheinen, bei I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, in *ActaMN*, 36, I, 1999, S. 91-96.
[15] S. die von Petolescu, *a.a.O.* (Anm. 12), S. 105ff und in *Unitățile auxiliare din Dacia Romană*, in *SCIVA*, 47, 1, 1996, S. 31 zitierte Inschrift aus Palmyra (*AE*, 1947, 170), welche die Palmyrener des „ersten Vexillum" (πρωτός δυεζίλλος) aus Porolissum ihrem Präfekten T. Aelius... (T. Αιλιος...) widmen.
[16] S. Anm. 13.
[17] IDR III/1, 167.
[18] IDR III/1, 135, 153, 165 – Steininschriften; 256 – Ziegelstempel NPT in Ligatur.
[19] S. D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti 1994, S. 36-37.

Über die anderen Befestigungen aus dem Banat haben wir leider für die Zeit Hadrians keine eindeutigen Daten, was eventuelle Änderungen der Besatzungen oder der Baustrukturen betrifft. Es wurde die Meinung geäußert, daß die „westliche Straße" und ihre Kastelle am Anfang der Regierung Hadrians aufgegeben wurden[20]. Das Hauptargument dafür war das Fehlen der in nachtrajanische Zeit datierbaren archäologischen Funde in den Kastellen von dieser Straße. Zum vor 30 Jahren existierenden Stand fügen sich die zusammengestellten Ergebnisse der älteren und neueren Forschungen im Kastell von Vărădia-„Pustă" hinzu. Tatsächlich scheinen die Resultate sowohl der alten als auch der neuen Ausgrabungen von dort[21] zur Schlußfolgerung zu führen, daß die Befestigung am Anfang der Regierungszeit Hadrians aufegegeben wurde, da die späteste im Kastell entdeckte Münze ins Jahr 117 datiert wird[22]. Kein anderes bisher in Vărădia gefundenes Datierungselement überschreitet diese Datierung. Es ist möglich, daß die Aufgabe dieser Straße nicht auch das Belassen des zwischen der „westlichen" und der „östlichen Straße" liegenden Gebietes außerhalb der Provinz bedeutete, sondern nur der Verzicht auf die Kontrolle durch auf dieser Trasse ständig stationierte Truppen. Eine wirksame Kontrolle konnte man damals auch durch die – uns unbekannten – Bedingungen des Friedensvertrages zwischen dem Reich und den Jazygen, nach dem Konflikt von den Jahren 117-118 n. Chr. erreichen, so wie durch die eventuelle Überwachung des Territoriums mittels mobile Patrouillen. Andererseits wissen wir nicht, seit wann und mit welchen Truppen die „östliche Straße" zu dieser Zeit überwacht war. Die einzige Hilfstruppe, die eventuell noch in der Zeit Hadrians hierher gelangen konnte, war die *cohors VIII Raetorum*, in **Teregova** durch Ziegelstempel belegt[23], die im Jahr 129 in Inlăceni, im Osten Oberdakiens, eine Inschrift dem Kaiser Hadrian widmete[24]. Übrigens kann man sich eine Grenzüberwachung entlang einer sowohl nach Westen als auch nach Osten von Bergen flankierten Straße nur schwer vorstellen.

Zur Zeit des Kaisers **Antoninus Pius** (138-161 n. Chr.) stellen wir weitere Truppenbewegungen fest. In Tibiscum wurde eine dritte militärische Einheit stationiert, ein *numerus Maurorum Tibiscensium*. Dieser Numerus stammt, wie

---

[20] D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, in *ActaMN*, IV, 1967, S. 67; ders., unverändert, in *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, S. 114-116; ders., *Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, III, 1975, S. 348; ders., unverändert, in *Orizonturi daco-romane*, S. 243.
[21] S. E. Nemeth, *Die neuen Ausgrabungen im römischen Kastell von Vărădia-„Pustă"*, im Aktenband des 19. Internationalen Limeskongresses, September 2003, Pécs, Ungarn (in Vorbereitung).
[22] Cohen, II, 259; RIC, II, S. 405, Typ 535a oder b, von Gr. Florescu in der Ausgrabung des Jahres 1932 gefunden, s. *Istros*, I, 1934, S. 71.
[23] IDR III/1, 114.
[24] IDR III/4, 263.

auch andere Numeri von Mauren[25], wie früher auch die Palmyrener, aus einer unregelmäßigen Einheit, die glücklicherweise durch ein Militärdiplom aus dem Jahr 158 folgendermaßen bezeugt ist: *vexillariis Africae et Mauretaniae Caesariensis qui sunt cum* ***Mauris gentilibus*** *in Dacia Superiore*[26]. Auf dem Fragment eines anderen, ebenfalls aus der Zeit des Antoninus Pius stammenden Militärdiploms[27] liest man in der 5. Zeile *Mauris eq...*, was als *Mauris eq[u(itibus) et pedit(ibus)]* aufgelöst wurde. In der 6. Zeile des inzwischen verschollenen Diplomfragments glaubte man SIA SVP lesen zu können, also *[Moe]/sia Sup[eriore]*. Auf der Zeichnung des Bruchstückes kann man aber genauso gut auch CIA SVP, also *[Da]cia Sup[eriore]* lesen, trotz der Bedenken des ersten Herausgebers dieses Diplomfragments[28]. Da es sich hier ebenfalls um ein Diplomfragment aus der Zeit des Antoninus Pius handelt, können wir vermuten, daß diese *Mauri equites* (*et pedites*?) identisch mit den *Mauri gentiles* des Jahres 158 sein könnten und das Militärdiplom einen ähnlichen außergewöhnlichen Charakter hatte, wie diejenigen für die palmyrenischen Bogenschützen aus der Zeit Hadrians (s. oben). Die Verleihung der *civitas Romana* an solche „nationale Milizen“ war eine krasse Ausnahme und erfolgte auch in diesem Fall wahrscheinlich als Belohnung für besondere Kampftaten auf dem Schlachtfeld.

Irgendwann nach dem Jahr 158 wurden diese Mauren in mehreren Numeri organisiert, und einer von ihnen wurde nach Tibiscum verlegt. Es ist nicht völlig klar, warum die *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis* und die *Mauri gentiles* nach Dakien gekommen waren. In der Fachliteratur schreibt man diese Situation einem – wenig bekannten – Krieg des Antoninus Pius mit den freien Dakern zu. Der Konflikt wird entweder in die Jahre 155-157[29] oder in den Frühjahr-Sommer des Jahres 158[30] datiert . Manche Fachleute bestreiten, daß dieser Krieg stattgefunden hat, und sprechen sich hingegen für einen Krieg gegen die Roxolanen an der Grenze Unterdakiens in den ersten Regierungsjahren des Kaisers Antonius Pius aus[31]. Die Tatsache jedoch, daß wenigstens ein Teil von den

---

[25] S. u.a C.C. Petolescu, *Unitățile militare din Dacia romană (III)*, in *SCIVA*, 47, 1, 1996, S. 26-29; ders., *Auxilia Daciae*, București 2002, 134 ff; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, in *EphNap*, VII, 1997, S. 103-105.
[26] IDR I, D XVI.
[27] IDR I, D XXIX.
[28] S. IDR I, S. 162.
[29] D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuții la istoria trupelor de mauri din Dacia*, in *Banatica*, VIII, 1985, S. 142 f. Im Jahre 157 sind die inoffiziellen Beinamen *Dacicus* und *Germanicus* für Antoninus Pius bezeugt, s. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*², Darmstadt 1996, S. 135.
[30] I. Piso, *Fasti...* (Anm. 4), S. 70 f, wo unter den Gegnern der Römer in diesem Krieg auch die Jazygen vermutet werden.
[31] S. C.C. Petolescu, *Varia Daco-Romana (XVII). Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, in *Thraco-Dacica*, XIV, 1-2, 1993, S. 159-162.

numeri Maurorum an die westliche Grenze Oberdakiens verlegt wurden – einer, wie gesehen, nach Tibiscum, andere nach Micia und Alburnus Maior und einer nach Optatiana in Dacia Porolissensis[32] -, spricht auch für eine gespannte Lage in diesem Teil der Provinz. In dieser Hinsicht glauben wir auch, daß die Palmyrener aus Tibiscum nicht zufällig gerade an der Jahreswende 159/160 zum erstenmal als Numerus erwähnt werden (s. oben). Übrigens vermutet man, daß die Mauren zur gleichen Zeit als Numeri organisiert wurden wie die Palmyrener, d.h zwischen 158-160[33].

In Tibiscum wurde wahrscheinlich zu dieser Zeit oder kurz danach das große Steinkastell errichtet, um diesmal alle sich hier befindenden Truppen – *cohors I sagittariorum*, *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, *numerus Maurorum Tibiscensium* – zu beherbergen[34]. Eine ins Jahr 165 datierte, in den Principia des großen Kastells gefundene und von der *cohors I sagittariorum* errichtete Inschrift [35] bezeugt die Existenz dieses Kastells spätestens in diesem Jahr. Man weiß nicht, wie alle diese Einheiten im großen Steinkastell verteilt waren. Die besondere Form der Befestigung (der Grundriß ist nicht rechteckig, s. Abb. 7) könnte man dadurch erklären, daß das große Kastell die – mindestens – zwei schon vorhandenen, zueinander schief gelegene Kastelle umfasste und dabei die Westmauer des Numeruskastells (?) als Teil der entsprechenden Mauer des großen Kastells verwendete[36].

Aus der Zeit des Kaisers Antoninus Pius stammt auch eine kaiserliche Inschrift aus **Mehadia**[37]. Der Altar ist leider nicht vollständig erhalten geblieben, und es fehlt gerade der untere Teil, wo der Dedikant zu erwarten wäre. Die Inschrift, die am Anfang des 19. Jhs. im Kastell von Mehadia entdeckt wurde, bezeugt also eine dortige Militärpräsenz im Jahr 160 (tribunizische Gewalt XXIII des Antoninus Pius), aber die Einheit bleibt leider unbekannt.

Die *cohors V Gallorum et Pannoniorum equitata*, die in **Pojejena** stationiert war (s. Kap. II, unter Pojejena), erscheint auf keinem der Militärdiplome Oberdakiens aus der Zeit des Antoninus Pius. Sie findet sich hingegen in Diplomen

---

[32] In Micia (= Veţel, Kr. Hunedoara) stand der *numerus Maurorum Miciensium* und in Alburnus Maior (=Roşia Montană oder Abrud, Kr. Alba, zwei sehr nah zueinander gelegenen Ortschaften im Goldbergwerke-Gebiet der Westkarpaten) der *numerus Maurorum Hisp(anensium?)*, der vielleicht nicht aus diesen *Mauri gentiles* hervorgegangen ist; in Optatiana (=Sutor, Kr. Sălaj) der *numerus Maurorum Optatianensium*. S. C. C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia Romană (III)*, in *SCIVA*, 47, 1, 1996, S. 28-30; ders., *Auxilia Daciae*, S. 134 ff; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, in *EphNap*, VII, 1997, S. 103-105.

[33] D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 29), S. 143; E. Nemeth, *Despre organizarea unor numeri din Dacia Porolissensis*, in *StudIstBan*, XVI, 1992 (1993), S. 84; ders. *a.a.O.*(Anm. 32), S. 104.

[34] D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 19), S. 38.

[35] IDR III/1, 130.

[36] D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 19), S. 38.

[37] IDR III/1, 75.

für die Auxiliartruppen Obermoesiens aus den Jahren 156/157, 155/159, 160 und 161 wieder[38]. Man vermutete die Verlegung der Kohorte nach Obermoesien oder sogar ihre Ankunft in Pojejena erst in der Zeit des Kaisers Marcus Aurelius[39]. Da sie später, im Jahr 179, wieder unter den (ober)dakischen Kohorten erscheint (s. unten), ist vielleicht eine andere Erklärung wahrscheinlicher, nämlich daß der obermoesische Statthalter in einer gewissen Zeitspanne – vielleicht nur unter Antoninus Pius – seine Autorität auch über das linke Donauufer ausdehnte[40].

Wir verfügen über keine weiteren Informationen betreffend Änderungen im Verteidigungssystem Südwestdakiens in der Zeit des Antoninus Pius.

Unter **Marcus Aurelius** (161-180 n. Chr.) wurden auch die dakischen Provinzen – v.a. zwei von ihnen, Dacia Superior und Dacia Porolissensis - von den sogenannten „markomannischen" Kriegen betroffen. In dieser Region waren die Feinde natürlich die Jazygen, die sich der antirömischen Koalition angeschlossen hatten[41]. Daß der Südwesten Oberdakiens einer der Kriegsschauplätze war, kann als sicher gelten. Es ist wohlbekannt, daß in der Zeitspanne 168-170 die Kriegsoperationen auf diesem Gebiet von M. Claudius Fronto geführt wurden. Fronto wurde zunächst zum Statthalter Obermoesiens ernannt, danach von Obermoesien und Dacia Apulensis gleichzeitig, nachher von den drei (?) Dakien, und am Ende stand er an der Spitze der dakischen Provinzen und Obermoesiens[42]. Die verschiedenen Aufgaben Frontos spiegeln die aufeinanderfolgenden Etappen des Konfliktes (Defensive – Offensive - Defensive) wieder[43]. Man vermutet, daß die Feinde innerhalb dieser Zeitspanne in Dakien (Oberdakien) durch das Banat eingedrungen waren und sogar Ulpia Traiana Sarmizegetusa erreicht hatten[44]. Es gibt tatsächlich epigraphische Zeugnisse in

---

[38] Von C. C. Petolescu, *Auxilia* (Anm. 25), S. 108 mit Anm. 5 signaliertes Diplom; AE, 1998, 1617; CIL XVI, 111; RMD I, 55.

[39] C. C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (II)*, in *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, S. 258 mit Anm. 593.

[40] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, in *ZPE*, 56, 1984, S. 282-284; in einer ähnlichen Lage befand sich die *cohors III Campestris* von Drobeta, s. *ebenda*, S. 288 f; W. Eck et al. bieten neulich auch eine andere mögliche Erklärung, nämlich, daß es mehrere gleichnamige, jedoch unterschiedliche Hilfstruppen in verschiedenen Provinzen gleichzeitig geben konnte; sie konnten sich aus Teilungen der ursprünglichen Truppe und Ergänzungen der resultierten Teile bis zu eigenständigen Einheiten ergeben, s. W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, ActaMN, 38/I, 2001 (2003), S. 33 mit Anm. 23; vgl. auch C. C. Petolescu, *Auxilia* (Anm. 25), S. 108: „Dies bedeutet, daß es sich um zwei unterschiedliche Truppen handelt...".

[41] Cassius Dio, LXXI, 3; SHA, *Vita Marci Antonini*, 22, 1. S. A. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, Antaeus 17-18, Budapest 1989, S. 205-207; M. Moga, D. Benea, *Tibiscum și războaiele marcomanice*, in *Tibiscus*, V, 1978, S. 136 ff; I. Piso, *Fasti*...(Anm. 4), S. 101.

[42] CIL VI 1337=31640; IDR III/2, 90.

[43] S. die einwandfreie Deutung dieser Etappen bei I. Piso, *Fasti* (Anm. 4), S. 97-102.

[44] Die Argumente dafür bei M. Moga, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 41), S. 135 ff; I. Piso, *Fasti*... (Anm. 4), S. 101.

Tibiscum, wo z.B. ein Bürger deshalb, *quod effugerit periculum,* eine Inschrift dem Iuppiter Optimus Maximus Conservator widmete[45]. Während diese Inschrift nicht präzise genug datierbar ist, bezeugt eine andere, in Sarmizegetusa entdeckte und dem Kaiser Marcus Aurelius gewidmete Inschrift, daß die Stadt *ancipiti periculo virtutibus restituta* wurde[46]. Der Tempel des Liber Pater aus derselben Stadt, der außerhalb der Stadtmauern lag, erlitt – wahrscheinlich ebenfalls jetzt - Zerstörungen *a vi hostium*[47]. Daß nicht nur Südwestdakien angegriffen wurde, bezeugen auch die in Alburnus Maior, im Goldminendistrikt, versteckten Wachstäfelchen - das chronologisch letzte Täfelchen datiert vom 29. Mai 167[48]. Desgleichen deutet die Tatsache, daß die Legion V Macedonica zu dieser Zeit – das Jahr 168 – nach Potaissa, in Dacia Porolissensis verlegt wurde[49], darauf hin, daß diese dakische Provinz ebenfalls vom Krieg betroffen wurde.

Wir wissen nicht genau in welchem Maße der südwestliche Teil Dakiens von den Feinden betroffen wurde. Man vermutet, daß, wenn diese Feinde sogar bis vor Ulpia Traiana Sarmizegetusa gelangten, das Verteidigungssystem im Banat und im Maroschtal zusammengebrochen ist[50]. In Tibiscum jedenfalls konnte man archäologische Spuren von Zerstörungen sowohl an den Kastellmauern[51] als auch im Kastellvicus[52] feststellen, ohne sie aber sehr genau datieren zu können. Auch im großen Kastell von Micia hat man Zerstörungen festgestellt[53], was bedeuten muß, daß die – wahrscheinlich schwach bemannten – Wachposten entlang der Straße im Maroschtal den Angreifern nicht Stand halten konnten.

Einige indirekte Informationen über die Umstände des Krieges in dieser Region könnten vielleicht auch aus einigen Bestimmungen der verschiedenen Friedensverträge zwischen Römern und Barbaren gewonnen werden. So erfahren wir, daß die Jazygen den Römern in einer gewissen Etappe des Krieges gefährlicher erschienen als die anderen Feinde, da ihnen, als sie – wahrscheinlich im Jahre 175 - um Frieden baten, der Kaiser schwerere Friedensbedingungen aufzwang als z. B. den Markomannen. Die Jazygen mußten demnach außer den den übrigen Völkern gestellten Bedingungen eine doppelt so große siedlungsfreie Zone im Donauvorfeld

---

[45] IDR III/1, 138a. S. die ausführliche Analyse der Inschrift bei M. Moga, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 41), S. 133 ff.
[46] IDR III/2, 76.
[47] IDR III/2, 11.
[48] IDR I, TabCerD XIII.
[49] M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca 1987, S. 23; S. auch A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974, S. 187.
[50] I. Piso, *Fasti*..., S. 101.
[51] M. Moga, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 41), S. 136.
[52] D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 19), S. 21 f.
[53] I. Piso, *Fasti*...(Anm. 4), S. 101.

einhalten wie die anderen Völker[54]. Da sie den Römern nach diesem Vertrag jedoch sehr hilfreich waren (u.a. wahrscheinlich auch durch die 8000 Reiter, die sie den Römern zur Verfügung stellten)[55], wurden ihnen einige Vetragserleichterungen zugesagt. Sie mußten trotzdem weiterhin einige Regeln bezüglich ihrer Versammlungen – die wahrscheinlich von den Römern genehmigt und überwacht wurden[56] - einhalten und durften ihre eigene Boote auf der Donau nicht benutzen; desgleichen durften sie auf den Donauinseln nicht landen. Es wurde ihnen jedoch erlaubt, mit den Roxolanen über Dakien, wenn sie die Genehmigung dessen Statthalter erhielten, Handel zu treiben[57]. Die extra große siedlungsfreie Zone zur Donau, welche die Jazygen einhalten mußten, könnte bedeuten, daß sie, als vorzügliches Reitervolk, schneller als andere die römische Grenzabwehr überraschen konnten. Sie hatten dies wahrscheinlich während des Krieges getan. Daß sie nicht mehr die eigenen Boote auf der Donau verwenden durften und ihnen die Landung auf den Donauinseln verboten wurde, legt die Vermutung nahe, daß dies gängige Praxis gewesen war. Die Römer wollten wahrscheinlich künftig vermeiden, daß die Jazygen auf diesen strategisch wichtigen Inseln, von denen aus ein guter Teil des Schiffsverkehrs auf der Donau kontrolliert werden konnte, Fuß fassten. Solche Insel gab es – und gibt es heute noch – sowohl im pannonischen als auch im obermoesich-dakischen Teil des Stromes. Es ist wahrscheinlich, daß die Jazygen auch während des Krieges feindliche Aktionen von der Donau und ihren Inseln aus betrieben hatten. Auf diesen Inseln und im Grenzvorfeld hatten andererseits wahrscheinlich auch unautorisierte Versammlungen und Märkte stattgefunden[58], was auch ein Grund für diese Maßnahmen seitens der Römer gewesen sein könnte.

Die Römer zogen jedenfalls einige Schlußfolgerungen aus diesen Ereignissen. Über die der Verlegung der Legion V Macedonica nach Potaissa hinaus wurden die drei dakischen Provinzen, seit Hadrian selbständig, unter die Führung eines einzigen Statthalter gestellt. Dieser verfügte über zwei Legionen und war somit ein *vir consularis*. Die drei dakischen Provinzen waren von dann an nur noch Finanzsprengel unter den Namen Dacia Porolissensis, Dacia Apulensis und Dacia Malvensis – d.h. nur die nördliche Provinz behielt weiterhin ihren ursprünglichen Namen auch als Finanzbezirk -, aber es scheint, daß die alten Bezeichnungen Dacia Superior und Dacia Inferior fortlebten, wenn es darum ging, die Truppen nach militärischen Bezirken in den Militärdiplomen aufzulisten. Auf jeden Fall belegt das Diplom vom 1. April 179 das

[54] Cassius Dio, LXXI, 16; ebenda spricht Dio von den großen Schäden, die die Jazygen den Römern zufügten und von der – letztendlich nicht in die Tat umgesetzten - Absicht des Kaisers, sie völlig zu vernichten.
[55] *Ebenda.*
[56] Analogie mit der etwas später, unter Commodus belegten Situation, die von Cassius Dio, LXXII, 2 dargestellt wird.
[57] Cassius Dio, LXXI, 19.
[58] Vgl. A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 49), S. 197.

Fortleben der Bezeichnung Dacia Superior, um eine Zeit, als der künftige Kaiser P. Helvius Pertinax als Statthalter Dakiens – d.h. aller drei früheren dakischen Provinzen - fungierte[59]. Die Statthalter trugen immerhin den Titel *legatus Augusti pro praetore Daciarum trium* oder *consularis III Daciarum*, was einerseits bezeugt, daß sie das Imperium und die Jurisdiktion in allen früher selbständigen dakischen Provinzen ausübten und andererseits, daß es noch die drei militärischen Bezirke gab[60]. Der – wesentliche – Unterschied war also, daß dem konsularen Legat jetzt alle dakische Gebiete unterstanden[61].

Was die Auxiliareinheiten aus Südwestdakien am Ende der Regierung des Marcus Aurelius betrifft, eine wichtige Quelle ist eben das oben erwähnte Diplom vom Jahr 179. Die Urkunde listet einige Hilfstruppen aus der Dacia Superior auf, und manche davon waren schon früher im Banat stationiert. So ist die *cohors V Gallorum et Pannoniorum equitata*, die Kohorte aus **Pojejena**. Wir können annehmen, daß diese Kohorte weiterhin in ihrem Kastell stationiert war (s. oben). Eine andere Kohorte aus diesem Gebiet, die auch auf dem Diplom von 179 auftaucht, ist die *cohors I Vindelicorum milliaria c.R. pia fidelis*. Im Lichte der neuesten Ergebnisse der Ausgrabungen im Kastell von **Vărădia** scheint es immer unwahrscheinlicher, daß sie zu dieser Zeit immer noch in diesem Kastell stationiert war (s. Kap. II, unter **Vărădia**)[62].

In **Tibiscum** gibt es auch keine Indizien für eine Änderung der Besatzung in der Zeit Mark Aurels , nachdem sich der *numerus Maurorum Tibiscensium* am Ende der Regierungszeit des Antoninus Pius den schon dort stationierten Truppen *cohors I sagittariorum* und *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* anschloss (s. oben). Leider erscheint die Bogenschützenkohorte auf keinem bekannten Militärdiplom für Dakien.

In **Teregova** können wir weiterhin mit *cohors VIII Raetorum* rechnen. Diese Einheit erscheint auf dem Diplom von 179 unter den Kohorten aus Oberdakien[63], und es gibt keinen Grund, einen Standortwechsel zu dieser Zeit zu vermuten.

Die Verlegung der in diesem Diplom zum ersten Mal erwähnten *cohors III Delmatarum* nach **Mehadia** wird erst für die Zeit der "Markomannenkriege" angenommen[64]. Dies ist allerdings nur eine Möglichkeit, da die datierbaren

---

[59] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, in *ZPE*, 56, 1984, S. 263-295 (= RMD II, 123).
[60] S. *ebenda*, S. 274.
[61] Für die Verwaltung Dakiens ab Marcus Aurelius, s. I. Piso, *Fasti*..., S. 82 ff.
[62] D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 19), S. 57 vermuteten noch eine Verlegung der Kohorte nach Tibiscum erst am Ende des 2. und am Anfang des 3. Jh. Vgl. D. Benea, *Die cohors I Vindelicorum 8 c.R.. p. f. in Dakien*, in *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien 1985, S. 51.
[63] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, in *ZPE*, 56, 1984, S. 287 f.
[64] *Ebenda*, S. 280; Vgl. C. C. Petolescu, *a.a.O.* (Anm. 39), S. 254 und Anm. 515; Petolescu vermutete die Aufstellung dieser Kohorte erst zur Zeit Mark Aurels, eine Hypothese die er in seinem neuen Beitrag *Auxilia Daciae* (Anm. 25), S. 102 f nicht wieder aufnimmt.

Inschriften dieser Kohorte in Mehadia aus dem 3. Jh. stammen[65]. Ihre Ziegelstempel wurden aber in Mehadia gefunden, außer einem Exemplar aus Moldova Nouă an der Donau[66]. So kann man mit gewisser Sicherheit annehmen, daß diese Kohorte in der Zeit Mark Aurels in Mehadia stationiert war.

Die – relativ wenigen – Daten, die wir über das Verteidi-gungssystem in Südwestdakien in der Zeit der "Markomannenkriege" haben, führen zur vorsichtigen Schlußfolgerung, daß diese Kriege keine wesentlichen Änderungen in der Zusammensetzung der Auxiliar-truppen in dieser Region bewirkten[67]. Die Entlassung von Auxiliarsoldaten einschließlich solcher aus Einheiten aus Südwest-dakien im Jahr 179 bedeutet, daß zu jener Zeit die direkte Gefahr für diese Gebiete vorüber war. Tatsächlich datiert man den endgültigen Friedensschluss der Römer mit den Jazygen ins Jahr 179[68].

Weitere Friedensverträge mit den nördlichen Feinden wurden bekanntlich nach dem Tode Mark Aurels von seinem Sohn **Commodus** (180-192 n. Chr.) geschlossen[69]. Keiner dieser letzten Verträge scheint direkt den Südwesten Dakiens betroffen zu haben. Die 12000 Daker, denen der dakische Statthalter C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes die *receptio* in die Provinz versprach[70] (und vielleicht auch gewährte), scheinen eher nordwestlich oder nördlich vom römischen Dakien gewohnt zu haben[71].

Ziemlich unklar sind eine *expeditio Sarmatica* und eine *expeditio Burica* des Commodus, die im Jahre 185 stattgefunden hätten[72]. Eine Strafexpedition gegen die Jazygen scheint jedoch stattgefunden zu haben, wahrscheinlich wegen der Raubzüge von kleineren Gruppen in die mit ihnen benachbarten Provinzen, wie sie einige Inschriften aus Unterpannonien dokumentieren[73]. Was Dakien betrifft, scheinen diese Kämpfe gegen die Jazygen von zwei Persönlichkeiten geführt gewesen zu sein, die später berühmt geworden sind: L. Pescennius Niger und D. Clodius Albinus[74].

---

[65] IDR III/1, 76 (Iulia Mamaea und Severus Alexander); 77 (Valerianus und Gallienus).
[66] IDR III/1, S. 55.
[67] Vgl. I. Piso, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 63), S. 295.
[68] S. M. Stahl, *Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau*, in *Chiron*, 19, 1989, S. 305.
[69] Cassius Dio, LXXII, 2 – mit den Markomannen und Quaden; 3 – mit den Buren und freien Dakern. S. M. Stahl, *a.a.O.* (Anm. 68), S. 306.
[70] Cassius Dio, LXXII, 3.
[71] Vgl. C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara 1998, S. 71 f.
[72] D. Kienast, *Römische Kaisertabelle*[2], Darmstadt 1996, S. 147; vgl. aber meine Anm. 74.
[73] RIU, 1127-1137; A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 49), S. 196 f; es handelt sich um Bauinschriften von *burgi* am Donauufer, welche den illegalen Grenzübertritt der *latrunculi* verhindern sollten.
[74] Cassius Dio, LXXII, 8, der von den Kämpfen gegen die „Barbaren, die jenseits der Grenzen Dakiens wohnten", in denen sich Albinus und Niger ausgezeichnet haben, spricht. Vgl. SHA, *Comm.*, 6 - militärische Erfolge anderer Kommandeure in Sarmatia, die Perennis seinem Sohn zuschrieb, was bedeutet, daß die Kämpfe noch vor dem Sturz des Perennis im Frühjahr des Jahres 185 stattgefunden

I. Piso nimmt eine dakische Statthalterschaft des Pescennius Niger in den Jahren ?182-?183/184 an[75]. Clodius Albinus wäre zur gleichen Zeit (?182-?184) Legat der Legion V Macedonica aus Potaissa gewesen[76]. Dies könnte angesichts des Standortes der Legion bedeuten, daß der Schwerpunkt der Kämpfe nicht vor der südwestlichen, sondern gegenüber der nordwestlichen Grenze Dakiens (d.h. vor Dacia Porolissensis) lag[77].

Es gibt keine Informationen über Änderungen in der Zusammensetzung oder in der Lokalisierung der Auxiliarverbände aus Südwestdakien unter Commodus, vielleicht eben deshalb, weil in dieser Region jetzt keine mehr aus militärischen Gesichstpunkt besondere Ereignisse stattgefunden haben.

---

haben. Die Erbauung von *burgi* und *praesidia* an der *ripa Pannonica* im Jahr 185 (s. die vorangehende Anmerkung) konnte eine Folgemaßnahme dieser Kämpfe gewesen sein.

[75] I. Piso, *Fasti*, Nr. 27, S. 137-141.

[76] *Ebenda*, Nr.68, S. 267-269.

[77] Dies scheint durch den Ort wo eine *Victoriae Commodi* gewidmete Inschrift – IDR III/3, 334 - errichtet wurde, nämlich in Ampelum (Zlatna), bestätigt zu sein; s. dazu I. Piso, *Fasti*, S. 139.

KAPITEL IV.
VON DEN SEVERERN BIS AURELIAN

Während der Regierungszeit des **Septimius Severus** (193-211 n. Chr.) ist die Dislokation der im Banat stationierten Auxiliartruppen wahrscheinlich dieselbe geblieben. Die einzige mögliche Änderung in dieser Hinsicht könnte vielleicht die Ablösung der *cohors I sagittariorum* von Tibiscum durch die *cohors I Vindelicorum*. Der einzige bekannte mögliche frühere Aufenthaltsort dieser Kohorte war das Kastell von Vărădia-"Pustă", woher sie aber – gemäß den neueren dortigen Ausgrabungen - am Anfang der Regierungszeit Hadrians weggegangen zu sein scheint (s. Kap. II unter **Vărădia** und Kap. III, für die Zeit **Hadrians**). Bisher hat man die Versutzung der Vindelikerkohorte nach Tibiscum frühestens am Ende des 2. Jh.[1] datiert. So gibt es eine ziemlich lange Zeitspanne zwischen dem Anfang der Regierungszeit Hadrians und dem Ende des 2. Jh. für die wir den Stationierungsort dieser Kohorte nicht kennen.

Wie dem auch sei: Die Kohorte der *Vindelici* ist in den Jahren 200-202/203 in **Tibiscum** belegt, als sie unter ihrem *tribunus* Septimius Diomedes und unter der Schirmherrschaft des Konsulars der *Tres Daciae*, L. Octavius Iulianus, ein älteres Apolloheiligtum in der Nähe des Kastells wiederaufbauten[2]. Nicht so genau datierbar ist eine im 19. Jh. entdeckte und sofort wieder verlorengegangene Inschrift aus **Micia**, welche die Namen mehrerer Hilfstruppen aus Oberdakien beinhaltet[3]. Die Lesung ist sehr schwierig, da der im CIL erhaltene Text viele Lücken und Ligaturen aufweist. Der dem Iuppiter Optimus Maximus geweihte Altar wurde allem Anschein nach für das Wohlbefinden des Septimius Severus und seiner Söhne errichtet. Unter den Einheiten, die als Dedikanten erscheinen, waren auch solche aus Südwestdakien: *cohors sagittariorum* (?), *cohors I Vindelicorum*, *numerus Maurorum Tibiscensium*. Die anderen Truppen scheinen die folgenden gewesen zu sein (die epigraphischen Ergänzungen sind hier nicht angegeben): *ala I Batavorum* ∞ aus Războieni (im Norden Oberdakiens, am Oberlauf der Marosch), *ala I Hispanorum Campagonum* (die „Gastgeber"-Truppe, in Micia stationiert), *cohors II Flavia Commagenorum* (ebenfalls in Micia stationiert), *cohors I Alpinorum*, die in Călugăreni und Sărățeni, an der Ostgrenze Oberdakiens, stationiert war, *numerus Germanicianorum* aus Orăştioara de Sus (unweit südöstlich von Micia) und *numerus campistrorum* (?) , dessen Existenz in

[1] D. Benea, *Die cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p.f. in Dakien*, in *FestschrArturBetz*, Wien 1995, S. 51; vgl. D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti 1994, S. 57.
[2] I. Piso, P. Rogozea, *Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, in *ZPE*, 58, 1985, S. 211-214; s. auch I. Piso, *Fasti*, Nr. 33, S. 159-161.
[3] IDR III/3, 77.

Dakien gar nicht sicher ist[4]. Diese beeindruckende Konzentrierung von militärischen Kräften konnte keinesfalls für Bautätigkeiten stattgefunden haben[5]. Es ist wahr, daß der Altar nicht einer Sieges- oder kriegerischen Gottheit wie etwa *Victoria* oder *Mars* errichtet wurde, aber es ist schwer, einen anderen Grund für diese gemeinsame Dedikation so vieler Vexillationen zu finden, als eine kriegerische Gefahr. Offensichtlich drohte diese Gefahr vom Westen, da man das große Kastell von Micia als Versammlungsort gewählt hat[6]. Näheres über diesen vermuteten Konflikt kann bislang nicht gesagt werden.

In die Zeit der Alleinherrschaft des **Caracalla** (211-217 n. Chr.) datiert eine dem *Apollo Conservator* geweihte Inschrift, deren Bruchstücke am selben Ort in der Nähe von Tibiscum gefunden wurden, wie die eingangs erwähnte Inschrift[7]. Die der Form nach etwas sonderbare Inschrift (eine runde Marmorplatte) enthält zwar nur die Namen des Kaisers, des dakischen Statthalters L. Marius Perpetuus und des Tribuns P. Aelius Gemellus, und nicht die Bezeichnung der Kohorte, aber daß es sich um die *cohors I Vindelicorum milliaria* handelte, darf als sicher gelten[8]. Die Inschrift wurde von I. Piso und P. Rogozea ins Jahr 213 datiert, als Caracalla krank wurde und mehrere heilende Gottheiten zur Hilfe rief[9].

Der kaiserliche Besuch Caracallas vom Jahr 213[10] scheint mit dem Südwesten Dakiens nicht direkt zu tun gehabt zu haben[11]. Die oben genannte Inschrift ist die einzige auf diesem Gebiet, die in die Zeit der Alleinherrschaft Caracallas datiert wird und scheint – wie gesehen - eher einen anderen Charakter zu haben. Die meisten Ehreninschriften für ihn und seine Mutter Iulia Domna kamen im Nordwesten und Norden der Provinz zum Vorschein[12]. In Porolissum wurden, außer Inschriften, auch bronzene Statuen in übernatürlicher Größe, die den berittenen Caracalla und Iulia Domna darstellten, aufgestellt[13]. Der Kaiser hat sich

---

[4] S. E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, in *EphNap*, VII, 1997, S. 107; vgl. C.C. Petolescu, *Unitățile auxiliare din Dacia romană (III)*, in *SCIVA*, 47, 1, 1996, S. 23 f und ders., *Auxilia Daciae*, Bucureşti 2002, S. 130 f, der an der Existenz dieses Numerus nicht zweifelt.
[5] C. C. Petolescu erwog diese Möglichkeit in *SCIVA*, 46, 1, 1995, S.43, in *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, S. 239 und zuletzt, unverändert, in *Auxilia* (Anm. 4), S. 73, 82, 126 usw.
[6] S. auch IDR III/3, S. 93 f und D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 1), S. 51.
[7] I. Piso, P. Rogozea, *a.a.O.* (Anm. 2), S. 214-218.
[8] S. auch *ebenda*, S. 217.
[9] *Ebenda*, S. 216 f mit der ganzen Begründung.
[10] SHA, *Ant. Car.*, 5; SHA, *Ant. Car.*, 5; für die richtige Datierung des Besuchs von Caracalla in der Region im Herbst des Jahres 213 (*ante* 17. Dezember) s. J. Scheid, *Le protocole Arvale de l'anée 213 et l'arrivée de Caracalla á Nicomédie*, Epigraphia Romana in area Adriatica. Actes de la IXeme rencontre franco-italienne sur l'epigraphie du monde Romain, Macerata 10-11 Novembre 1995 (a cura de G.Paci), Macerata 1998, S. 439-451.
[11] Anders D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 1), S. 23.
[12] S. D. Isac, *O inscripție imperială în castrul de la Gilău*, in *EphNap*, III, 1993, S. 192-193.
[13] N. Gudea, *Porolissum, un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman I*, in *ActaMP*, XIII, 1989, S. 725-728, Taf. CCXLIX, CCXLIX A.

also wahrscheinlich in diesen Regionen aufgehalten, wo er auch verschiedene Konflikte an der Grenze löste[14]. Er ist übrigens aus Pannonien gekommen, wo er im nordöstlichen Bereich der Provinz tätig war und die bekannte Änderung der Provinzgrenze zwischen Ober- und Unterpannonien einleitete[15]. Allerdings gibt es auch in Südwestdakien die üblichen Anzeichen der Gunst der Severer den Armeen aus den Donauprovinzen gegenüber[16], wie z. B. die Verleihung des Beinamens *Antoniniana*, der wahrscheinlich auch der *cohors I Vindelicorum* aus Tibiscum beigelegt wurde[17], oder des Beinamens *Alexandriana*, der für die *cohors III Delmatarum milliaria equitata* aus **Mehadia** in einer der Iulia Mamaea gewidmeten Inschrift belegt ist[18]. Hinweise auf eventuelle Änderungen in der Zusammensetzung oder Dislokation der Auxiliarverbände auf diesem Gebiet unter den letzten Severen gibt es nicht.

Während der Regierung des **Maximinus Thrax** (235-238) werden Kriege gegen die Sarmaten und Daker verzeichnet[19]. Die Kämpfe gegen die Sarmaten hätten danach im Jahr 236 begonnen[20], aber es wurden auch Zweifel geäußert, ob es sich unbedingt um Sarmaten handelte. A. Mócsy war der Meinung, daß dieser Krieg Unterpannonien betraf und daß ein Sieg an der *ripa Sarmatica* dieser Provinz den Kaisern die Titulatur *Sarmaticus* einbrachte, gleichgültig, ob die Feinde tatsächlich Sarmaten waren oder nicht[21]. Trotzdem werden die „Sauromaten" namentlich in der von Herodian dem Maximinus Thrax zugeschriebene Rede erwähnt[22]. Was einen Krieg gegen die (freien) Daker anbelangt, haben wir noch weniger Informationen. Beim gegenwärtigen Stand der Kenntnisse ist der Kriegsschauplatz unmöglich zu lokalisieren. Es wurden Vermutungen geäußert, daß es sich um die Region nördlich und nordöstlich von Dakien handelte[23]. Andere Fachleute sprechen von Gebieten westlich und nördlich von der Provinz Dakien[24].

---

[14] Zuletzt C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara 1998, S. 83 f.

[15] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London&Boston 1974, S. 198 f; s. neulich die detaillierte und überzeugende Rekonstruktion dieser Ereignisse in Pannonien bei A. Szabó, *Die „neuere" Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III, 10490 = RD, 369*, Folia Archaeologica, 48, 2000, S. 84-109 (ung.; dt. Zusammenfassung S. 101-109).

[16] *Ebenda*, S. 199 ff.

[17] D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 1), S. 52; dies., *Epigraphica (I)*, in *Civilizaţia romană în Dacia* (Hrsg. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca 1997, S. 112.

[18] IDR III/1, 76.

[19] Herodian, VII, 8 (Krieg gegen die "Sauromaten"); für die Siegestitel *Dacicus maximus* und *Sarmaticus maximus* s. D. Kienast, *a.a.O.* (Anm. 10), S. 184.

[20] *Ebenda*, S. 183.

[21] A. Mócsy , *a.a.O.* (Anm. 15), S. 202-203; Mócsy dachte anscheinend eher an die nördlich von Pannonien und Dakien lebenden Vandalen und Karpen, obwohl er andererseits erwähnt, daß die kaiserliche Residenz zu dieser Zeit in Sirmium war.

[22] Anm. 19.

[23] C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 14), S. 87 f.

[24] I. Piso, *Maximinus Thrax und die Provinz Dazien*, in *ZPE*, 49, 1982, S. 228.

D. Benea glaubt, daß die zwei Kriege aufeinander folgten, zuerst der Krieg gegen die „freien Daker“ im Sommer des Jahres 236, danach der Feldzug gegen die Jazygen und Daker aus der Ebene zwischen dem Temesch und der Donau im Jahr 237[25]. An der Expedition gegen die Jazygen dürften auch Truppen aus Südwestdakien teilgenommen haben; einen eindeutigen Beweis haben wir jedoch nicht. Aus der Zeit des Maximinus Thrax gibt es wenige epigraphische Zeugnisse in Dakien insgesamt, besonders wenige im südwestlichen Teil der Provinz. In Tibiscum wurden mehrere Inschriftenfragmente entdeckt, die, wenn sie tatsächlich zusammen gehören, eine Dedikation der *cohors I Vindelicorum* ∞ an Iupiter Optimus Maximus für das Wohl des Konsulars der drei Dakien aus den Jahren ?237-238, Q. Iulius Licinianus darstellen könnten[26]. Ob eine Votivsäule an Mars Augustus aus Tibiscum mit eradierten Namen von zwei Kaisern[27] ebenfalls aus dieser Zeit stammt, ist nicht sicher. Wenn dies so wäre, könnte diese Inschrift einen kriegerischen Erfolg der zwei Kaiser (Maximinus Thrax und seines Sohns) verzeichnen, der eben der Feldzug gegen die Jazygen sein könnte[28].

Dem Kaiser **Gordian III.** (238-244) wurde in Tibiscum ein Monument mit Inschrift errichtet[29]. Auf dem fragmentarisch erhaltene Denkmal ist der Name des Dedikantes nicht mehr zu lesen, aber wir können annehmen, daß es eine der Auxiliareinheiten aus dem großen Lager war (*cohors I Vindelicorum milliaria, numerus Palmyrenorum Tibiscensium* oder *numerus Maurorum Tibiscensium*). Das Inschriftenfragment wurde in der *basilica* der *principia* des Kastells von Tibiscum gefunden[30]. Andere Informationen betreffend den südwestlichen Teil Dakiens zur Zeit Gordians III. haben wir nicht.

Philippus Arabs (244-249) hat offenbar auch wenig mit diesem Teil Dakiens zu tun gehabt, denn er mußte sich schon im Herbst des Jahres 245 nach Südostdakien begeben, wo seine Anwesenheit in Aquae (heute Cioroiul Nou) bezeugt ist[31]. An der Südostgrenze Dakiens mußte er gegen die Karpen kämpfen (246-247). Für den Sieg gegen dieses Volk nahm der Kaiser Ende 247 den Siegestitel *Carpicus maximus* an[32].

Unter den folgenden Kaisern mußten sich die römischen Kräfte weiterhin auf die Gefahr seitens der Karpen und, vor allem, der Goten konzentrieren. Die

---

[25] D. Benea, *La legione XIII Gemina e Massimino il Trace ad Aquilea*, in *Quaderni Friulani di Archeologia*, X, 2000, S. 97.
[26] I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, in *ActaMN*, 36, 1, 1999, S. 97-98.
[27] IDR III/1, 144.
[28] S. auch I. Piso, *a.a.O.* (Anm. 24), S. 232.
[29] M. S. Petrescu, P. Rogozea, *Tibiscum – principia castrului mare de piatră (I)*, in *Banatica*, X, 1990, S. 107 ff, Abb. 6; D. Benea, *Epighraphica I*, in *Civilizația romană în Dacia* (Hrsg. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca 1997, S. 107-109, mit der Lesung und Deutung der Inschrift.
[30] M. S. Petrescu, P. Rogozea, *a.a.O.* (Anm. 29), S. 122.
[31] D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București 1978, S. 38; D. Kienast, *a.a.O.* (Anm. 10), S. 198.
[32] D. Kienast, *a.a.O.*, S. 199.

Kommandozentrale für die Kriege in dieser Region wurde in Sirmium[33], unweit also von Obermoesien und Südwestdakien, etabliert, doch beginnend mit der Mitte des 3. Jhs. waren der südöstliche Teil Dakiens und Untermoesien die meistgefährdetsten Gebiete. **Traianus Decius** (249-251) fiel, zusammen mit seinem ältesten Sohn Herennius Etruscus, in der Schlacht von Abrittus, in der Moesia Inferior, gegen die Goten. Vorher aber konnte er wahrscheinlich Dakien von den Feinden befreien, da er in einer Inschrift aus Apulum *restitutor Daciarum* genannt wird[34]. Der Siegestitel *Dacicus maximus* – wenn auch inoffiziell - ist ebenfalls inschriftlich belegt[35]. Ob diese Ereignisse in irgendeiner Weise Südwestdakien betroffen haben, ist ungewiß. Der Beiname wird in der neueren Fachliteratur auf den Sieg des Decius über die Karpen im Westen Untermoesiens und ihre Vertreibung über die Donau, durch Süddakien, im Sommer des Jahres 250 zurückgeführt[36]. Die benachbarte Provinz Obermoesien besaß jedenfalls eine erhebliche Anzahl von Truppen zu dieser Zeit und wurde das Sprungbrett für die Thronbesteigung des **Trebonianus Gallus** (251-253) und des **Aemilianus** (253), beide Statthalter von Moesia Superior – eigentlich Kommandeure der vereinten Kräfte aus den Provinzen der mittleren und unteren Donau[37] -, als sie zu Kaisern proklamiert wurden[38]. Diese Truppenkonzentrierung in der Region war vermutlich auch ein Grund, warum Obermoesien und Südwestdakien von den Angriffen der Feinde kaum betroffen wurden.

In der Zeit der Kaiser **Valerianus** (253-260) und **Gallienus** (253-268) gab es weiterhin Angriffe der Barbaren-Koalitionen. Während Valerianus die Führung des Krieges im Osten des Reiches übernahm (wo er übrigens 260 von dem Perserkönig Shapur I. gefangengenommen wurde), mußte sich sein Sohn Gallienus mit den Problemen im europäischen Teil des Imperium Romanum auseinandersetzen. Die Konfrontationen in Dakien und in der Nachbarschaft sind nicht sehr gut bekannt und datiert. Wir möchten nur diejenige Elemente hervorheben, die eine Verbindung mit dem Banat oder den unmittelbar benachbarten Gebieten gehabt haben könnten. So ist für Gallienus der Siegestitel *Dacicus maximus* im Jahr 257 belegt[39]. Es ist aber schwer zu sagen, wo sich die Ereignisse, die zu diesen Beinamen führten, abgespielt haben. Andererseits erwähnen die literarischen Quellen Angriffe der Quaden und Sarmaten in

---

[33] A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 15), S. 202.
[34] CIL III, 1176 = IDR III/5, 431.
[35] CIL II, 4949; S. D. Kienast, *a.a.O.* (Anm. 10), S. 205.
[36] P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius-Aurelian),* Cluj-Napoca 2003, S. 157.
[37] A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 15), S. 204 ff; J. Fitz, *Die Vereinigung der Donauprovinzen in der Mitte des 3. Jhs.*, in *Limes* 6, 1967, S. 113-121.
[38] D. Kienast, *a.a.O.* (Anm. 10), S. 209 und 212.
[39] *Ebenda*, S. 219; s. auch A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 15), S. 205.

Pannonien[40]. Diese Ereignisse spiegeln sich auch in den versteckten Münzhorten aus Pannonien und Moesien, die mit Münzen der Jahre 258-260 enden[41]. Die Methode, Oberbefehlshaber von vereinten Truppen aus mehreren Donauprovinzen mit dem Sitz in Sirmium zu ernennen (s. Anm. 33), erwies sich zwar für die Abwehr gegen Feinde von Außen wirkungsvoll, für die innere politische Stabilität aber katastrophal, da – ähnlich wie im Fall von Pacatianus, Traianus Decius oder Aemilianus, welche von dieser Stellung aus auf den Thron gelangten oder ihn zu erlangen versuchten –, dieses Kommando eine Quelle von Usurpationen war[42]. Solches geschah im Falle von Ingenuus und Regalianus, die im Jahr 260 in dieser Region von der Armee zu Augusti ausgerufen wurden[43].

Im südwestlichen Teil Dakiens – wie auch übrigens in der ganzen Provinz – sind die in diese Zeit datierbaren Informationen relativ spärlich. Es gibt trotzdem eine wichtige Inschrift aus dem Auxiliarkastell von **Mehadia**, welche die Beinamen *Valeriana Galliena* der dort stationierten *cohors III Delmatarum* ∞ dokumentiert[44]. Die Inschrift ist eigentlich sowohl dem Valerianus senior als auch dem Gallienus gewidmet, obwohl am Anfang nur der Sohn namentlich erwähnt wird. Die beiden Beinamen der Kohorte und die Schlußformel *devota numini maiestatique eorum* beweisen, daß es sich um eine Zeit vor dem Sommer des Jahres 260 handelt. Durch die Angabe *cons. III* des Gallienus aus dem Jahr 257[45] datiert sich die Inschrift also zwischen 257-260.

Ebenfalls in Mehadia kamen interessante Ziegelstempel zum Vorschein. So fand man Stempel der dakischen Legionen XIII gemina und V Macedonica[46], von denen einer, der beide Legionen zusammen aufführt: *legiones V Macedonica et XIII gemina*[47]. Der Form nach wurden die Stempel der XIII. gemina, die von rechts nach links, also spiegelverkehrt geschrieben sind, in die zweite Hälfte des 3. Jhs. datiert, wie auch das oben erwähnte Exemplar mit den Namen der zwei dakischen Legionen[48]. Die Erklärung der Anwesenheit von Vexillationen beider Legionen im südwestlichen Teil Dakiens ist in der Fachliteratur nicht einheitlich. V. Moga sah darin Vexillationen, die zur Zeit des Gallienus für die Verteidigung Norditaliens konzentriert wurden, und verbindet sie mit den Vexillationen der Legion XIII gemina und V Macedonica, die zu dieser Zeit in Poetovio bezeugt sind[49]. C. Opreanu sprach sich für eine

---

[40] Eutropius, *Brev.*, IX, 8; SHA, *Trig. tyr.*, 10.
[41] S. A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 15), S. 205 f.
[42] *Ebenda*, S. 206.
[43] S. D. Kienast, *a.a.O.* (Anm. 10), S. 223 f; für die zwei Usurpatore s. ausführlich J. Fitz, *Ingenuus et Regalien*, Bruxelles 1966.
[44] IDR III/1, 77.
[45] D. Kienast, *a.a.O.* (Anm. 10), S. 219.
[46] IDR III/1, S. 119 f
[47] *Ebenda*, Nr. 102.
[48] V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca 1985, S. 72.
[49] *Ebenda*; s. auch S. 52.

Truppenkonzentration in Mehadia aus, die die Verbindung zwischen Moesien und Dakien sichern sollte[50]. Es ist aber bei keinem der genannten Fachleuten eindeutig gesagt, ob diese Vexillationen identisch mit denjenigen waren, die in Poetovio belegt sind[51]. In der Nähe von Mehadia, in Băile Herculane (Herkulesbad), wurde noch im 18. Jh. ein Ziegelstein mit dem Stempel *vexillatio Daciarum* signaliert[52]. Es ist möglich, daß es sich um dieselbe Vexillation handelt[53], die sich in Mehadia aufgehalten hat, da viele epigraphische Denkmäler von Mehadia später nach Herkulesbad getragen wurden. Aesculapius und Hygeia wurde höchstwahrscheinlich in Herkulesbad durch den chronologisch letzten belegten Kommandeur der Legion XIII gemina, *Marcus Aurelius Veteranus, praefectus legionis XIII geminae Gallienianae,* eine Inschrift errichtet[54]. Ob die Inschrift in Verbindung mit der Anwesenheit dieser Vexillation in Mehadia entstand, ist fraglich[55]; die Weihung hatte jedenfalls einen privaten Charakter und betraf angesichts der angeflehten Gottheiten und der Formel *votum libens merito posuit*, den – offensichtlich verbesserten - Gesundheitszustand des Legionspräfekten.

Wir wissen nicht, wie groß diese Vexillationen waren, und auch nicht, wie lange sie sich in Südwestdakien aufhielten. Desgleichen ist es – wie oben angedeutet – nicht klar, ob sie mit denjenigen, die in Poetovio eine Reihe von Inschriften hinterließen, identisch waren. Wir glauben nicht, daß es sich in Mehadia oder in Poetovio um den ganzen Bestand der dakischen Legionen handelte[56]; in Mehadia hätten sie im Auxiliarkastell keinen Platz, und es wurde auch keine andere Befestigung gefunden, während die Bestände in Poetovio eindeutig von einem *T. Flavius Aper, vir egregius, praepositus legionum V Macedonicae et XIII geminae Gallienarum* geführt waren und nicht etwa von den Legionspräfekten selbst[57]. Man hat andererseits zu Recht hervorgehoben, daß diese Vexillationen, angesichts ihrer Aufgaben und der Treue, die sie auch in Inschriften dem Gallienus bezeugten, nicht zur Seite der Usurpatoren des Jahres 260 in dieser Region, Ingenuus und Regalianus, übergetreten sind[58].

Es scheint jedenfalls, daß in diesen Krisenjahren wenigstens eine der römischen Straßen aus Südwestdakien, nämlich die "östliche Straße", die Verbindung

---

[50] C. Opreanu, *Raetia, Pannonia şi Dacia în vremea lui Gallienus*, in *AnBan*, VII-VIII, 2000, S. 400; vgl. auch J. Harmatta, *Studies in the History of the Sarmatians*, Budapest 1950, S. 59 f.
[51] R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserreiches von Augustus bis Diokletian*, EpSt I, 1967, S. 56-57.
[52] IDR III/1, 73.
[53] So auch C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 50), S. 400.
[54] IDR III/1, 54.
[55] Anders Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 50), S. 400, der daran nicht zweifelt.
[56] So A. Mócsy. *a.a.O.* (Anm. 15), S. 209 für Poetovio.
[57] R. Saxer, *a.a.O.* (Anm. 51); nach J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, Budapest 1993-1995, S. 1052, die Person hätte *Lucius Flavius Aper* geheißen und wäre *praeses* Unterpannoniens geworden.
[58] P. Hügel, *a.a.O.* (Anm. 36), S. 161; s. auch C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 50), S. 400.

zwischen Obermoesien und Dakien – und damit zwischen dem Rest des Römerreiches und Dakien - weiterhin herstellte[59]. Neuere Beiträge betonen allerdings, daß die römische Armee aus Dakien durch die Verlegung von verschiedenen Vexillationen nach anderen Teilen des Reiches erheblich reduziert wurde[60]. Trotzdem führen alle Daten zur Schlußfolgerung, daß die Hauptstraße der Provinz Dierna-Tibiscum-Ulpia Traiana Sarmizegetusa-Apulum-Potaissa-Porolissum auch nach 260 von den Römern gehalten wurde, wenn auch mit verminderten Truppen[61]. Es liegen hingegen praktisch keine Daten über die "westliche Straße" und die Marosch-Straße in dieser Zeit vor.

Wir verfügen über keine andere Informationen über das Militär in diesem Teil Dakiens zur Zeit des Gallienus. Die chronologisch letzte bekannte Inschrift in Tibiscum stammt aus dem Munizipium, das sich in der Nähe des Kastells entwickelt hat. Es handelt sich um eine Widmung an die Gattin des Gallienus, Cornelia Salonina, seitens des *ordo municipii Tibiscensium*[62].

Die langjährige Diskussion in der Fachliteratur über eine mögliche Aufgabe Dakiens oder den Verlust der Kontrolle über die Provinz unter Gallienus hat bis heute noch zu keinen einstimmigen Schlußfolgerungen geführt. Eine ausführliche Darstellung dieser Diskussion fällt aus dem Rahmen dieser Arbeit, deshalb werden wir das Thema nur kurz ansprechen. Es ist wohlbekannt, daß einige literarischen Quellen von einer *amissio Daciae* zur Zeit des Gallienus sprechen[63]. Manche Fachleute, die sich mit dieser Frage beschäftigt haben, erklärten diese Nachricht mit dem Verlust oder die Aufgabe von einigen dakischen Gebieten[64]. Je nach Autor wären diese Gebiete der östliche Teil des innenkarpatischen Dakien[65], die Grenze am Fluß Olt (=Alt)[66], der nördliche und östliche Teil des innenkarpatischen Dakien[67] oder dessen südöstlicher Teil[68]. Eine besondere Meinung äußerte H. Daicoviciu, der sich für den Verlust der politischen Kontrolle über Dakien seitens des Gallienus im Kontext der Usurpationen aussprach[69]. Die neuesten Beiträge diesbezüglich neigen aber, wie oben gesehen, dazu, die Situation durch die erhebliche Schwächung der

---

[59] S. auch J. Harmatta, *Studies in the History of the Sarmatians*, Budapest 1950, S. 59 f, welcher der Meinung war, daß es die vom Osten - d.h. von Oltenien - ankommenden Roxolanen diejenigen waren, die diese Verbindung zwischen Dakien und Obermoesien zu unterbrechen drohten.

[60] C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 50), S. 400 ff; vgl. SHA, *vita Claudii*, 9, 1.

[61] P. Hügel, *a.a.O.*, (Anm. 36), S. 162; 167.

[62] IDR III/1, 132.

[63] Eutropius, *Brev.*, IX, 8, 2; Rufius Festus, *Brev.*, VIII, 2; Iordanes, *Romana*, 217; Aurelius Victor, *De Caes.*, 33, 3.

[64] A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 15), S. 209 erwog die Möglichkeit einer Teilevakuierung Dakiens infolge von Verhandlungen zwischen Goten und Römern, ohne andere Präzisierungen.

[65] *Istoria României*, I, Bucureşti 1960, S. 465 (M. Macrea).

[66] D. Tudor, *a.a.O.* (Anm. 31), S. 39 f.

[67] D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, Bucureşti 1980, S. 260.

[68] D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timişoara 1996, S.18.

[69] H. Daicoviciu, *Gallieno e la Dacia*, in *Filias harin. Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma 1979, S. 651-660.

provinzialen Armee zu erklären, eine Schwächung, die wegen der Verlegung von dakischen Vexillationen in die seinerzeitigen Hauptkrisengebiete des Reiches entstand[70]. Es wurden ebenfalls die ökonomischen Änderungen in Verbindung mit der Reduzierung der Truppen in der Provinz betont, da die Armee ein wichtiges Element im Münzumlauf einer Provinz wie Dakien war, welche bis dahin so stark militarisiert gewesen war[71].

Was den südwestlichen Teil Dakiens betrifft, reichen die datierbaren Belege der römischen Militärpräsenz, wie oben angeführt, wenigstens bis in die Zeit nach der Gefangennahme Valerians I. im Sommer des Jahres 260. Diese Belege sprechen m.E. für das Fortbestehen der römischen militärischen Anwesenheit zu dieser Zeit im östlichen Banat.

Für die Zeit der Kaiser **Claudius II.** (268-270) und **Aurelian** (270-275) fehlen uns epigraphische Belege für die römische Armee im südwestlichen Teil Dakiens, wie übrigens in der ganzen Provinz[72]. Während der kurzen Herrschaft Claudius' II. sind weiterhin Vexillationen der dakischen Legionen außerhalb Dakiens verzeichnet. Sowohl die Legion V Macedonica als auch die XIII gemina erscheinen auf den *aurei* des gallischen Gegenkaisers Victorinus aus dem Jahr 269[73]. Es ist unmöglich zu wissen, ob diese Vexillationen Teile von denjenigen waren, die sich schon außerhalb Dakiens befanden, oder ob weitere Teile der dakischen Legionen aus Dakien selbst nach Gallien, etwa gegen Postumus[74], geschickt wurden.

Es ist anzunehmen, daß diesen Vexillationen aus der Zeit des Gallienus und Claudius II. auch Auxiliarverbände aus Dakien (oder Splitter von diesen) zugehörten. Da sie anonym geblieben sind, kann man nicht wissen, welches diese waren.

Der Schlußpunkt dieser Situation, in der Dakien als "Truppenvorrat" für die Kaiser an den Brennpunkten des Imperium Romanum diente, während die Provinz wahrscheinlich nur noch entlang der Hauptstraße Dierna-Tibiscum-Ulpia Traiana Sarmizegetusa-Apulum-Potaissa-Porolissum überlebt hatte, wurde schließlich von Aurelianus gesetzt. Der Kontext war derjenige des Feldzuges gegen das „Palmyrenische Reich" der Zenobia und Vaballathus. Auf dem Weg nach Osten mußte der Kaiser noch gegen die Goten auf dem Balkan kämpfen[75]. Nach Eutropius hatte der Kaiser die Hoffnung verloren, die Provinz halten zu können, da mittlerweile Illyricum und Moesien ganz verwüstet wurden: *...vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam* (sc. *provinciam*

---

[70] P. Hügel, *a.a.O.* (Anm. 36), S. 162; 166 ff; C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 50), S. 401 f.
[71] P. Hügel, *a.a.O.*, S. 167.
[72] S. P. Hügel, *a.a.O.*, S. 82 f.
[73] Cohen², VI, 61 (V Macedonica), 63 (XIII gemina).
[74] S. E. Ritterling, in *RE*, XII, 1, *s.v.legio*, 1344.
[75] A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 15), S. 211; P. Hügel, *a.a.O.* (Anm. 36), S. 169.

Daciam) posse retinere...[76]. Dementsprechend hat Aurelianus die Provinz aufgegeben und sie dadurch zwischen der neuen Grenze des Reiches und den Barbaren aufgelassen[77]. Südlich der Donau, inmitten Moesiens, wurden zwei neue Provinzen geschaffen, Dacia Ripensis (nach der *ripa Danubii* genannt) als nördliche und Dacia Mediterranea als südliche Provinz[78]. Der Zeitpunkt der Räumung Dakiens geht aus den Quellen nicht hervor und wurde in der Fachliteratur unterschiedlich angesetzt[79]. Viel debattiert wurde auch das Thema, "wer ging und wer blieb". Für die Provinz im allgemeinen waren sich die Fachleute ziemlich einig, daß die Armee – oder ihr in Dakien noch verbliebene Teil – auf jeden Fall abgezogen wurde. Wenn man aber einzelne Situationen in einigen Kastellen aus Südwestdakien berücksichtigt, stellt man fest, daß manche wissenschaftlichen Beiträge auch von einer Wiederver-wendung (oder weiteren Verwendung) der betreffenden Befestigungen nach dem aurelianischen Abzug sprechen. In **Pojejena** fand man sowohl im 19. Jh. als auch während der Grabungen der 70er Jahre Ziegel mit dem Stempel LEG VII CLC, was in der Form *legio VII Claudia Cuppis*[80] aufgelöst wurde. Es handelt sich wahrscheinlich um einen Stempel, der nach der Aufgabe der dakischen Provinz zu datieren ist, als, infolge der militärischen Reformen Diokletians, die Legionen in kleinere Einheiten zersplittert und an verschiedenen Orten entlang der Reichsgrenze stationiert wurden. In diesem Fall handelt es sich um jenen Teil der ursprünglichen Legion VII Claudia, der in der Befestigung von **Cuppae** (heute Golubac, Serbien) stationiert war[81]. Cuppae liegt auf dem rechten Donauufer, wenige Kilometer flußabwärts von Pojejena, so daß das Vorhandensein dieser Stempel im Kastell auf dem linken Donauufer auf seine weitere Nutzung wenigstens in der diokletianischen Zeit hinweist[82]. Eine spätrömische Festung wurde auf der Donauinsel **Sapaja** (Jugoslawien), in der

[76] Eutropius, *Brev.*, IX, 15, 1.
[77] *Ebenda: Provinciam Daciam, quam Traianus ultra Danubium fecerat, intermisit...*
[78] Iordanes, *Romana*, 217.
[79] A. Bodor, *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia*, in *Dacoromania*, 1, 1973, S. 39-40: J. 275; D. Tudor, *a.aO.* (Anm. 66), S. 40: "271 oder 274/275"; S. 415 : „271 (oder 275?)"; D. Kienast, *a.a.O.* (Anm. 10), S. 234: J. 272 ("schon 271?"); D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 68), S. 24: vielleicht vor 274, aber wahrscheinlicher in den Jahren 274-275; P. Hügel, *a.a.O.* (Anm. 36), S. 169: Spätsommer-Herbst des Jahres 271.
[80] IDR III/1, S. 49-50; N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, in *Banatica*, II, 1973, S. 94, Abb. 7/7, 8;
[81] S. dafür D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca 1983, S. 98.
[82] So schon D. Tudor, *Garnizoane romane pe malul bănăţean al Dunării în sec. IV e.n.*, în *SCIV*, IX, 1958, S. 373 ff; ders., *a.a.O.* (Anm. 31), S. 451; s. auch D. Benea, *ebenda* (Anm. 81); N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, in *Banatica*, III, 1975, S. 340.

unmittelbaren Nähe von **Banatska Palanka** (linkes Donauufer), untersucht[83]. Das *quadriburgium* scheint die chronologisch erste Befestigung auf dem betreffenden Platz gewesen zu sein; wie oben im Kapitel II angedeutet, wurde die entsprechende römische Befestigung aus den 2.-3. Jhd. n. Chr. in Banatska Palanka nicht identifiziert[84]. Ebenfalls in der Zeit der Tetrarchie entstand am linken Donauufer die Befestigung von **Gornea**[85].

Nicht sicher ist hingegen die Existenz einer spätrömischen Befestigung in **Mehadia** (*Praetorium* ?). Eine solche Hypothese wurde in der Fachliteratur geäußert, auf Grund der wenig bekannten dortigen Funde vom Ende des 3. und vom 4. Jh., wie auch von der Tatsache ausgehend, daß L. F. Marsigli (s. oben in der „Forschungsgeschichte) in seine Karte, bei Mehadia die Darstellung eines *quadriburgium* eingetragen hat[86]. Die Hypothese kann nur durch weitere, systematische archäologische Untersuchungen geprüft werden.

Die spätrömischen Festungen am linken Donauufer sind keine Einzelfälle; am linken Ufer der pannonischen Donau (bzw. im „Sarmatenland“ vor den neuen Provinzen *Valeria* und *Pannonia II*) wurden mehrere derartige Kleinbefestigungen („Brückenköpfe“) gefunden, die befestigte Landungsplätze waren[87]; andere erfüllten die Funktion der üblichen Befestigungen, wie z.B. *Contra Aquincum*[88].

Man könnte diese Festungen als eine Konsequenz der neuen Auffassung über die Grenzsicherung nach der Aufgabe Dakiens ansehen. Mit der Räumung der nördlichen Donauprovinz wurde – ähnlich wie oftmals in früheren Zeiten – der Druck auf die römische Grenze seitens der Nachbarvölker einigermaßen vermindert. Diejenigen, die diesmal diesen Druck an der mittleren und unteren Donau ausübten, waren sowohl die „älteren“ Nachbarn, die Vandalen und die Sarmaten - die jetzt ihrerseits dem Druck seitens der Goten und Gepiden ausgesetzt waren -, als auch die Goten selbst[89]. Die Befestigungen, die auf dem

[83] S. u.a. D. Dimitrijević, *Sapaja, rimsko i srednjevekovno utvrdjenje na ostrvu kod Stare Palanke*, in *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, S. 29-63.
[84] S. M. Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, in *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII (1993-1994), 1996, S. 25; dies., *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, in *The Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Hrsg. P. Petrović), Belgrad 1996, S. 130.
[85] N. Gudea, *Befestigungen am Banater Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie*, in *Limes 9*, Bucureşti 1974, S. 173-180; ders., *Gornea. Aşezările din epoca romană şi romană târzie*, Reşiţa 1977.
[86] S. M. Macrea, N. Gudea, I. Moţu, *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti 1993, S. 30 f.
[87] S. A. Mócsy, *Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer*, in *Limes 8*,Cardiff 1974, S. 191-196; ders., *a.a.O.* (Anm. 15), S. 269-271 und Abb. 42.
[88] Zs. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest-Stuttgart 1988, S. 85 f u. Abb. 80; M. Németh, *Contra Aquincum Fortress*, in *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica* (Ed. Zs. Visy), Pécs 2003, 201 ff.
[89] A. Mócsy, *a.a.O.* (Anm. 15), S. 211; 267-268.

linken Ufer der Donau gebaut wurden, konnten einerseits die Bewegungen im Barbaricum besser beobachten und, andererseits, den oben erwähnten Nachbarvölkern durch die römische militärische Präsenz imponieren. Sie konnten diesen Nachbarn auch - da sie wahrscheinlich mit den Römern periodisch vertragsmäßig verbündet waren – wenigstens das Gefühl geben, daß sie vom Imperium Romanum nicht im Stich gelassen wurden[90]. Von einem Fortleben des römischen militärischen Systems im Südwesten der ehemaligen Provinz Dakiens nach dem aurelianischen Rückzug kann man aber nicht sprechen; es handelt sich lediglich um Einrichtungen, welche die südlichen Donauprovinzen schützen sollten.

[90] *Ebenda*, S. 271.

KAPITEL V.
DIE SÜDWESTLICHE GRENZE DES RÖMISCHEN DAKIEN

In enger Verbindung mit dem militärischen System vom südwestlichen Teil der Provinz Dakien ist auch die Frage der Provinzial- und zugleich Reichsgrenze auf diesem Gebiet zu betrachten. In einer kaiserlichen Grenzprovinz wie Dakien – die dazu noch militärisch besonders stark geprägt war - spielte das Militär die Hauptrolle in beinahe allen Bereichen. Umsomehr war die Grenze einer der wichtigsten Tätigkeitsbereiche der römischen Armee in Dakien. Die Provinz selbst war in erster Linie aus strategischen Überlegungen geschaffen worden. Trajan hatte seine dakischen Kriege gegen einen gefährlichen Feind – das dakische Königreich Dekebals – geführt, um einen feindlichen Machtfaktor an der mittleren und unteren Donau zu neutralisieren. Die Errichtung der Provinz Dakien sollte aber nicht nur eine Wiederherstellung der dakischen Macht, sondern auch die Entstehung von für die Römer äußerst störenden feindlichen Koallitionen verhindern, welche sich zwischen den Völkern nördlich der unteren Donau und des Schwarzen Meeres einerseits und denjenigen, die nördlich der mittleren Donau ansässig waren andererseits, bilden konnten. Man kann sagen, daß das römische Dakien diesen strategischen Zweck größtenteils erfüllt hat, nämlich bis sich die Zusammensetzung und Dynamik der barbarischen Völkerschaften in der Region ab der Mitte des 3. Jh. n. Chr. so stark änderte, daß ein neues strategisches Konzept seitens des Imperium Romanum notwendig wurde, um die Situation im Griff halten zu können.

Im heutigen Fachsprachgebrauch wird bekannterweise eine römische befestigte Grenze als „Limes" bezeichnet. B. Isaac machte dazu einige wichtige Bemerkungen und terminologische Präzisierungen[1]. Er verfolgte die Termini die sich auf Grenzen beziehen in den antiken Quellen und stellte fest, daß das Wort *limes* – ursprünglich ein Fachterminus der *agrimensores* - im 1. Jh. n. Chr. mit zwei Bedeutungen benutzt war: 1. Vormarschstraße im Feindesland; 2. Landgrenze schlechthin (nicht unbedingt befestigt). Ab der gleichen Zeit bedeutete *ripa* eine Flußgrenze. Mit der Zeit, als nach dem Anfang des 2. Jhs. n. Chr. das Römische Reich keine neue Eroberungen machte, wurde das Wort *limes* nicht mehr im Sinne einer Einmarschstraße ins Feindesland verwendet, sondern nur noch mit der Bedeutung „Grenze". In der Spätantike bedeutete *limes* meistens „Grenzbezirk"[2].

Es herrscht in der Fachliteratur keine Einstimmigkeit betreffend die Grenze im südwestlichen Teil Dakiens. Die Debatte dauert schon seit den 30er Jahren des vorigen Jahrhunderts und ist bis heute noch zu keinem allgemein akzeptierten

---

[1] B. Isaac, *The Meaning of the Terms **limes** and **limitanei***, in *JRS*, 78, 1988, S. 125-147.
[2] *Ebenda*, S. 132-135.

Ergebnis gelangt. Im wesentlichen geht es um die Frage, wo man die Grenze der Provinz Dakien und, zugleich, des Römerreiches in dieser Region ziehen muß. Die Diskussion begann mit den unterschiedlichen Meinungen bezüglich der Zugehörigkeit des Westbanates zum Imperium Romanum oder nicht und war damals, am Anfang, einigermaßen auch vom politischen Kontext in dieser Region am Ende der 30er und in den 40er Jahren des 20. Jhs. beeinflußt. Diese Tatsache und v.a. die ungenügenden wissenschaftlichen Stützpunkte wegen unzureichender Feldfor-schung beeinträchtigten die Debatte. Wir werden weiter die wichtigsten Stellungnahmen zum Thema aufführen.

Die alte Meinung, daß der Südwesten Dakiens (= das Banat) von den Römern tatsächlich besetzt und der Provinz Moesia Superior angeschlossen[3] gewesen wäre, hatte ein kurzes Leben und wird heuer von niemandem mehr unterstützt. Ein wichtiges Argument gegen diese Hypothese wurde gebracht, als die Forschung feststellte, daß die Auxiliartruppen aus diesem Gebiet sich in den dakischen Militärdiplomen wiederfinden.

Eine zweite Richtung behauptete, daß das ganze Gebiet zwischen den Flüssen Mureş (Marosch), Theiß, Donau und dem Timiş (Temesch)-Cerna-Korridor römisches Territorium wurde und der Provinz Dakien angehört hat[4]. Diese Meinung wird auch heute von den meisten rumänischen Fachleuten vertreten[5].

Eine andere Hypothese besagt, daß nur der östliche Teil des Banates – östlich von der Straße Lederata-Tibiscum (von mir „westliche Straße" genannt) – von den Römern besetzt wurde, so, daß nur dieses Gebiet Teil der Provinz Dakien war[6].

In den meisten von uns zitierten Arbeiten steht das Thema der Zugehörigkeit oder nicht des Banates (Westbanates) zur Provinz Dakien – und damit zum Imperium Romanum – im Vordergrund; die römische Grenze auf diesem Gebiet wurde als ein sich daraus ergebenes Resultat behandelt. Ich glaube,

---

[3] A. v. Domaszewski, in *AEM*, XIII, 1890, S. 142 ff; E. Fabricius, in *RE*, 13, 1 (1926), Kol. 641.

[4] S. u.a. C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 2, Wien-Leipzig 1937, S. 137 f; C. Daicoviciu, *Bănatul şi iazigii*, in *Apulum*, I, 1939-1942, S. 104; ders., *La Transylvanie dans l'antiquité*[2], Bucarest 1945, S. 39.

[5] S. M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti 1969, S. 38; N. Gudea, *Limesul Daciei de la Traianus la Aurelianus*, in *ActaMP*, I, 1977, S. 97; N. Gudea, I. Moţu, *Observaţii în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, in *Banatica*, VII, 1983, S. 155 ff; I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, in *ZPE*, 56, 1984, S. 282 f; I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn 1993, S. 6 f; 36; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti 1994, S. 59; D. Protase, *Frontierele provinciei Dacia în timpul împăratului Traian*, in *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, S. 343 u. Anm. 11 (= *Les frontières de la province de Dacie au temps de l'empereur Trajan*, in *Omaggio a Dinu Adamesteanu* (Hrsg. M. Porumb), Cluj-Napoca 1996, S. 137 u. Anm. 11); C. Opreanu, *Der Westen des römischen Dakien und das Barbaricum in der Zeit Trajans*, in *Specimina Nova*, XII, 1996 (1998), S. 268.

[6] A. Alföldi, *Die Roxolanen in der Walachei*, Vortrag gehalten am 6. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin 1939, S. 528-538; ders., *Daci e Romani in Transsilvania*, Budapest 1940, S. 44 f; J. Szilágyi, in *Közlemenyek*, III, 1943, S. 90 f.

daß die Frage der südwestlichen Grenze Dakiens eine aufmerksamere und ausführlichere Analyse verdient. Die internationale Forschung der römischen Grenzen hat erhebliche Fortschritte gemacht und es wurden neue, komplexere Untersuchungsmodelle entwickelt. So müßte eine moderne Behandlung der römischen Grenzen mit den Fragen der Entstehung des einen oder anderen Grenzabschnitt anfangen[7]. Wichtige Punkte, die man innerhalb einer solchen Analyse ansprechen sollte, sind desgleichen die geographischen Gegebenheiten des Gebietes (soweit Daten diesbezüglich vorliegen), die römischen Befunde und Funde und ihre territorielle Verteilung, die Merkmale der Bevölkerung und des Siedlungswesens im Grenzgebiet, die eventuellen Nachrichten in antiken Quellen betreffend die Beziehungen des römischen Staates mit den benachbarten Völkerschaften, die möglichen Vergleiche mit ähnlichen Situationen an anderen Grenzabschnitten des Römerreiches usw.

Die Entstehung der Grenzen des römischen Dakien steht in enger Verbindung mit den Merkmalen der Eroberung des dakischen Königreiches. Es wird angenommen, daß die Ausdehnung des dakischen Staates Dekebals durch die territorielle Verteilung der dakischen Befestigungen, die in der zweiten Hälfte des 1. Jh. und am Anfang des 2. Jh. n. Chr. funktionierten, umrissen werden kann[8]; trotzdem gibt es diesbezüglich keine absolute Sicherheit[9]. Jedenfalls werden die dakischen Festungen aus dem Inneren des Karpatenbogens und diejenigen aus dem Banat zum Königreich Dekebals gezählt[10]. Die Eroberung dieses Königreiches führte zur Errichtung der Provinz Dakien, deren Ausdehnung wahrscheinlich mit derjenigen des dakischen Staates Dekebals übereinstimmte[11]. Die letztere fällt, wie gesehen, mit dem durch dakische Befestigungen aus dieser Zeit markierten Areal zusammen.

Der Haupteinmarschweg der römischen Armee im ersten dakischen Krieg Trajans führte durch das Banat, der gleiche Weg wie derjenige des früheren Feldzuges des Tettius Iulianus. Dieser Weg dürfte auf dieser Strecke mit der späteren römischen „westlichen Straße" Lederata-Berzobis-Tibiscum und von dort weiter nach Tapae

---

[7] S., z. B., A. Mócsy, *Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms*, in *Rheinisch-Westfällische Akademie der Wissenschaften*, Vorträge G 229, 1978; ders., *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974 (besonders *Chapter 2. Conquest of the Danube Region and Augusta Frontier Policy*, S. 31-52 und *Chapter 4. The danube Frontier from Vespasian to Marcus Aurelius*, S. 80-111); J. Fitz, *Die Eroberung Pannoniens*, in *ANRW*, II, 6, 1977, S. 543-556; J. C. Mann, *The Frontiers of the Principate*, in *ANRW*, II, 1, 1974, S. 508-533 (besonders *I. The Genesis of the Frontiers*, S. 508-514).

[8] I. Glodariu, *Sistemul defensiv al statului dac şi întinderea provinciei Dacia*, in *ActaMN*, XIX, 1982, S. 34; 37.

[9] Ders., *Arhitectura dacilor - civilă şi militară – (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, Cluj-Napoca 1983, S. 129; C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 265 f.

[10] I. Glodariu, *a.a.O.* (Anm. 8), S. 34.

[11] *Ebenda*, S. 37; C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 266; I. Piso, *Fasti...*, S. 5 u. Anm. 28.

zusammmenfallen[12]. Trajan selber erwähnt zwei Orte von diesem Weg: Berzobis und Aizis, im einzigen Fragment seiner „Kommentare" zu den dakischen Kriegen, das beim Grammatiker Priscianus erhalten geblieben ist: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus*[13]. Die zwei Ortsnamen erscheinen auf der spät – aber nach früheren Modellen – verfaßten *Tabula Peutingeriana*[14], wie auch in der *Kosmographia* des Geographen aus Ravenna[15]. Die Wahl dieses Weges durch die Römer in wenigstens zwei Feldzügen konnte von zwei Arten von Faktoren bestimmt werden: 1. militärische Gründe und 2. die spezifischen natürlichen Bedingungen. Die strategisch-taktischen Überlegungen Trajans in diesem Feldzug dürften die bestmögliche Wirksamkeit seiner militärischen Aktionen visiert haben, indem er v.a. die Befestigungen der Daker im Banat neutralisieren mußte. Dakische Festungen im Banat aus der Periode 1. Jh. v. Chr.-1. Jh. n. Chr. sind nur im östlichen Teil dieses Gebietes bekannt. Eine Reihe von diesen Festungen existierte am linken Donauufer: Socol[16], Divici[17], Pescari[18], Liubcova[19]; s. Abb. 2) und eine am Fluß Caraş, an der Demarkation zwischen dem hohen und dem flachen Teil dieses Gebietes (Židovar[20] bei Orešac, Serbien; s. Abb. 2). Es ist schwer zu sagen, ob diese Befestigungen zur Zeit Trajans noch funktionierten oder ob ihnen schon während der Feldzüge aus der Zeit Domitians (oder, vielleicht, als Folge des Klientelvertrags dieses Kaisers mit Dekebal aus dem Jahr 89 n. Chr.) ein Ende gesetzt wurde[21]. Auch wenn sie schon zur Zeit Domitians aufgegeben wurden ist es möglich, daß Dekebal, angesichts der Kriegsvorbereitungen der Römer in

---

[12] Al. Diaconescu, *Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, in *ActaMN*, 34. I., 1997, S. 14.
[13] Priscianus, VI, 13, 205.
[14] Segm. VII, 2.
[15] Rav. Anon., IV, 14.
[16] S. M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Şantierul arheologic Divici. Cercetările din anii 1995-1996 (raport preliminar)*, in *Cerc. Arh.Aria Nord-tracă*, II, Bucureşti 1997, S. 381, mit Angabe der älteren Literatur.
[17] *Ebenda*, S. 373-381; M. Gumă, S.A. Luca, C. Săcărin, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985-1987*, in *Banatica*, IX, 1987, S. 199-238; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988-1994. Principalele rezultate*, in *Cerc.Arh.Aria Nord-tracă*, I, Bucureşti 1995, S. 401-413; Dies., *Les fibules du site fortifié de Liubcova-Stenca et de la citadelle de Divici-Grad*, in *Le Djerdap/les Portes de Fer á la deuxieme moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo – Drobeta-Turnu Severin*, Belgrad 1999, S. 67-70.
[18] Fl. Medeleţ, T. Soroceanu, N. Gudea, *Descoperiri din epoca dacică la Pescari*, in *ActaMN*, VIII, 1971, S. 465-475; Şt. Matei, I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, in *Banatica*, II, 1973, S. 141-156.
[19] M. Gumă, *Cercetări arheologice pe Stenca Liubcovei*, in *Banatica*, IV, 1977, S. 69-104; M. Gumă, A. Rustoiu, C. Săcărin, *Les fibules*...(Anm. 17), S. 65-67.
[20] B. Gavela, *Keltski oppidum Židovar*, Belgrad 1952; M. Sladić, *Židovar in the Late Iron Age*, in J. Uzelac et. al., *Židovar. Bronze Age and Iron Age Settlement*, Belgrad –Vršac 1997, S. 53-67; M. Jevtić, M. Sladić, *Some Stratigraphic Issues of the Iron Age Settlements at Židovar*, in *Le Djerdap/Les Portes de Fer*...(Anm. 17), S. 94-97.
[21] S. die Datierung des Endes dieser Festungen in den bei den Anmerkungen 16-20 zitierten Arbeiten.

Obermoesien (von denen er sicher informiert war), diese Befestigungen wieder aktiviert hat. Auf jeden Fall, mußten solche Widerstandspunkte paralell mit dem Vormarsch der römischen Armee eliminiert und, wenigstens eine gewisse Zeit lang, bewacht werden. Ebenfalls zu den militärischen Gründen für die Wahl dieses Weges müßen wir denjenigen der kürzesten Strecke – unter Berücksichtigung der Widerstandspunkte und der geographischen Gegebenheiten – zu der dakischen Hauptstadt Sarmizegetusa zählen. Andere dakische Befestigungen lagen am Nordufer des Flusses Mureş (Marosch): Săvârşin, Vărădia de Mureş, Şoimoş, Cladova und Pecica (alle im Kr. Arad; s. Abb. 2)[22]. Alle diese Festungen hörten auf zu funktionieren in der Zeit der Eroberung des dakischen Königreiches und der Errichtung der Provinz Dakien[23]. Es ist möglich, daß ihr Ende von einem militärischen Eingriff während des zweiten dako-römischen Krieges kam, der entlang der Marosch, von Pannonien aus durchgeführt wurde[24]. Es ist wiederum möglich, daß der Kern dieses pannonischen Armeekorps aus den Legionen XIII gemina und I adiutrix bestand[25]; die beiden Legionen sind zusammen in Apulum durch gemeinsame Ziegelstempel belegt[26].

Die schon erwähnten damaligen ungünstigen Naturbe-dingungen der Banater-Ebene (Schwemmland, Sümpfe entlang des Ostufers der Theiß, Sandwüste des Deliblats im Südosten dieser Ebene) erlaubten wahrscheinlich keine dichte Besiedlung des Westbanates zu dieser Zeit[27]. Die Siedlungen, die auf höheren Flußterrassen lagen, dürften ziemlich klein gewesen sein.

Ein von Cassius Dio berichteter Zwischenfall wurde als Argument für die Besetzung auch des westlichen Banates während der dakischen Kriege Trajans

---

[22] M. Barbu, *Fortificaţii dacice pe valea Mureşului inferior*, in *Ziridava*, XIX-XX, 1996, S. 35-58.

[23] *Ebenda*, S. 44; s. auch P. Hügel, M. Barbu, *Die Arader Ebene im 2.-4. Jh. n. Chr.*, in *ActaMP*, XXI, 1997, S. 544.

[24] C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 273 f: im zweiten Krieg; ähnlich, mit ausführlicher Argumentation, Al. Diaconescu, *a.a.O.* (Anm. 12), S. 22 f, der aber – vielleicht näher der Wahrheit - die Operation in den ersten dako-römischen Krieg (101-102) platziert; skeptisch K. Strobel, *Untersuchungen zu den DakerkriegenTrajans*, Bonn 1984, S. 170, der glaubt, daß dies wegen der natürlichen Bedingungen („die stark versumpfte untere Donau-Theiß-Ebene") unwahrscheinlich sei. Man darf dabei aber nicht vergessen, daß dieser Kommunikationsweg schon vor der Römerzeit benutzt war; s. dazu I. Ferenczi, *Opinii vechi şi noi în legătură cu drumurile între Dacia, Pannonia şi Moesia Superior prin Barbaricum*, Tibiscus, III, 1974, S. 111-127; D. Gabler, *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien*, Römer und Germanen in Mitteleuropa (Hrsg. H. Grünert), Berlin, 1976, S. 87-121.

[25] K. Strobel, *a.a.O.*, S. 85 f; 95 f; Al. Diaconescu, *a.a.O.*, S. 23.

[26] IDR III/4, 1 u. S. 17 f (Kommentar zu Nr. 1); s. auch I. Piso, *Fasti*... (Anm. 5), S. 211 f, zu T. Iulius Maximus Manlianus, *leg. Aug. leg. I adiutricis* und anschließend *leg. Aug. leg. IV Flaviae.*

[27] S. N. Gudea, I. Moţu, *a.a.O.* (Anm. 2), Abb. 5: Die Karte des Banats mit den Entdeckungen aus der Latène-Zeit; auch wenn die Karte unvollständig ist - es fehlen gerade die von uns erwähnten dakischen Festungen, mit Ausnahme von Orešac (Židovar) – ist es offensichtlich, daß das westliche Banat zu dieser Zeit eher spärlich besiedelt war. S. auch die Abb. 6: Die Karte des Banats mit den Münzfunden aus dem Zeitraum 2. Jh. v. Chr.-106 n. Chr., wo es ungefähr die selbe Situation gibt.

herangezogen[28]. Dio schrieb, daß Dekebal zwischen den beiden dakischen Kriegen (102-105) ein Gebiet der Jazygen – damals Verbündete der Römer – besetzte. Trajan erstattete dieses Gebiet den Jazygen nach dem zweiten Krieg nicht mehr zurück[29], was bedeuten muß, daß er es in die Provinz Dakien eingliederte. Neuere Beiträge bestreiten zu Recht die Lokalisierung des Gebietes im Westbanat, mit dem richtigen Argument, daß nach dem ersten dakischen Krieg Trajans (101-102 n. Chr.) die Römer das Ostbanat und die Hatzeger-Senke schon besetzt hatten, so, daß zwischen dem noch von Dekebal kontrollierten Gebiet im Inneren Siebenbürgens und dem Westbanat sich jetzt eine ganze römische Feldzugs- und Besatzungsarmee befand[30]. Ein anderes Argument gegen die Lokalisierung dieses Gebietes im westlichen Banat kommt von der Lokalisierung der Jazygen, die zu dieser Zeit (Ende des 1.-Anfang des 2. Jh. n. Chr.) nur den nordwestlichen Teil der Donau-Theiß-Ebene besiedelten[31]. In diesem Sinne dürfen wir auch die von Plinius dem Älteren (in *Naturalis Historia*, IV, 25, 80-81) beschriebenen geo-politischen Verhältnisse zwischen den Dakern und Jazygen verstehen. Der antike Wissenschaftler berichtet bei dieser Stelle, daß die Sarmatischen Jazygen „bis Carnuntum, zwischen Danuvius und dem Herkynischen Wald" wohnten, während die „von ihnen vertriebenen Daker die Berge und die Wälder zum Flusse Pathisus hin" besiedelten. Pathisus ist die heutige Theiß, ein Fluß also, der zu der Zeit in der die *Naturalis Historia* geschrieben wurde (im Jahr 77 n. Chr. dem Titus, Sohn des Vespasianus, gewidmet) die Grenze zwischen dem Gebiet der Jazygen und demjenigen der Daker war. Zu Recht wurde hervorgehoben, daß es sich hier um eine politische und nicht um eine ethnisch-kulturelle Grenze handelte[32]. Betonen wir nur noch einmal, daß es zu dieser Zeit von der **oberen und mittleren Theiß** die Rede ist; so ließen sich auch die von Plinius dem Älteren erwähnten „Berge und Wälder" der Daker erklären, d.h. der nördliche Teil des Karpatenbogens (die Waldkarpaten in der heutigen Ukraine, wo die Theiß übrigens auch entspringt) und die Westkarpaten (Apuseni- oder Erzgebirge)[33]. Dies veranlaßte neulich C. Opreanu, anstatt des Westbanats für das Gebiet in Frage eine Region nördlich der

---

[28] C. Patsch, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 128 ff; C. Daicoviciu, *Bănatul*... (Anm. 4), S. 98-109; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972, S. 308; zustimmend I. Piso, *Fasti*... (Anm. 5), S. 212.
[29] Cassius Dio, LXVIII, 10, 3.
[30] C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 267 f; zustimmend P. Hügel, *Trei ipostaze ale văii inferioare a Mureşului de la Traian la Hadrian*, in *Ziridava*, XXII, 2000, S. 31 f.
[31] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*... (Anm. 7), S. 95; K. Strobel, *Die Jahre 117-119 n. Chr., eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der mittleren und unteren Donau*, in *Studien zur Alten Geschichte. Festschrift S. Lauffer*, III, Roma 1986, S. 963 f.
[32] C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 268 u. Anm. 30; Vgl. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*...(Anm. 7), S. 95: „Under Decebalus the Tisza was the western boundary of the Dacian State".
[33] So auch K. Strobel, *a.a.O.* (Anm. 31), S. 964.

Marosch (Mureş) vorzuschlagen, welche von Trajan besetzt, von Hadrian aber zugunsten der Jazygen aufgegeben worden wäre[34].

Schlußfolgernd zu diesen Auslegungen: Ich glaube, daß es keine Notwendigkeit für die römische Feldzugsarmee Trajans gegeben hat, den westlichen Teil des Banates zu besetzen. Das Fehlen der dakischen Befestigungen, die relativ dünne Besiedlung dieses Gebietes und die ziemlich ungünstigen natürlichen Bedingungen machten aus dem Westbanat (d.h. aus dem Teil westlich von der Linie der Einmarschstraße - der künftigen Straße Lederata-Arcidava-Centum Putea-Berzobis-Tibiscum - und bis zur Theiß) eine für die römische Kampagne uninteressante Zone. Es war nicht der westliche Teil des Banates, der von den Jazygen nach 106 als ihnen gehörendes Gebiet beansprucht wurde, da sie zu jener Zeit nur den nördlichen und, höchstens, den mittleren Teil der Donau-Theiß-Ebene besiedelten. Dementsprechend, wurde sehr wahrscheinlich der westliche Teil des Banates während der dakischen Kriegen Trajans militärisch nicht besetzt.

Ein Blick auf die bekannten Orte mit einem militärischen Charakter aus dem Banat zeigt uns eine ungleichsame territorielle Verteilung dieser Befunde (s. Abb. 1). Eine ausführliche Darstellung des römischen Militärs aus dem Südwesten der Provinz Dakien haben wir in den vorangehenden Kapiteln vorgelegt. Fast ausnahmslos liegen die Kastelle und die römischen Straßen im östlichen Teil des Banates[35]. Die einzige römische Straße, welche auch durch das Westbanat führte, ist diejenige entlang des Flusses Marosch, die von Apulum über Micia (Veţel, Kr. Hunedoara)[36] weiter nach Partiscum (Szeged, Ungarn) verlief um schließlich wahrscheinlich Lugio (Dunaszekcsö, Ungarn), an der pannonischen Donau, zu erreichen. Daß es eine römische militärische Anwesenheit entlang dieser Straße gab, wird durch die in verschiedenen, flußabwärts vom großen Kastell aus Micia, an der Marosch gelegenen Orten gefundenen militärischen gestempelten Ziegel bezeugt (s. oben, im Kap. III und Abb. 1). Die Bewachung dieser Straße und des Unterlaufes der Marosch war demnach die Aufgabe von Vexillationen der Legion XIII gemina, deren Lager an der mittleren Marosch, in Apulum lag und auch der Kohorte II Flavia Commagenorum, die eine der Auxiliareinheiten aus Micia,

---

[34] Die Hypothese und die Argumentation bei C. Opreanu, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 268-276.

[35] Zu den römischen Straßen im Banat s. auch noch O. Răuţ, O. Bozu, R. Petrovszky, *Drumurile romane în Banat*, in *Banatica*, IV, 1977, S. 135-159; die neueste Abhandlung bei Fl. Fododrean, *Drumurile din Dacia romană*, Dissertation, Cluj-Napoca 2004 (ungedr.), S. 251 ff; zu einer wahrscheinlichen *statio* oder *mansio* an der römischen Straße durch Almăjului-Senke (Banater Berge), s. O. Bozu, *Cercetările arheologice din punctul "Cetate", comuna Lăpuşnicel (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, V, 1979, S. 187-201.

[36] S. IDR III/3, 50; es handelt sich um ein in Micia gefundenes *milliarium* aus der Zeit des Trebonianus Gallus und Volusianus, das die Existenz dieser in die *Tabula Peutingeriana* nicht eingetragene Strecke eindeutig bezeugt.

ebenfalls an der mittleren Marosch, war[37]. Ein einziger, in Neu-Arad (am südlichen Maroschufer) gefundener gestempelter Ziegel gehörte der Legion IV Flavia[38] und ein anderer, mit unsicherem Fundort (vielleicht Periam, etwas weiter südlich von der Marosch, aber möglich auch aus Apulum) stammte von einem *numerus singularium*[39].

Auch im westlichen Banat kamen vereinzelt römische Inschriften zum Vorschein. So wurde in **Denta** (Kr. Timiş) eine Votivinschrift in neuzeitlicher Zweitverwendung gefunden[40]. Ebenfalls hier soll im 19. Jh. ein gestempelter Ziegel der Legion IV Flavia felix gefunden worden[41]. Es ist wahrscheinlicher, daß die Inschrift nicht in Denta selbst gefunden wurde[42]. Da es sich wahrscheinlich um einen von einem Stadtdekurion und Duumvir, der kapitolinischen Trias und der *Terra Mater* gewidmeten Altar handelt, dürften wir eher an eine in der Neuzeit aus einer Stadt des römischen Dakien „gewanderte" Inschrift denken (Tibiscum ?). Es liegen keinerlei Daten betreffend römische Bauten in oder um Denta vor. Was den erwähnten gestempelten Ziegel anbelangt, es bestehen Zweifel, daß in Denta solche Ziegel überhaupt gefunden wurden[43]. Eine andere Inschrift fand man in **Foeni** (Kr. Timiş), ebenfalls in der Ebene des Westbanates. Es handelt sich um eine interessante, fragmentarische Grabinschrift, die noch in der Römerzeit wiederverwendet wurde[44]. Ursprünglich war sie die Grabinschrift eines *Iulius Martialis veteranus* ; irgendwann später – möglicherweise nach der *Constitutio Antoniniana* – wurde auf den oberen Rahmen die Inschrift eines anderen Verstorbenen, *Aurelius Faustus [d(ecurio) ? mu]n(icipii) Tib(isci), veteranus* eingetragen. Es ist möglich, daß das „n" für *numerus* gestanden hat, da gemäß der Zeichnung der Inschrift (das Stück ist mittlerweile verloren-gegangen) in der Fraktur zwischen *Faustus* und *n Tib* (T+I) kaum Platz für drei Buchstaben war, so, daß eine Lösung [*ex*] *n(umero)* oder sogar [*e*] *n*(*umero*) auch möglich wäre. Die

---

[37] Die Ziegelstempel der *leg. XIII gemina* an der Marosch, in IDR III/1, S. 242 (Bulci, Kr. Arad); 243-246 (Sânnicolaul Mare=Groß-Sanktnikolaus, Kr. Timiş); 246-249 (Cenad=Tschanad, Kr. Timiş); Grabinschrift eines *veteranus* der selben Legion: IDR III/1, 274 (Groß-Sanktnikolaus, Kr. Timiş); alle Fundorte liegen am Südufer der Marosch. Ziegelstempel der *leg. XIII gemina* und der *coh. II Flavia Commagenorum* in Cladova (Kr. Arad), bei P. Hügel, *Cărămizi romane ştampilate descoperite la Cladova (jud. Arad)*, in *Ziridava*, XIX-XX, S. 73-76; der Fundort liegt auf einer Höhe am nördlichen Ufer der Marosch.

[38] IDR III/1, S. 242.

[39] IDR III/1, S. 243.

[40] IDR III/1, 109; zu den Fundumständen wird dort F. Cumont, in *AEM*, XIV, 1891, S. 111, zitiert: „im Hofe des Verwalters eingemauert".

[41] IDR III/1, S. 132.

[42] S. IDR III/1, S. 130.

[43] Zweifel diesbezüglich äußerte schon G. Téglás am Anfang des 20. Jhs; s. D. Protase, *Legiunea IV Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la Provincia Dacia*, in *ActaMN*, IV, 1967, Anm. 17.

[44] IDR III/1, 273.

Fundumstände sind auch hier nicht aufschlußreich; das Epitaph aus bläulichem Marmor grub man angeblich im Park des Schlosses Mocioni aus[45]. Es gibt aber keine andere Funde in Foeni, welche auf eine eventuelle römische Befestigung o.Ä. hinweisen könnten[46]. Dort wurden sarmatische Gräber[47] und möglicherweise eine dörfliche Siedlung mit grauen Keramikfragmenten aus dem 3.-4. Jh. n. Chr.[48] entdeckt. Römische Münzen wurden sporadisch in und um Foeni auch signaliert[49]. Die oben besprochene Inschrift stammt höchstwahrscheinlich von Tibiscum und wurde vielleicht im 18. Jh. von der Familie Mocioni, Eigentümer des Schlosses aus Foeni, dorthin gebracht[50].

In **Werschetz** (Vršac, Serbien) wurden ebenfalls römische Inschriften gefunden[51] (im Kap. II besprochen, s. oben). Da eine von ihnen, von der Kohorte II Hispanorum an Mars Ultor oder Victor gewidmet, sich ins Jahr 108 datiert, hat man sie in Verbindung mit einem Krieg gegen die Jazygen in den Jahren 107/108 gebracht[52]. Die andere ist die fragmentarische Grabinschrift eines *signifer* der *ala I Frontoniana Tungrorum*. Beide Auxiliareinheiten fanden sich später in Kastellen aus Dacia Porolissensis wieder (die Kohorte II Hispanorum in Bologa, Kr. Cluj, die Ala Tungrorum in Ilişua, Kr. Bistriţa Năsăud). Es ist möglich, daß in Werschetz ein Auxiliarkastell bestanden hat, das aber auf dem Gelände nicht identifiziert wurde. Wenn dies so war, könnte Werschetz - das sich nur ca. 15 km Luftlinie westlich von Vărădia, die an der „westlichen Straße" liegt, befindet - ebenfalls zum militärischen System dieser Straße angehört zu haben. Da unsere Daten aber vorläufig nur auf die trajanische Zeit hinweisen, können wir vermuten, daß ein eventuelles Auxiliarkastell in Werschetz nur in jener Zeit funktioniert hat[53], so wie auch anscheinend die ganze

---

[45] IDR III/1, S. 239 zitiert Fr. Cumont, in *AEM*, XIV, 1891, S. 110, der die Fundumstände der „vor ungefähr dreißg Jahren" gefundenen Inschrift von „Augenzeugen" erfuhr.

[46] Eine Probegrabung im Jahr 1999 neben dem Mocioni-Schloß brachte keine römischen Funde zu Tage (freundliche Mitteilung V. Cedică, Banater Museum Temeswar). Die von F. Cumont (s. vorangehende Anmerkung) aufgeführten Argumente, daß "die Römer, wie in Németcsánád [=Cenad-Tschanad, Kr. Timiş]..., so auch in Fény [Foeni] zwischen Temes und Theiß eine militärische Ansiedlung hatten" stützten sich auf Hörensagen (so z.B. „ Ziegel mit Legionsstempeln sollen ebenfalls in Fény zu Tage gekommen sein"; aus Foeni ist eigentlich kein römischer gestempelter Ziegel bekannt)

[47] D. Tănase, M. Mare, *Pătrunderea sarmaţilor în vestul Banatului în lumina unor noi descoperiri arheologice, SCIVA,* 51, 2000, S.193 ff; die Gräber Kann man in die 2. Hälfte des. 2. Jh. – Anfang des 3. Jh. n. Chr. datieren.

[48] D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, I, Timişoara 1996, S. 253.

[49] Freundliche Mitteilung Fl. Draşovean, Banater Museum Temeswar.

[50] S. IDR III/1, S. 240; es war übrigens nicht ungewöhnlich für die edlen Familien des 18. Jhs., ihre Parks mit Antiquitäten zu schmücken.

[51] IDR III/1, 106 u. 107.

[52] L. Balla, *Guerre Iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108*, in *Scripta Dacica. Collected Papers* (Ed. by E. Szabo), Hungarian Polis Studies 5, Debrecen 2000, S. 33-36 (ursprünglich erschienen in *ActaClassUnivDebr*, V, 1969, S. 111-113).

[53] So auch D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, in *AnBan*, III, 1994, S. 316.

Befestigungskette von der „westlichen Straße" (s. Kap. III). Wenn es dieses Kastell tatsächlich gab, könnte es unter dem Stadtzentrum von Werschetz liegen, da die beiden obigen Inschriften bei der Anlegung oder Erweiterung des „städtischen Gartens" gefunden wurden[54].

An der unteren Theiß gibt es ebenfalls keine römischen Funde militärischer Art. Die Funde aus **Partiscum** (Szeged, Ungarn), an der Mündung der Marosch in die Theiß, suggerieren eher (wie schon im Kap. III angedeutet) eine *statio* und, vielleicht, eine Zollstation auch. Diese existierten in Verbindung mit dem Land- und Flußweg der Marosch (Apulum-Micia-Partiscum), der von Partiscum wahrscheinlich nach Lugio (Dunaszekcsö, Ungarn) führte[55].

Die obigen Auslegungen führen zur Schlußfolgerung, daß im westlichen Banat keine römischen militärischen Stützpunkte eingerichtet wurden, mit Ausnahme der Maroschstraße, die wahrscheinlich bis zur pannonischen Donau führte. Daß dieses Gebiet besiedelt war, steht außer Zweifel. Eine ganze Reihe von Siedlungen wurden – meistens durch Geländebegehungen - identifiziert[56]. Desgleichen gibt es Funde römischer Münzen aus der Ebenezone des Banates; ihre territorielle Verteilung weist eine größere Dichte dieser Funde im mittleren Teil des Banates und entlang der Marosch auf[57]. Die archäologisch untersuchten Siedlungen haben einen ausgesprochenen zivilen Charakter; die Bewohner waren Ackerbauer, Viehzüchter und Fischfänger[58] und sie benutzten römische Münzen, Keramik[59], seltener Fibeln[60], Glas- und Tonperlen usw[61]. In Tibiscum wurden z. B. farbige Glasperlen hergestellt, eine Ware, die v.a. bei den Jazygen sehr gefragt war[62].

---

[54] IDR III/1, S. 124 (zu Nr. 106); M. Đorđević, *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, in *The Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Hrsg. P. Petrović), Belgrad 1996, S. 132.

[55] I. Ferenczi, *Opinii vechi şi noi în legătură cu drumurile între Dacia, Pannonia şi Moesia Superior prin Barbaricum*, in *Tibiscus*, III, 1974, S. 121 f; 123; D. Gabler, *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien*, in *Römer und Germanen in Mitteleuropa* (Hrsg. H. Grünert), Berlin 1976, S. 89-90; Gablers hypothetische Datierung der Station erst am Anfang des 3. Jhs. (S. 90) scheint mir unwahrscheinlich spät zu sein.

[56] D. Benea, *Dacia sud-vestică*...(Anm. 48), S. 222-300 (Siedlungen aus dem gesamten Banat); die meisten Siedlungen wurden nach den Oberflächenfunden in die 3.-4. Jh. n. Chr. datiert, manche auch in die 2.-4. Jh.

[57] dies., *Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle im Verteidigungssystem von Südwest-Dakien*, in *Limes 13*, Stuttgart 1986, Abb. 10 u. S. 455 f.

[58] *Ebenda*, S. 457.

[59] Dies., *Dacia sud-vestică*... (Anm. 48), S. 123 f.

[60] *Ebenda*, S. 230 (Becej, Serbien); 243 (Criciova, Kr. Timiş); 293 (Timişoara-"Cioreni") usw.

[61] *Ebenda*, S. 222-300; für die entsprechenden Funde aus dem südlichen Teil des Banates (heute in Serbien), s. M. Đorđević, *Archaeological Sites of the Roman Period in Yugoslav Banat*, in *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII, (1993-1994), 1996, S. 24-39; O. Brukner, *Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma – Bačka i Banat*, in *Arheološki Vestnik*, 41, 1990, S. 203-205; alle hier zitierten Fundkataloge umfassen allerdings auch Funde, die aus der Zeit nach dem aurelianischen Rückzug aus Dakien datieren.

[62] S. D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 102 und neulich D. Benea, *Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum*, Timişoara 2004.

Die Diskussion bezüglich der ethnischen Zuschreibung der Siedlungen aus der Banater Ebene werde ich nicht eingehen. Einheitliche und breit akzeptierte Kriterien für ein solches Unternehmen sind immer noch nich etabliert worden[63]. Eine solche Untersuchung fällt auch aus dem Rahmen unserer Arbeit. Als allgemeine Bemerkung sei nur gesagt, daß es sich auf diesem Gebiet um eine gemischte Bevölkerung handeln könnte.

Eine klare Linie der römischen Grenze in Südwestdakien ist schwer zu ziehen. Hier fehlen jene sichtbare Markierungen auf dem Gelände[64], wie im Fall der Hadrian-Mauer[65], des Antoninus-Walls[66] in Nordbritannien oder der obergermanisch-rätischen befestigten Grenze[67]. Andererseits war diese Grenze auch keine *ripa*, keine Flußgrenze, wie z. B. im Fall der Nordgrenze Noricums, Oberpannoniens[68] oder der Nord- und Ostgrenze Unter-pannoniens[69]. Für eine Grenze an der Theiß gibt es keine Anhaltspunkte, da dort keine römischen befestigten Punkte identifiziert wurden. An der Marosch gibt es zwar eine gewisse militärische Anwesenheit, die aber zwangsläufig zahlenmäßig nicht sehr groß sein konnte, da es sich dort um Vexillationen aus der Legion XIII gemina und der Kohorte II Flavia Commagenorum handelt. Beide Truppen hatten ihre ständigen Lager weiter maroschaufwärts (Apulum bzw. Micia) und konnten sicherlich nicht allzu viele ihrer Soldaten an die untere Marosch verlegen. Diese Posten hatten eher die Aufgabe, die wichtige Handels- und auch strategische Straße entlang der Marosch, wie auch den Verkehr auf dem Fluß selbst zu bewachen[70].

Angesichts der obigen Ausführungen stellt es sich die Frage, wo man hypothetisch die Südwestgrenze der Provinz Dakien ziehen kann? Die einzige

---

[63] Bekanntlich werden die Siedlungen und Gräberfelder aus dem 2-3. Jh. in dieser Region entweder als „dako-römisch" oder „jazygisch" eingestuft, wobei manchmal die gleichen Funde von verschiedenen Autoren (und archäologischen Schulen) unterschiedlich gedeutet werden.

[64] Die Erdwälle, die das Banat und die Ebene nördlich der Marosch (die Crişana=das Kreischland) auf der Achse Nord-Süd durchqueren, werden gewöhnlich in der Zeit der Tetrarchie datiert, s. S. Soproni, *„Limes Sarmatiae"*, in *ArchÉrt*, 96, 1969, S. 43-53; Zs. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest-Stuttgart 1988, S. 25. Da es sich hier um mehrere (2 bis 3) paralelle Erdwälle handelt, könnten sich - infolge einer ausführlichen archäologischen Untersuchung - vielleicht einige von ihnen als solche „sichtbare Markierungen" der römischen Grenze im 2.-3. Jh. n. Chr. erweisen; s. in diesem Sinne neulich F. Draşovean, D. Benea et al., *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăviţa*, Timişoara 2004, S. 20.

[65] S. zusammenfassend D. J. Breeze und B. Dobson, *Hadrian's Wall*[2], Harmondsworth 1978.

[66] D. J. Breeze, *The Antonine Wall*, Edinburgh 1974.

[67] H. Schönberger, *The Roman Frontier in Germany: an archaeological survey*, in *JRS*, 59, 1969, S. 144-197; zusammenfassend: *Der römische Limes in Deutschland* (Red. G. Süsskind, A. Wigg), Stuttgart 1992.

[68] Für die norische und einen Teil der oberpannonischen Grenze, M. Kandler, H. Vetters, *Der römische Limes in Österreich*, Wien 1986;

[69] S. Zs. Visy, *a.a.O.* (Anm. 64); neulich *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica* (Ed. Zs. Visy), Pécs 2003..

[70] S. dazu die Anm. 37 u. 55.

Möglichkeit ist, die Grenze des militärisch besetzten Gebietes ungefähr zu zeichnen. Dazu führen uns auch die Analogien mit denjenigen Grenzprovinzen des Imperium Romanum, wo es ebenfalls keine eindeutige und „sichtbare" Grenzlinien gibt. Solche Analogien sind der römische Osten – v.a. Syrien und Arabien – und gewissermaßen auch die nordafrikanischen Provinzen. So wird ein Großteil der Ostgrenze der Provinzen Arabia und Syria ab Hadrian gewöhnlich entlang der oder paralell mit der Straße, die von Aelana am Roten Meer über Petra, Bostra und Palmyra bis zum Euphrat führte[71]nachgezeichnet. An der Straße lagen zahlreiche Städte, Kastelle und Stationen. Sie muß aber eher als eine konventionelle Grenzlinie betrachtet werden; neuere Forschungen betonen, daß der Hauptzweck dieser Straßen im römischen Osten war nichtals eine befestigte Grenze, sondern als bewachte Transport- und Kommunikationswege zu funktionieren[72].

Vor mehr als ein halbes Jahrhundert glaubten die Fachleute, die befestigte südliche Grenze der nordafrikanischen Provinzen gefunden zu haben; sie wurde entlang eines „sichtbaren Hindernisses" aus Erdwällen, Steinmauern, Gräben und Kastellen, das vor der Wüste verlief[73], gezeichnet. In der Zwischenzeit hat man angedeutet, daß diese Strukturen keine kontinuierliche Linie bilden, sondern sie waren *clausurae* von ziemlich beschränkten Gebieten, mit der lokalen Funktion, die traditionellen Wege der Herdenwanderungen in der jeweiligen Zone zu kontrollieren[74].

Zu Recht wurde der Wunsch ausgedrückt, zwischen administrativen, ethnischen und militärischen Grenzen zu unterscheiden und anzuerkennen, daß sie nicht immer zusammenfallen[75]. Es ist allerdings nicht immer möglich, diesen Unterschied zu machen. Im Fall des südwestlichen Teils der Provinz Dakien glaube ich doch, wenigstens einen Teil der militärische Grenze zu einer gewissen Zeit bestimmen zu können. Diese müßte unweit der letzten Kastelle nach Westen, entlang der – von mir so genannten – „westlichen Straße" Lederata-Berzobis-Tibiscum verlaufen. Das Problem hier ist, daß, wie schon gesehen (Kap. III), die Resultate der neueren Grabungen in diesen Befestigungen (in Berzobis und v. a. in Vărădia-"Pustă") bisher auf ihre Verwendung nur bis am Ende der Regierungszeit Trajans und am Anfang derjenigen Hadrians hinweisen. In diesem Fall ist es schwer zu sagen, was mit der militärischen Grenze ab den Jahren 117/118 geschah. Hypothetisch kann man vermuten, daß man ab diesem Zeitpunkt auf die direkte

---

[71] S. *Enciclopedia civilizației romane* (Koord. D. Tudor), București 1982, Abb. 78; Vgl. J. Wagner, *Die Römer an Euphrat und Tigris*, in *Antike Welt*, Sondernummer 1985, Abb. 18.
[72] S. B. Isaac, *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford 1990, Kap. III u. IV.
[73] J. Baradez, *Fossatum Africae*, Paris 1949.
[74] S. neulich C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire (A Social and Economic Study)*, Baltimore-London 1994, S. 48, 79 ff mit Abb. 19; B. Isaac, *a.a.O.* (Anm. 72), S. 414.
[75] W. Y. Adams, zitiert in B. Isaac, *a.a.O.* (Anm. 72), S. 399 u. Anm. 136.

Überwachung dieser Straße durch das Militär verzichtete, nicht aber auch auf seine Benutzung durch die Römer. Dies wäre durch gewisse – uns unbekannt gebliebene - Bedingungen des nach dem Konflikt jener Jahre geschlossenen Friedensvertrages möglich gewesen. Dadurch verpflichteten sich vielleicht die Jazygen, das römische Territorium zu beachten und – möglicherweise – sogar die Bewachung der Straße zu übernehmen.

Von Tibiscum wird auch diese Grenze unklar; eine Möglichkeit wäre, sie entlang der nach Norden führenden Straße zwischen Tibiscum und Bulci, an der Maroschstraße, zu ziehen[76] (s. Abb. 3). Die Schwierigkeit besteht darin, daß an dieser – wenig erforschten – Straße noch keine Kastelle identifiziert wurden. Eine andere Möglichkeit ist, die militärische Grenze weiter an der Straße von Tibiscum über Ulpia Traiana Sarmizegetusa und Aquae (Călan, Kr. Hunedoara) bis zu dem mit Tibiscum vergleichbaren großen Kastell von Micia zu zeichnen. Man kann annehmen, daß diese militärische Grenze eigentlich die Folge der Einmarschwege und der Truppen- und Kastellenverteilung aus der Zeit der Eroberungskriege Trajans war[77]. Im Kapitel II habe ich gezeigt, daß alle untersuchten Kastelle von der "westlichen Straße" eine trajanische Holz-Erde-Phase haben, während das Kastell von Vărădia-"Pustă" und das Legionslager von Berzovia auch eine ebenfalls trajanische Steinphase - das erste bei der Umwehrung und den Principia, das zweite bei den Innenbauten - hatten.

War die militärische mit der administrativen Grenze im südwesten Dakiens die selbe? Anders gesagt, war die oben beschriebene Grenze auch die Provinz- bzw. die Reichsgrenze auf diesem Gebiet? Dakien (bzw. Oberdakien zwischen 119-168) war bekanntlich eine kaiserliche Provinz, geführt von einem *legatus Augusti pro praetore*. Es wurde nun von manchen Fachleuten darauf hingewiesen, daß der Begriff *provincia* in zwei Sinnen verstanden werden konnte. Der erste, engere Sinn, war der eines formell als Provinz organisiertes Territoriums, mit durch eine *lex provinciae* geregelten Bodeneigentumverhältnissen und Steuer-verpflichtungen (Tacitus, *Agr.*, 14, über Britannien: *in formam provinciae redacta*; in Illyricum Superius, im späteren Dalmatien also, ist *forma Dolabelliana* epigraphisch – z. B. in ILJ, 874 – belegt; es handelt sich um das Provinzgesetz aus der Zeit des Statthalters P. Cornelius Dolabella – ca. 14-20 n. Chr. – wonach einschließlich Streitfragen zwischen *civitates* betreffend die Grenzen zwischen ihren Territorien geschlichtet wurden). Der zweite, breitere Sinn, der aus der Republikzeit stammte, war derjenige des Kompetenzbereiches eines Statthalters,

---

[76] Für diese Straße, s. O. Răuţ, O. Bozu, R. Petrovszky, *a.a.O.* (Anm. 35), S. 148 f und jetzt auch Fl. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Dissertation, Cluj-Napoca 2004 (ungedr.), 262 f.

[77] Eine solche Entwicklung von zeitweiligen zu ständigen Kastellen nach der Eroberung, wurde auch von B. Isaac, *a.a.O.* (Anm. 72), S. 409 f betrachtet.

ein Bereich der sich auch jenseits der Grenzen einer konstituierten Provinz ausdehnen konnte[78].

Ich schlage für die südwestliche Grenzen Dakiens die folgende Lösung vor: Die administrative Grenze – d.h. die Grenze des *in formam provinciae* organisierten Territoriums – fiel hier mit der militärischen Grenze zusammen. Es gibt keine Anhaltspunkte zu vermuten, daß sich das Westbanater Gebiet innerhalb der Provinz **in diesem Sinne** befand; es ist bedeutungsvoll, daß in diesem Teil des Banates weder Kastelle, noch Städte lagen. Anders dürfte die Situation sein, wenn wir den Sinn der *provincia* als Kompetenzbereich verstehen. Der Kompetenzbereich des (ober)dakischen Statthalters umfaßte wahrscheinlich auch dieses Gebiet[79]. Die v. a. militärischen Befugnisse des Statthalters waren nicht auf dem Gebiet seiner Provinz im engeren Sinne beschränkt; seine Verantwortung galt auch für die sogenannten *externae gentes*, die vor der Grenze lebten und welche als Teile des Reiches angesehen waren, obwohl sie nicht in der organisierten Provinz wohnten[80]. Es wurde in der letzten Zeit in der Fachliteratur mehrfach hervorgehoben, daß die Völker vor der Reichsgrenze vom römischen Staat als Teile des Imperium Romanum, jedoch keine Teile der organisierten Provinzen angesehen wurden[81]. Mit diesen Völkern schloß man – soweit sie eine gewisse politische Organisierung hatten – Verträge, sowohl in Friedens-, als auch in, oder nach Kriegszeit. Die spezielle geographische Lage der Donau-Theiß-Marosch-Ebene, umgeben von drei Seiten durch die römischen Provinzen Unterpannonien, Obermoesien und Dakien, machte daraus umsomehr ein von den Römern kontrolliertes Gebiet. Jedwelche Völkerschaften dieses Gebiet besiedelten befanden sich unter der römischen Aufsicht von drei Seiten – der pannonischen Donau, der obermoesischen Donau[82] und der Westgrenze Dakiens. Uns sind aus den literarischen Quellen mehr die Konflikte und Verträge mit den Jazygen bekannt, welche die politisch und militärisch aktivste Völkerschaft in dieser Region gewesen zu sein scheint. Dies schließt aber nicht aus, daß es vor der West-

---

[78] S. die Deutungen der zwei Sinne bei I. Piso, *Fasti...* (Anm. 5), S. 3; C. R. Whittaker, *a.a.O.* (Anm. 74), S. 17.

[79] Im gleichen Sinne sprach ich mich auch beim Kolloquium *Das Theiß-Marosch-Gebiet im 1.-4. Jh. n. Chr* in Pécs, im Oktober 1998, aus.

[80] S. die Ausführungen von C. R. Whittaker, *a.a.O.* (Anm. 74), S. 17 ff; Whittaker untersuchte ausführlich die Differenzierung zwischen dem organisierten und nicht organisierten Raum im römischen Staat, dem „empire of administration" und „empire of control", im Kapitel „Space, Power, and Society" seines Buches.

[81] B. Isaac, *a.a.O.* (Anm. 72), S. 397 mit Anm. 121; C. R. Whittaker, *a.a.O.* (Anm. 74), S. 17.

[82] Es wurde angemerkt, daß ein Teil der obermoesischen Kastelle am rechten Donauufer auch nach der Errichtung der dakischen Provinz weiter funktionierte, inklusive die Legionslager von Singidunum und Viminacium, die sich gegenüber von der unbesetzten Westbanater Ebene befanden, s. A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia...*(Anm. 7), S. 96; N. Gudea, *Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien*, in *Limes 11*, Budapest 1977, S. 223, 228.

und Südwestgrenze der Provinz Dakien auch dakische Bevölkerung gab[83]. Die Anwesenheit von handgearbeiteten Keramik von Latène-Tradition mit spezifischen dakischen (oder dakisch-keltischen) Formen und Verzierung weist auf sie hin[84].

In der ganzen Theiß-Ebene zwischen Pannonien und Dakien sind die römischen Gegenstände sehr zahlreich[85]. Die gesamte Bevölkerung auf diesem Gebiet scheint – und wie konnte es anders sein – von den Römern stark beeinflußt gewesen zu sein[86]. Dieser Einfluß dürfte die gleichen Einwirkungen gehabt haben, welche Cassius Dio für Germanien in der Zeit des Augustus erwähnte, nämlich, daß die „Barbaren" sich allmählich an der Lebensweise der Römer angepaßt haben, an den Märkten und friedlichen Versammlungen teilnahmen, ohne dieser Änderungen in ihrem Leben bewußt zu sein, da sie die neuen Gewohnheiten nur langsam und schrittweise annahmen[87]. In dieser Hinsicht unterscheidet sich die Lage der Bevölkerung aus der Westbanater Ebene nicht von anderen Vorlimes-Gebieten Europas[88].

Warum endete die organisierte Provinz Dakien gerade an der oben beschriebenen Grenze? Diese Frage hat mehrere mögliche Antworten. Eine von ihnen wäre, daß die Ebene im Westen des Banates von Anfang an von Trajan nicht besetzt wurde. Die Gründe dafür haben wir schon oben erörtert. Eine zweite Erklärung könnten die natürlichen Bedingungen der Westbanater Ebene bilden. Ein Streifen am Ostufer der Theiß und Teile von der Ebene waren von Sümpfen bedeckt, eine Situation, die am Ende des 17. und am Anfang des 18. Jhs. noch vorhanden war[89]. Im Südwesten dieser Ebene waren die „Sandhügel des Deliblats", eine wüstenähnliche Gegend. Die Flüsse, welche die Ebene durchquerten, bildeten mancherorts zahlreiche Arme, die in einigen Zonen, v.a. um die heutige Stadt Timişoara (Temeswar), deltaartige Landschaften erzeugten. Dazu kommt noch die Tatsache, daß, im Gegensatz zum Ostbanat, wo es relativ zahlreiche Eisen- und Kupfervorkommen gab[90], war das Westbanat arm an Bodenschätze. Es könnte also sein, daß auch die ökonomischen Kriterien eine wichtige Rolle in der Nichtbesetzung

---

[83] P. Hügel, M. Barbu, *a.a.O.* (Anm. 23), S. 545.

[84] *Ebenda*, S. 541; D. Benea, *Dacia sud-vestică...*(Anm. 48), S. 292-294, 299 Abb. 52-55.

[85] S. dazu D. Gabler, *a.a.O.* (Anm. 55).

[86] S.P. Hügel, M. Barbu, *a.a.O.* (Anm. 23), S. 545.

[87] Cassius Dio, LVI, 18.

[88] S. C. R. Whittaker, *a.a.O.* (Anm. 74), S. 122 ff und Abb. 34 (Güterverkehr über die Grenze Germaniens); 127 (die Ähnlichkeit der Fundpaletten vor und hinter der Grenze in Nordbritannien).

[89] Verzeichnet von Fr. Griselini in seinem *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, I-II, Wien 1780, im ersten Brief des zweiten, der „natürlichen Geschichte" gewidmeten Teils des Buches und auf der dazugehörigen Karte; das gleiche Bild sieht man auch auf der in Wien erschienenen *„Neuesten Karte der Königreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien samt den angraenzenden Provinzen Temeswar* usw." von Carl Schutz, aus dem Jahre 1688.

[90] S. die Verteilung der von den Römern in Südwestdakien abgebauten Metallvorkommen in TIR, L 34, Budapest 1968.

des Westbanates gespielt haben. Bei Appianus, der im 2. Jh. n. Chr. sein Werk schrieb, findet diese wirtschaftliche Auffassung Ausdruck, als er betont, daß die Römer „den besseren und größeren Teil“ von Britannien besetzt haben, während sie sich „um den Rest davon nicht scheren, da nicht einmal der Teil, den sie besetzen, für sie sehr ertragsreich ist“ (*Rhom. Hist.*, *pr.*, 5). Weiter bezieht sich Appianus im selben Sinne auf die ganze Reichsebene, als er von den römischen Kaisern sagt, daß sie „den besten Teil der Erde und des Meeres besitzen“; sie wollten vorsichtigerweise eher das, was sie hatten, beibehalten, als ihre Macht endlos über „bettelarme und keinen Gewinn erbringende barbarischen Völker“ auszudehnen. Die Botschafter solcher Barbaren hätte Appianus selbst in Rom gesehen, als sie sich „anboten, um Untertanen Roms zu werden, aber der Kaiser lehnte sie ab, da sie für ihn von keinem Nutzen waren“ (*ebenda*, *pr.*, 7). Heutige Untersuchungen benutzten für solche Gebiete den Ausdruck „ecological and demographic marginality“ und fanden zahlreiche Beispiele von solchen Gebieten in Nordbritannien, Germanien, Nordafrika, Syrien usw.[91]. Es ist also wahrscheinlich, daß das Westbanat für die Römer so ein Gebiet war, das es sich nicht lohnte, besetzt zu werden. Wie gesehen, funktionierte hingegen der Güterverkehr über die Grenze, genau wie auch in anderen Grenzgebieten des Römerereiches.

So können wir mit großer Wahrscheinlichkeit die Schlußfolgerung ziehen, daß sich der westliche Teil des Banates außerhalb der **organisierten Provinz** befand. Er wurde jedoch – obwohl nicht direkt besetzt - von den Römern **kontrolliert**. Möglicherweise reichte dieser Kompetenzbereich des dakischen Statthalters bis zur Theiß; dort begann vielleicht der Kontrollbereich des unterpannonischen Gouverneurs. Diese Situation war kein Einzelfall; nicht weiter als südöstlich von Dakien (dieser Teil bildete zwischen 119-168 die selbständige Provinz Unterdakien) lag die ebenfalls von drei Seiten kontrollierte Region der Großen Walachei (=Muntenien). Zur Zeit Trajans zusammen mit der östlichen Kleinen Walachei (=Ost-Oltenien) in Untermoesien einverleibt, wurde Muntenien (und ein Streifen Land in der südlichen Moldau) von Hadrian außerhalb der organisierten Provinz Untermoesien gelassen, wahrscheinlich als eine Konsequenz der Verhandlungen mit den sarmatischen Roxolanen vom Jahr 118 n. Chr., während Ost-Oltenien und die südöstliche Ecke Siebenbürgens die organisierte Provinz Dacia Inferior wurden[92] (s. Abb. 5). Somit wurde der Druck auf die Grenze seitens der Roxolanen vermindert, aber die Römer verzichteten auf die Kontrolle über Muntenien nicht. Die südöstliche Grenze Dakiens (eine Zeit lang Unterdakiens) war eine der Seiten (die westliche), wovon die muntenische Ebene bewacht war; diese militärische Grenze ist allerdings leichter zu erkennen, da es hier seit Hadrian den sogenannten „Limes Transalutanus“ gab, ein mit dem Fluß

---

[91] C. R. Whittaker, *a.a.O.* (Anm. 74), S. 86; Beispiele, die den Ausdruck illustrieren, bei S. 87-97.
[92] S. I. Piso, *Fasti*... (Anm. 5), S. 30 f.

Alt (=Olt) paraleller Erdwall und Graben, an dem Auxiliarkastelle angelegt wurden[93]. Vom Süden und vom Osten (von Dobrudscha) übten die Kastelle und Legionslager der untermoesischen Donau die Aufsicht. Es ist nicht ausgeschlossen, daß hier auch ein Klientelkönigreich der Geten existierte[94]; dieses wird aber von den literarischen und epigraphischen Quellen nicht belegt. Solche Klientelverhältnisse werden nur mit den Roxolanen – wenn auch indirekt - bezeugt[95]. Auch hier haben die Römer – obwohl nicht aus identischen Gründen wie im Westbanat – es vorgezogen, ein Gebiet nicht direkt zu besetzen, sondern indirekt zu kontrollieren.

---

[93] S. dazu I. Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, in *BAR, I. S.*, 116, Oxford 1981.

[94] S. neulich dazu und allgemein zu Muntenien im 1.-3. Jh. n. Chr., dies., *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, sec. I-III p. Chr.*, Alexandria 1997.

[95] Die *imminuta stipendia* aus SHA, *Hadr.*, 6 weisen auf existierende Veträge mit den Roxolanen hin; die Inschriften des *P. Aelius Rasparaganus, rex Roxolanorum* (CIL V, 32) und seines Sohnes *P. Aelius Peregrinus* (CIL V, 33) aus Pola bestätigen dies ; s. C. Patsch, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 162 f.

SCHLUSSFOLGERUNGEN

In der Behandlung des Themas "Die Armee im Südwesten des römischen Dakien" habe ich versucht, die bestehenden Informationen einer möglichst objektiven Analyse zu unterziehen. Die älteren und die neueren Daten wurden in betracht genommen und kritisch bewertet, um ein möglichst kohärentes und artikuliertes Bild der römischen Armee aus dem südwestlichen Teil Dakien zu gewinnen. Ich habe verschiedene Arten von Quellen benutzt – literarische, epigraphische, archäologische – soweit sie vorhanden sind. Desgleichen habe ich versucht, Vergleiche mit anderen Grenzgebieten des Imperium Romanum zu machen, dort wo die betreffenden Analogien zu einer größeren Klarheit dieses Bildes beizutragen vermögen.

Von den dakisch-römischen Verhältnissen im letzten Jahruhndert vor der Ereoberung Dakiens (106 n. Chr.) ausgehend, habe ich die Anfänge des römischen Verteidigungssystemes in diesem Teil Dakiens, mit der Überzeugung, daß das richtige Verstehen und die korrekte Bestandsaufnahme der Genese des Systems eine *sine qua non*-Bedingung für die Definierung und die Beschreibung dieses Systems mit allen seinen Elementen und Funktionen ist, und zwar während seiner gesamten Existenz.

Die Untersuchung des militärischen Systems wurde chronologisch durchgenommen, nach Etappen die nicht willkürlich bestimmt wurden, sondern eine gewisse innere Kohärenz und Konsistenz aufweisen. Aus dieser diachronischen Behandlung ergab sich das Bild eines Systems das in einigen Etappen wichtige Änderungen kannte (wie, z. B., unter Trajan, in der Zeit des Hadrian oder derjenigen des Antoninus Pius), so wie auch Etappen in denen die Änderungen gering waren oder gar fehlten (wie die Regierungszeit des Commodus oder die der Severer). Die Änderungen im System bedeuteten Truppen-versetzungen und die Aufgabe einiger Befestigungen (am Anfang der Regierungszeit Hadrians), die Verlegung von neuen Truppen nach Südwestdakien (unter Hadrian und Antoninus Pius), nicht auch aber die Änderung der Grundprinzipien in der Weise, wie die Rolle der Armee in diesem Gebiet konzipiert war. Dies ist übrigens ein allgemeines Merkmal des ganzen Römerreiches, trotz der schweren "Warnungen" der Konflikte wie die "Markomannenkriege". Die eigentlichen gründ-lichen Umwandlungen des römischen Heeres und der Verteidigungsysteme entstanden erst mit der Zeit der Tetrarchie und des Dominats, als die norddonauliche römische Provinz Dakien schon aufgehört hatte zu existieren.

Eine der Grundfragen des Themas dieser Abhandlung war (und bleibt immer noch) diejenige der Trasse der Grenze der Provinz Dakien und –geichzeitig – des Römerreiches im Südwesten dieser Provinz. In der Behandlung dieser Frage

bin ich von einer Grundvoraussetzung ausgegangen, nämlich, daß in einer kaiserlichen, am „Barbaricum“ angrenzenden Provinz, die Grenze der Provinz im Sinne eines nach den römischen Gesetzen organisierten Territoriums größtenteils mit der Grenze desjenigen Gebietes übereinstimmt, das von den letzten Befestigungslinien mit selbstständigen Militäreinheiten (*legiones*, *alae*, *cohortes*, *numeri*) am Rande der Provinz begrenzt wird. Dies ist das Gebiet, in dem die Bodeneigentumsverhältnisse und – damit – der juridische und steuerliche Status verschiedener Zonen die sich *intra provinciam* befinden durch Gesetz (*lex provinciae, forma provinciae*) festgelegt werden. Wenn wir den Begriff *provincia* aus dem Gesichstpunkt des Kompetenzbereiches des betreffenden Statthalters ansehen, sein Aktions- und Verantwortungsraum konnte und mußte sich sogar auch außerhalb des oben definierten Territoriums ausdehnen, d. h. den Teil des “Barbaricums” umfassen, der vor der Grenze der organisierten Provinz lag.

Gemäß diesen Definitionen erstreckte sich die Provinz Dakien in ihrem südwestlichen Teil in der ersten Phase (die Zeit Trajans) wahrscheinlich bis zur Straße mit Befestigungen Lederata-Arcidava-Berzobis-Tibiscum, so daß die Provinz nur das Ostbanat umfaßte. Wie ich im Kapitel V gezeigt habe, konnte diese Tatsache von mehreren Faktoren bestimmt werden, darunter derjenige, daß dies einer der Einmarschwege der römischen Truppen ins dakische Gebiet war sowohl während der Expedition von Tettius Iulianus als auch v. a. des von Trajan selbst geführten Angriffs. Die Wahl dieses Weges war kein Zufall, da er an der Grenze zwischen dem östlichen, höheren und dem westlichen, niedrigeren Banat verlief; das letzte Gebiet war größtenteils wegen der natürlichen Gegebenheiten (Sümpfe, deltaähnliche Zonen usw.) unbegehbar. Nach der Errichtung der Provinz Dakien wurde das Westbanat eben wegen der oben angeführten Bedingungen in die Provinz nicnt eingeschlossen.

Es ist noch nicht klar, was mit der militärischen Südwestgrenze Dakiens am Anfang der Regierungszeit Hadrians geschehen ist, als nach allen bisher verfügbaren Indizien, die Befestigungen von der von mir hier als “westliche Straße” bezeichneten Straße von der Armee verlassen wurden. Wir wissen nicht, welche Folgen dieser Rückzug für das Ostbanater Gebiet gehabt hat und wie die Sicherheit der Südwestgrenze ab diesem Zeitpunkt geschaffen wurde (durch Verträge mit den Völkern von jenseits der Grenze?). Wir können jedoch eine andere wahrscheinliche Konsequenz dieser Maßnahme auf römischer Seite feststellen, nämlich die Vergrößerung eben am Anfang der Zeit Hadrians des Militärzentrums von Tibiscum, durch die Verlegung dorthin, neben der schon vorhandenen Kohorte, der palmy-renischen Einheit, die später *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* wurde. Ähnliche Zentren in was die Größe und die Soldatenzahl betrifft wurden zur selben Zeit auch an der restlichen Westgrenze Dakiens geschaffen: In Micia, durch die Hinzufügung am Anfang der hadrianischen Zeit der *ala I Hispanorum Campagonum* zur schon vom Anfang der

Provinz in Micia stationierten *cohors II Flavia Commagenorum*; in Porolissum, ebenfalls durch die Verlegung des palmyrenischen Truppenteils, d. h. des späteren *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, neben den schon vorhandenen Einheiten. Etwas später, in der Zeitspanne 126-133, wurde auch das Kastell von Bologa vergrößert, um die in dieser Zeitspanne aus Oberpannonien gekommene *cohors I Aelia gaesatorum milliaria* und die schon dort stationierte *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica* gleichzeitig beherbergen zu können.

Die Frage, ob einer oder mehrere der Erdwälle, die das Banat auf der Nord-Süd-Achse durchqueren, in einer ihrer Phasen eine sichtbare Markierung des Provinzgebietes bedeutete, kann noch nicht eindeutig beantwortet werden. Wenn die Antwort positiv wäre, dann müßten wir auch andere, damit verbundene Fragen beantworten, wie ob dieser/diese Wall/Wälle ganz am Anfang der Provinz zu datieren sind oder später, ob er/sie infolge einer Entscheidung wie diejenige der Aufgabe der Befestigungen von der „westlichen Straße" Lederata-Berzobis-Tibiscum errichtet wurde(n) usw. Um diese Fragen lösen zu können bedarf es kontinuierlicher archäologischer Untersuchungen dieser Erdwälle; es ist erfreulich, daß eine derartige Untersuchung im Jahr 2004 an einem Erdwall in der Nähe von Temeswar (Timişoara) durchgeführt wurde (s. Kap. V, Anm. 64 in dieser Abhandlung), was den Anfang der Klärung der oben angeführten Aspekte darstellen könnte.

Das militärische System vom Südwesten des römischen Dakien hatte zwei Hauptfunktionen. Die erste war die Überwachung der Provinz- und Reichsgrenze in diesem Gebiet und die zweite war die Sicherheit der Kommunikationswege der Provinz mit dem restlichen Römerreich über Moesia Superior. Es ist bedeutungsvoll, daß diese letztere Funktion, gemäß den nach der Mitte des 3. Jh. n. Chr. datierten epigraphischen Denkmälern von der "östlichen Straße" Dierna-Tibiscum (s. oben, Kap. IV) bis zur offiziellen Aufgabe Dakiens unter dem Kaiser Aurelian behalten wurde.

DIE TRUPPEN AUS DEM SÜDWESTEN DER PROVINZ DAKIEN

Diese Truppengeschichte umfaßt nur jene Einheiten, von denen wir etwas mehr Information haben, als nur einfache Hinweise auf ihren Aufenthalt in diesem Gebiet. Die anschließende Tabelle der Truppen aus Südwestdakien (s. Anhang 2) umfaßt jedoch auch jene Einheiten, die sich möglicherweise eine Zeit lang in diesem Teil Dakiens aufgehalten haben und nur vereinzelte Ziegelstempel oder Inschriften hinterlassen haben.

Die prosopographischen Teile beziehen sich nur auf die Personen, welche in diesen Truppen in Südwestdakien gedient oder sie kommandiert haben. Die Datierungen – dort wo sie möglich sind - sind diejenigen der epigraphischen, numismatischen oder archäologischen Quellen.

1. *Legio IIII Flavia felix*

Die Legion wurde von Vespasianus im Jahre 70 gebildet[1]. Sie war in Dalmatia zwischen 70-86 n. Chr. und danach in Obermoesien zwischen 86-101 n. Chr. stationiert[2] Die Legion nahm an den dakischen Kriegen Trajans teil und blieb anschließend in der neugegründeten Provinz Dacia[3]. In der Zeit zwischen den zwei dakischen Kriegen Trajans, bzw. zwischen 102-105 war sie Teil der Besatzungsarmee des eroberten Teils von Dekebals Dakien (Ostbanat, Westoltenien und Südsiebenbürgen) unter dem Kommando des Cn. Pompeius Longinus[4]. Das Hauptquartier der Legion zu dieser Zeit ist umstritten; man sprach in der Fachliteratur von einem Legionslager auf der Stelle der späteren Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa[5]. Dieses wird aber in neueren Beiträgen bestritten[6]. Es ist möglich, daß das Legionslager von Berzobis (Berzovia, Kr. Caraş-Severin) schon zu dieser Zeit der Standort der Legion IV Flavia war. Die Legion hatte allerdings auch in dieser Periode und auch nach dem zweiten dakischen Krieg (105-106) zahlreiche Vexillationen im

---

[1] D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca 1983, S. 141.
[2] *Ebenda*, S. 142-151.
[3] *Ebenda*, S. 151; D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, in *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, S. 95.
[4] S. I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn 1993, S. 1 f.
[5] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972, S. 328; D. Benea, *a.a.O.*(Anm. 1), S. 153; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn 1984, S. 201.
[6] I. Piso, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 2 u. Anm. 8.

Ostbanat und in der Hatzeg-Senke[7], was darauf hinweist, daß sie die Hauptverantwortung in der ersten Periode der Besetzung Südwestdakiens trug. Die Legion blieb in Südwestdakien bis inklusive in den Jahren des Krieges gegen die Jazygen am Anfang der Herrschaft Hadrians (117-118), wonach sie nach Obermoesien zurückversetzt wurde[8]. Ein früherer Abzug der Legion aus Dakien und ihre Rückversetzung nach Obermoesien schon im Jahr 114[9] wurden aus Gründen des Provinzstatus als unwahrscheinlich bezeichnet[10].

Prosopographia legionis IIII Flaviae felicis
Legatus legionis
1. *T. Iulius Maximus Manlianus* (106-108)
PIR², IV, 3, Nr. 426; I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I*, Bonn 1993, Nr. 49, S. 210-213.

Praefectus castrorum
1. *C. Cassius Silvester* (101-106?)
CIL XI, 5696; PIR², II, Nr. 1936.

Centuriones
1. *Sex. Pilonius Modestus* (101-117?)
CIL III, 1480

2. *Q. Licinius Macrinus* (102-117?)
CIL III, 1353=IDR III/3, 95

3. *M. Calventius Viator* (110/112-115?)
CIL III, 7904=IDR III/2, 205

2. *Cohors III Delmatarum milliaria equitata c.R.*

Die Kohorte erscheint unter den Auxiliareinheiten Oberdakiens erst im Militärdiplom vom 1. April 179[11]. Man weiß nicht wann sie geschaffen wurde und auch nicht woher sie nach Dakien kam[12]. In Südwestdakien war sie im Kastell von Mehadia (Kr. Caraş-Severin) stationiert, wo sie gestempelte Ziegel[13] und Inschriften hinterließ[14].

[7] S. D. Protase, *a.a.O.* (Anm. 3), S. 96-108 und mein Kap. II.
[8] *Ebenda*, S. 95;
[9] So D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 1), S. 158.
[10] I. Piso, *a.a.O.* (Anm. 4), S. 8 mit Anm. 47.
[11] I. Piso, D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, in *ZPE*, 56, 1984, S. 263-295 = RMD II, 123.
[12] I. Piso, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 11), S. 280; C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti 2002, S. 102.
[13] IDR III/1, 99, 100.
[14] IDR III/1, 76, 77, 81, 87, 103.

Die datierbaren Inschriften stammen aus dem 3. Jh.[15]. Zur Zeit des Valerianus und Gallienus war die Kohorte immer noch in Mehadia, wie eine diesen Kaisern gewidmete Inschrift belegt; darin trug die Einheit die Beinamen *Valeriana Galliena pia fidelis*[16].

Prosopographia cohortis III Delmatarum
Tribunus (?)
1. *P. Antonius ...* ?
CIL III, 1474=IDR III/2, 379; H. Devijver, *PME*, A 130.

Milites, veterani
1. *Aurelius Surus* 3. Jh.
AE 1973, 463=IDR III/1, 87

2. *Antestius Valentinus* ?
AE 1972, 494=IDR III/1, 103

3. *Aelius Cornelius* 3. Jh (?)
AE 1973, 462=IDR III/1, 84

3. *Cohors V Gallorum et Pannoniorum equitata*

Im Jahr 75 erscheint diese Kohorte unter den Auxiliarverbänden Moesiens[17]; in den Jahren 84 und 85 war sie in Pannonien[18]. Die Kohorte wurde dann wieder nach Obermoesien versetzt, da sie dort in den Jahren 93 und 100 in Militärdiplomen auftaucht[19]. Sie nahm an den Dakerkriegen Trajans teil[20] und fand sich unter den Besatzungstruppen (Südwest)Dakiens wieder[21]. Ihr Kastell war in Pojejena, am nördlichen Ufer der Banater Donau. In den Jahren 156/157[22], 155/159[23], 160 und 161[24]

[15] IDR III/1, 76 (an Iulia Mamaea), 77 (Valerianus und Gallienus); von der fragmentarischen Inschrift aus der Zeit des Antoninus Pius (IDR III/1, 75) fehlt eben der Teil mit dem Namen des (der) Dedikanten.
[16] IDR III/1, 77.
[17] RMD I, 2.
[18] CIL XVI, 30 u. 31.
[19] CIL XVI, 39 bzw. 46.
[20] K. Strobel, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 131.
[21] Erscheint in den dakischen Militärdiplomen von 109 (RMD III, 148), 110 (IDR I, 3) und im Diplom Oberdakiens vom 12 Nov. 119 (W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *Neue Diplome für Auxiliartruppen in den dakischen Provinzen*, ActaMN, 38/I, 2001 (2003), 27 ff, Nr. 1). Die Tatsache, daß eine gleichnamige Kohorte im Jahr 110 in Unterpannonien erscheint, war höchstwahrscheinlich die Folge einer Teilung der ursprünglichen Kohorte in zwei gleichnamigen Truppen, s. I. Piso, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 11), S. 281; vgl. oben, Kap. II, unter Pojejena.
[22] Ein von C. C. Petolescu, *a.a.O.* (Anm. 12), S. 108 mit Anm. 5 signaliertes Diplom.
[23] *AE*, 1998, 1617.

war die Kohorte ein Teil der obermoesischen Armee, um im dakischen Militärdiplom von 179 (RMD II, 123) wieder unter den oberdakischen Hilfstruppen aufgelistet zu sein. Eine der möglichen Erklärungen ist diejenige, wonach die Autorität des obermoesischen Statthalters sich eine Zeit lang (vielleicht nur unter Antoninus Pius) auch auf das nördliche Donauufer ausgedehnt hat; eine Versetzung der Kohorte V Gallorum nach Obermoesien und eine Rückversetzung nach Dakien scheint weniger plausibel[25]. Genau so möglich ist auch das Vorhandesein von zwei unterschiedlichen, gleichnamigen Kohorten in den zwei Provinzen[26]

In Pojejena wurden Ziegelstempel[27] und Inschriften von Präfekten dieser Kohorte[28] gefunden. Die Inschriften sind leider nicht genauer datierbar. Wir können nur vermuten, daß die Kohorte – wie auch andere Einheiten aus Südwestdakien – unter den letzten Truppen war, welche die Provinz verließen.

Prosopographia cohortis V Gallorum et Pannoniorum
Praefecti

1. *Q. Vibius Donatus* ?
AE 1963, 165=IDR III/1, 10

2. *Q. Petronius Novatus* Mitte des 2. Jhs.
AE 1972, 490=IDR III/1, 11; H. Devijver, *PME*, P 26.

Veteranus

1. *P. Aelius Diophantus* 2. Jh.
CIL III, 14216[4]=IDR II, 46

4. *Cohors VIII Raetorum equitata c.R.*

Zuerst war die Kohorte in Pannonien stationiert, wo sie zwischen 80-102 von Militärdiplomen belegt ist[29]. Zwischen den dakischen Kriegen Trajans, an denen sie teilgenommen hat[30], wird sie im obermoesischen Militärdiplom von 104/105[31] erwähnt. War Teil der Besatzungsarmee in Dakien, wo sie im ersten Militärdiplom

---

[24] CIL XVI, 111 bzw. RMD I, 55.
[25] S. I. Piso, D. Benea, *a.a.O.* (Anm. 11), S. 282-284.
[26] S. C. C. Petolescu, *a.a.O.* (Anm. 12), S. 108; W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *a.a.O.* (Anm. 21), S. 33 mit Anm. 23.
[27] IDR III/1, 23.
[28] IDR III/1, 10, 11.
[29] CIL XVI, 26, 30, 31, 47; für die Stationierung in Pannonien, s. B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien 2001, S. 41, Nr. 40.
[30] K. Strobel, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 141 f.
[31] CIL XVI, 54.

dieser Provinz vom Jahr 109[32] und in den beiden Diplomen aus dem Jahr 110[33] vorkommt. Sie taucht im oberdakischen Militärdiplom vom Jahr 119[34], in demjenigen vom Jahr 144[35] und möglicherweise auch in demjenigen von 157[36] ebenfalls auf, wie auch im spätesten dakischen Diplom von 179. Es scheint, daß die Kohorte ihren ersten Stationierungsort im Kastell von Inlăceni (Kr. Harghita), im Osten Dakiens gehabt hat, wo sie im Jahr 129 eine Inschrift dem Kaiser Hadrian widmete[37]. Irgendwann nach diesem Jahr wurde diese Truppe nach dem Südwesten Dakiens versetzt, wo sie im Kastell von Teregova (Kr. Caraş-Severin) stationiert war. Im noch wenig untersuchten Kastell fand man bisher nur Ziegelstempel der Kohorte[38]. Ein anderer gestempelter Ziegel erschien auch im Kastell von Mehadia[39], wo aber die Kohorte III Delmatarum stationiert war. Keine Inschriften der Kohorte VIII Raetorum oder ihrer Mitglieder aus Teregova sind bisher bekannt.

5. *Cohors I sagittariorum milliaria*

Die Bogenschützenkohorte war die erste Auxiliareinheit, die im Kastell von Tibiscum stationiert war[40]. Hier fand man ihre Ziegelstempel[41] und eine Steininschrift aus dem Jahr 165, die dem Kaiser Mark Aurel gewidmet war[42]. Die Inschrift wurde in den Principia des großen Steinkastells von Tibiscum gefunden, aber die Ziegelstempel belegen sie auch in den früheren Phasen der Befestigung[43]. Es scheint, daß sie der Kohorte I Vindelicorum von Vărădia (s. unten) in Tibiscum Platz gemacht macht, ohne diese Ablösung genauer datieren zu können als nach dem Anfang der Regierungszeit Hadrians (s. Kap. III). Ziegelstempel der Kohorte wurden auch in der ununtersuchten Befestigung von Zăvoi (Kr. Caraş-Severin), an der Straße von Tibiscum nach Ulpia Traiana Sarmizegetusa, gefunden[44].

Keine Kommandeure und Soldaten dieser Einheit aus der Zeit ihrer Stationierung in Südwestdakien sind uns bekannt[45]. Die Kohorte erscheint auch in keinem bisher bekannten Militärdiplom.

---

[32] RMD III, 148.
[33] IDR I, 2 u. 3.
[34] W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, *a.a.O.* (Anm. 21).
[35] IDR I, 14.
[36] IDR I, 15.
[37] IDR III/4, 263.
[38] IDR III/1, 114.
[39] IDR III/1, 102.
[40] D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti 1994, S. 54.
[41] IDR III/1, 251, 252.
[42] IDR III/1, 130.
[43] D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 40), S. 54.
[44] O. Bozu, *Cohors I Sagittariorum la Zăvoi*, in *Banatica*, IV, 1977, S. 131-133.
[45] Es ist möglich, daß die Truppe von Tibiscum nach Drobeta versetzt wurde, ohne diesbezüglich eine absolute Sicherheit zu haben; s. neulich C. C. Petolescu, *a.a.O.* (Anm. 12), S. 120 f.

6. *Cohors I Vindelicorum milliaria equitata c.R.*

Die Kohorte wurde wahrscheinlich nach dem 20. Februar 98 von Germania Inferior nach Pannonien versetzt[46], wo sie kurz, doch lange genug stationiert war, um zwei ihrer verstorbenen Soldaten dort begraben zu werden[47]. Von dort wurde sie nach Obermoesien versetzt, wo sie im Militärdiplom vom 8. Mai 100 erscheint[48]. Nach der Teilnahme an den dakischen Kriegen Trajans[49] blieb sie in der Provinz Dakien. Hier taucht sie in einigen der ersten Militärdiplome der Provinz, aus den Jahren 109 und 110[50]. Sie war wahrscheinlich am Anfang im Auxiliarkastell von Vărădia-„Pustă", an der „westlichen Straße" stationiert, wo eine *phalera* mit den Namen eines Soldaten und seines Centurionen gefunden wurde[51]. In Dacia Superior wird die Einheit durch die Militärdiplome der Jahre 136/138[52], 144[53], 157[54] und 179[55] belegt. Das in Tibiscum gefundene Diplom von 157 wurde einem ihrer Soldaten ausgestellt; dadurch kennen wir auch den Namen des *tribunus cohortis* zu diesem Zeitpunkt (s. die Prosopographie). Eine Teilnahme dieser Einheit an der Unterdrückung des Bar-Kochba-Aufstandes in Iudaea in den Jahren 132-135 ist nicht auszuschließen[56]. Irgendwann am Ende des 2. oder am Anfang des 3. Jh. wurde die Kohorte nach Tibiscum versetzt, wo sie den Platz der *cohors I sagittariorum* einnahm[57]. Im großen Kastell von Tibiscum und im Apollotempel aus der Nähe hinterließ die Truppe mehrere Inschriften und gestempelten Ziegel[58]. Die Kohorte findet sich auch in der oben erwähnten Dedikation (Kap. IV) mehrerer Truppen an Septimius Severus und seine Söhne aus Micia[59] wieder. Sie scheint bis zur Abschaffung der Provinz Dakien in Tibiscum geblieben zu sein.

---

[46] Möglicherweise belegt das fragmentarische Militärdiplom RMD IV, 216 die Truppe zu jenem Zeitpunkt noch in Untergermanien.
[47] CIL III, 3562 (Aquincum); RIU, 1029 = AE 1935, 103 (offenbar eigentlich in *Contra Florentiam* entdeckt, s. *The Roman Army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica* (Ed. Zs. Visy), Pécs 2003, S. 128, Abb. c); vgl. die Zweifel von B. Lőrincz, *a.a.O.* (Anm. 29), S. 48, Nr. 17 betreffend eine effektive Stationierung in Pannonien.
[48] CIL XVI, 46.
[49] K. Strobel, *a.a.O.* (Anm. 5), S. 145.
[50] RMD III, 148 bzw. IDR I, 3.
[51] IDR III/1, 110.
[52] C. C. Petolescu, A. Corcheş, in *Drobeta*, 11-12, 2002, S. 120-126.
[53] IDR I, 14.
[54] IDR I, 15.
[55] S. Anm. 11.
[56] S. C. C. Petolescu, *a.a.O.*(Anm. 12), S. 125 f, mit der älteren Literatur.
[57] D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 40), S. 57, noch mit einer anderen Datierung.
[58] IDR III/1, 137, 138 (Inschriften), 253-255 (Ziegelstempel); I. Piso, P. Rogozea, *Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, in *ZPE*, 58, 1985, S. 211-218 (zwei Inschriften); D. Benea, *Epigraphica (I)*, in *Civilizaţia romană în Dacia* (Hrsg. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca 1997, S. 109 ff (Inschrift); ; I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, in *ActaMN*, 36, I, 1999, S. 97 f (Inschrift).
[59] IDR III/3, 77.

Prosopographia cohortis I Vindelicorum

Tribuni

1. *L. Versinius Aper* 157
IDR I, 15=CIL XVI, 107; H. Devijver, *PME*, V 71.

2. *Sex. Pulfenius Severus* 2. Jh. (?)
CIL X, 4873; H. Devijver, *PME*, P 114.

3. *Septimius Diomedes* 200-202
I.Piso, P. Rogozea, in *ZPE*, 58, 1985, S. 211 ff.

4. *P. Aelius Gemellus* 213
I.Piso, P. Rogozea, *a.a.O.*, S. 214 ff.

Centurio

1. *P. Aelius Theimes* ?
IDR III/2, 369=CIL III, 1472; I. Piso, in *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, S. 167 f.

Custos armorum

1. *Aurelius Laecanius Paulinus* 211
IDR III/1, 137; 138.

Actarius

1. *Aurelius Candidianus* 3. Jh
M. S. Petrescu, P. Rogozea, in *Banatica*, X, 1990, S. 122 f; D. Benea, in *Civilizaţia romană în Dacia*, Cluj-Napoca 1997, S. 109 ff.

Miles

1. *Barsimsus, Callistenis filius* 157
IDR I, 15

7. *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*

Der Numerus stammt von den *Palmyreni sagittarii ex Syria*, eine irreguläre ethnische Einheit, der die oberdakischen Diplomen aus den Jahren 120[60] und 126[61] ausnahmsweise ausgestellt wurden. Die Diplome verliehen nur die *civitas*, wahrscheinlich als eine Belohnung für den Kampfmut der Palmyrener im Krieg von 117-

[60] IDR I, D V u.VI.
[61] IDR I, D VIII u. IX.

118 gegen die Jazygen. Aus dem Korps der palmyrenischen Bogenschütze entstanden mehrere *numeri Palmyrenorum*, von denen die meisten an die westliche Grenze Dakiens versetzt wurden[62]. Der Numerus von Tibiscum wird zum ersten Mal in dieser Organisierungsform an der Jahreswende 159/160 belegt[63]. Er hatte eine Zeit lang wahrscheinlich ihr eigenes Kastell in Tibiscum, unweit südlich vom Kastell der *cohors I sagittariorum* gelegen[64]. Nachher war er im großen Kastell stationiert, das die früheren Befestigungen in Tibiscum ersetzte (s. Kap. III). In Tibiscum wurden Ziegelstempel[65] und zahlreiche Inschriften[66] in Verbindung mit diesem Numerus gefunden. Viele Inschriften weisen fortdauernde palmyrenische ethnische Elemente auf, wie die Personennamen und die palmyrenischen Textteile in einigen Inschriften[67]. Man kann annehmen, daß der Numerus der Palmyrener bis zum Abzug der Armee aus Dakien in Tibiscum stationiert war.

Prosopographia numeri Palmyrenorum Tibiscensium

Decurio princeps

1. *Marius Aurelianus (?)* — 3. Jh (?)
I.Piso, D. Benea, in *ActaMN*, 36, I, 1999, S. 104 ff.

Optiones

1. *P. Aelius Servius* — 198-211 (?)
IDR III/1, 136; 142+149.

2. *Aelius Guras Iiddei* — ?
IDR III/1, 154=CIL III, 7999

3. *Bana ...* — ?
IDR III/1, 162

Custos armorum

1. *Aelius Zabdibol* — ?
IDR III/1, 134

[62] S. C. C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (III)*, in *SCIVA*, 47, 1, 1996, S. 30-35; ders., *a.a.O.* (Anm. 12), 138 ff; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, in *EphNap*, VII, 1997, S. 102 f; I. Piso, D. Benea, *Epigraphica Tibiscensia*, in *ActaMN*, 36, I, 1999, S. 93-95.
[63] IDR III/1, 167.
[64] D. Benea, P. Bona, *a.a.O.* (Anm. 40), S. 36 f.
[65] IDR III/1, 256.
[66] IDR III/1, 134-136, 152, 154, 155, 164, 167, 170, 176; I. Piso, D. Benea, in *ActaMN*, 36, I, 1999, S. 91 ff, 104 ff.
[67] Inschriften mit kurzen palmyrenischen Texten: IDR III/1, 154, 167, 170, 178.

Milites

1. *Perhev, Athenatan f.* IDR I, 8	126
2. ..., *Perhev f.* IDR I, 9	126
3. *Aelius Borafas Zabdiboli* IDR III/1, 152=CIL III, 14216; M. Petrovszky, V. Wollmann, in *StComCar*, 1979, S. 257-259, Abb. 6.	?
4. *P. Aelius Claudianus* IDR III/1, 153	2. Jh. (?)
5. *Aelius(?) Male* IDR III/1, 155	?
6. *Antonius Marcus* IDR III/1, 160	?
7. *Valerius Iulianus* IDR III/1, 160. .	?
8. *Claudius M...* (?) IDR III/1, 164	?
9. *Neses Ierhei* IDR III/1, 167.	159/160
10. *Mucatra Brasi* IDR III/5, 559.	?
11. *Mucapor Mucatralis* IDR III/5, 559.	?

8. *Numerus Maurorum Tibiscensium*

Dieser Numerus stammt, wie auch andere Numeri der Mauren aus Dakien[68], von den im oberdakischen Militärdiplom von 158[69] erwähnten *Mauri gentiles*. Ein

[68] S. D. Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*, in *Banatica*, VIII, 1985, S. 139-154;C. C. Petolescu, *Unităţile auxiliare din Dacia romană (III)*, in *SCIVA*, 47, 1, 1996, S. 26-29; ders., *a.a.O.* (Anm. 12), S. 134 ff; E. Nemeth, *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, in *EphNap*, VII, 1997, S. 103-105.

fragmentarisches, ebenfalls in der Zeit des Antoninus Pius datiertes Militärdiplom[70] wurde den *Mauri eq(uites)* [*et pedites*?] verliehen. Es ist möglich, daß dieses außergewöhnliche Militärdiplom die irreguläre Einheit in Dacia Superior und nicht in Moesia Superior belegt, wie der erste Herausgeber der Urkunde glaubte[71]. Sie könnten identisch mit den *Mauri gentiles* sein. Der Grund der Versetzung der Mauren nach Dakien könnten die wenig bekannten Kriege in der Zeit des Antoninus Pius gegen die freien Daker, die möglicherweise in den Jahren 157-158 stattgefunden haben, gewesen sein (s. unser Kap. III). Irgendwann nach dem Jahr 158 wurden in Dakien mehrere Numeri der Mauren gebildet; einer von ihnen war im großen Kastell von Tibiscum stationiert, das wahrscheinlich im Zeitpunkt der Ankunft der Mauren hier gebaut wurde, um zwei kleinere frühere Kastelle zu ersetzen[72].

In Tibiscum fand man typische Inschriften[73] in Verbindung mit diesem Numerus, aber keine gestempelten Ziegel[74]. Eine Inschrift aus Mauretanien gehört einem der Präfekten dieses Numerus[75]. Die Truppe der Mauren scheint auch in der für das Wohl des Septimius Severus und seiner Söhne in Micia errichtete kollektive Dedikation mehrerer Truppen aufzutauchen[76] (s. unser Kap. IV). Die Bildung einer *ala I Maurorum* aus diesem Numerus im 3. Jh. ist hypothetisch[77].

Prosopographia numeri Maurorum Tibiscensium

Praefectus

1. *Marius Domesticus* 3. Jh. (?)
CIL VIII, 9368=20944; H. Devijver, *PME*, M 33bis.

Librarius

1. ...*Dislaria* (?) ?
IDR III/1, 172

Miles (veteranus)

1. *Aelius Sebl...* ?
IDR III/1, 156.

---

69 IDR I, D XVI.
70 IDR I, D XXIX.
71 S. E. Nemeth, *a.a.O.* (Anm. 68), S. 103 und Kap. III dieser Arbeit.
72 S. Kap. III.
73 IDR III/1, 156, 172; es handelt sich um Inschriften mit zwei Schriftfeldern.
74 D. Benea, in *Banatica*, VIII, 1985, S. 150 f vermutet, daß der in Tibiscum gefundenen Stempel AIM (IDR III/1, 258) auf eine *ala I Maurorum* hinweisen könnten, die aus dem Numerus im 3. Jh. hervorgegangen gewesen sei; vgl. E. Nemeth, *a.a.O.* (Anm. 68), S. 104 f.
75 CIL VIII, 9368=20944.
76 IDR III/3, 77.
77 S. Anm. 74; dagegen C. C. Petolescu, in *SCIVA*, 47, 1, 1996 (Anm. 68), S. 28; ders., *Auxilia Daciae* (Anm. 12), S. 136.

Truppe	Ort	Periode	Belege am Ort
Cohors I Britannica (*sive* Brittonum ?) ∞	Dierna	101-106 (?)	IDR III/1, 52 (Zi).
Cohors II Flavia Commagenorum eq.	Cladova (Ve)	2.-3. Jh. (?)	P. Hügel, in *Ziridava*, XIX-XX, 1996, 73-76 (Zi).
Cohors III Delmatarum ∞ eq.	**Mehadia** Moldova Nouă (Ve?)	2, Hälfte des 2. Jhs. (?)-3. Jh. Wie oben?	IDR III/1, 76, 77, 81, 87 (In); 99, 100 (Zi). IDR III/1, S. 55 (Zi).
Cohors V Gallorum et Pannoniorum eq.	**Pojejena**	2.-3. Jh.	IDR III/1, 10, 11(In); S. 51 (Zi).
Cohors II Hispanorum eq.	Banatska Palanka Vršac	101-102 (?) 107/108 (?)	IDR III/1, 7 (Zi). IDR III/1, 106 (In).
Cohors VIII Raetorum eq.	**Teregova** Mehadia (Ve?)	Nach 129 Wie oben	IDR III/1, 114 (Zi). IDR III/1, S. 120 (Zi).
Cohors I sagittariorum ∞	**Tibiscum** Zăvoi (Ve?)	106-Ende des 2. Jhs. (?) 101-106 (?)	IDR III/1, 130 (In); 251, 252 (Zi). O. Bozu, in *Banatica*, IV, 1977, 131-133.
Cohors I Vindelicorum ∞ eq.	**Vărădia** **Tibiscum**	106-117/118 (?) Ende des. 2. Jhs. (?) -3. Jhs. (?)	IDR III/1, 110 (*phalera*). IDR III/1, 137 (In); 253, 254, 255 (Zi). I.Piso, P. Rogozea, in *ZPE*, 58, 1985, P. 211-218 (In). I.Piso, D. Benea, in *ActaMN*, 36, I, 1999, S. 97-98, Nr. 3 (In).

DIE DISLOKATION DER TRUPPEN IN SÜDWESTDAKIEN

Abkürzungen: Zi=Ziegelstempel; In=Inschrift; Ve=Vexillation; die Fettgedruckten Ortsnamen = langzeitliche Stationierungsorte

Truppe	Ort	Periode	Belege am Ort
Legio IIII	**Berzobis**	101-118	IDR III/1, 113 (Zi).
Flavia felix	Banatska Palanka (Ve)	101-118 u.später	IDR III/1, p. 38 (Zi).
	Pojejena (Ve)	nach 271 (?)	IDR III/1, p. 49 (Zi).
	Nn Băile Herculane		
	sau Mehadia (Ve ?)	101-118	IDR III/1, p. 98 (Zi).
	Surduc (Ve)	101-118	IDR III/1, p. 131 sq (Zi).
	Bocşa Română(Ve)	101-118	IDR III/1, p. 134 (Zi).
	Tibiscum (Ve?)	101-106 (?)	IDR III/1, p. 226 (Zi).
	Aradul Nou (Ve)	1 101-118 (?)	IDR III/1, p. 242 (Zi).
	Kovin (Ve?)	?	IDR III/1, 1 (In).
Legio XIII	Dierna (Ve)	Nach 271	IDR III/1, 46, 47 (Zi).
Gemina	Mehadia (Ve?)	Gallienus	IDR III/1, 54 (In); 73, 101-102 (Zi).
	Vršac (Ve?)	?	IDR III/1, S. 127 (Zi).
	Caransebeş (Ve?)	?	IDR III/1, S. 144 (Zi).
	Bulci (Ve)	2.-3. Jh. (?)	IDR III/1, S. 242 (Zi).
	Sânnicolaul Mare (Ve)	2.-3. Jh. (?)	IDR III/1, 274 (In); 275 (Zi).
	Cenad (Ve)	2.-3. Jh. (?)	IDR III/1, S. 247-249 (Zi).
Ala II Pannoniorum	Banatska Palanka	101-102 (?)	IDR III/1, 5 (Zi).
Ala I Tungrorum Frontoniana	Vršac	107/108 (?)	IDR III/1, 107 (In).

Truppe	Ort	Periode	Belege am Ort
Numerus Maurorum Tibiscensium	**Tibiscum**	158/160-3. Jh. (?)	IDR III/1, 156, 172 (In).
Palmyreni sagittarii ex Syria → Numerus Palmyrenorum Tibiscensium	**Tibiscum**	118/119-3. Jh.	IDR III/1, 134, 135, 136, 142+149, 152, 153, 154, 155, 160, 162, 167, 170, 176 (In); 256 (Zi). I.Piso, D. Benea, in *ActaMN*, 36, I, 1999, 104 ff..

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE
BIBLIOGRAPHISCHE ABKÜRZUNGEN

ActaMN = Acta Musei Napocensis, Cluj.
ActaMP = Acta Musei Porolissensis, Zalău.
ActaClassUnivDebr = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecinensis, Debrecen.
AE = L'Année Épigraphique, Paris.
AEM = Archäologisch-epigraphische Mitteilungen, Wien.
AnBan = Analele Banatului, Timişoara.
ANRW = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (Hrsg. H. Temporini und W. Haase), Berlin-New-York.
Apulum = Apulum. Buletinul Muzeului Unirii Alba Iulia, Alba Iulia.
ArchÉrt = Archeológiai Értesitő, Budapest.
Arheološki Vestnik = Arheološki Vestnik, Beograd.
ArqEspArch = Arquivo Español de Archeologia, Madrid.
Banatica = Banatica, Anuarul Muzeului Judeţean Caraş-Severin, Reşiţa.
BAR, IS = British Archaeological Reports, International Series, Oxford.
BRGK = Bericht der Römisch-Germanischen Komission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main.
Britannia = Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, London.
Cerc.Arh.Aria Nord-tracă = Cercetări arheologice în aria nord-tracă, Bucureşti.
Chiron = Chiron. Mitteilungen der Komission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München.
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
Dacia, N.S. = Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, nouvelle série, Bucureşti.
EphNap = Ephemeris Napocensis. Anuarul Institului de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca.
FestschrArturBetz = Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres (Hrsg. E. Weber und G. Dobesch), Wien 1985.
IDR = Inscripţiile Daciei Romane (Inscriptiones Daciae Romanae), I-III/4, Bucureşti; III/5, Paris.
ILS = H. Dessau, Inscritiones Latinae Selectae, Berlin, I (1882)-IV (1916).
Istros = Istros, Revue d'Histoire Ancienne, Bucureşti.
JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.
JRS = Journal of Roman Studies, London.

Limes 6 = Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, Köln-Graz 1967.
Limes 8 = Roman Frontier Studies. Proceedings of the VIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, Cardiff 1974.
Limes 9 = Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia 1972, Bucureşti-Köln-Wien 1974.
Limes 11 = Akten des XI. Internationalen Limeskongresses Székesfehérvár 1976, Budapest 1977.
Limes 13 = Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Akten des 13. Internationalen Limeskongresses Aalen 1983, Stuttgart 1986.
PME = H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I-II, Leuven 1976-1980; III Indices 1980; Supplementum I 1987; Supplementum II 1993.
RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll u.a.), Stuttgart.
RMD I = M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1954-1977*, London 1978.
RMD II = M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1978-1984*, London 1985.
RMD III = M. M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1985-1995*, London 1996.
RMD IV = M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas IV*, London 2003.
SCIV(A) = Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
Specimina Nova = Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve, Pécs.
Starinar = Starinar. Organ Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
StudIstBan = Studii de istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timişoara.
Studii şi Comunicări. Istorie = Studii şi Comunicări de Istorie, Caransebeş.
Tibiscus = Tibiscus. Muzeul Banatului Timişoara.
TIR, L 34 = *Tabula Imperii Romani*, L 34, Budapest 1968.
Ziridava = Ziridava. Studii şi cercetări. Muzeul Judeţean Arad, Arad.
ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

BIBLIOGRAFIE
LITERATURVERZEICHNIS

Alföldi, A., *Die Roxolanen in der Walachei*, Vortrag gehalten am 6. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin 1939.

Alföldi, A., *Daci e Romani in Transsilvania*, Budapest 1940.

Alföldy, G., *Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta*, ZPE, 36, 1979, 233-253.

Balla, L., *Guerre Iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108*, in *ActaClassUnivDebr*, V, 1969, 111-113 (= *Studia Dacica. Collected Papers* [ed. E. Szabó], Debrecen 2000, 33-36).

Baradez, J., *Fossatum Africae*, Paris 1949.

Barbu, M., *Fortificaţii dacice pe valea Mureşului inferior*, in *Ziridava*, XIX-XX, 1996, 35-54.

Bărbulescu, M., *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a V-a Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca 1987.

Benea, D., *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de palmyreni din Dacia*, in *Apulum*, XVIII, 1980, 131-140.

Benea, D., *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca 1983.

Benea, D., *Die cohors I Vindelicorum ∞ c.R. p.f. in Dakien*, in *FestchrArturBetz*, Wien 1985, 47-58.

Benea, D., *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*, in *Banatica*, VIII, 1985, 139-154.

Benea, D., *Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle im Verteidigungssystem in Südwestdakien*, in *Limes 13*, Stuttgart 1986, 451-460.

Benea, D., *Banatul în timpul lui Traian*, in *AnBan*, III, 1994, 309-321.

Benea, D., *Dacia sud-vestică în sec. III-IV*, I, Timişoara 1996; II, Timişoara 1999 .

Benea, D., *Epigraphica I*, in *Civilizaţia romană în Dacia* (Ed. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca 1997, 107-118.

Benea, D., *La legione XIII Gemina e Massimino il Trace ad Aquilea*, in *Quaderni Friulani di Archeologia*, X, 2000, 95-101.

Benea, D., Bona, P., *Tibiscum*, Bucureşti 1994.

Bogdan-Cătăniciu, I., *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, in *BAR*, I.S., 116, Oxford 1981.

Bogdan-Cătăniciu, I., *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, sec. I-III p. Chr.*, Alexandria 1997.

Bozu, O., *Cohors I Sagittariorum la Zăvoi*, in *Banatica*, IV, 1977, 131-133.

Bozu, O., *Cercetările arheologice din punctul "Cetate", comuna Lăpuşnicel (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, V, 1979, 187-201.

Braund, D. C., *Rome and the Friendly King. The Character of the Client Kingship*, London-Canberra 1984.

Breeze, D. J., *The Antonine Wall*, Edinburgh 1974.

Breeze, D. J., Dobson, B., *Hadrian's Wall*[2], London 1978.

Brukner, O., *Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma-Bačka i Banat*, in *Arheološki Vestnik*, 41, 1990, 199-216.

Daicoviciu, C., *Banatul şi iazigii*, in *Apulum*, I, 1939-1942, 98-109.

Daicoviciu, C., *La Transylvanie dans l'antiquité*[2], Bucarest 1945.

Daicoviciu, H., *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj 1972.

Daicoviciu, H., *Gallieno e la Dacia*, in *Filias harin. Miscellanea in onore di Eugenio Manni*, Roma 1979, 651-660.

Devijver, H., *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I-II, Leuven 1976-1980; III Indices, 1980; Suppl. I 1987; Suppl. II, 1993.

Diaconescu, Al., *Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, in *ActaMN*, XXXIV, 1, 1997, 13-52.

Dimitrijević, D., *Sapaja, rimsko i srednjevekovno utvrdjenje na ostrvu kod Stare Palanke*, in *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 29-63.

Đorđević, M., *Contributions to the Study of the Roman Limes in South Banat*, in *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Ed. P. Petrović), Belgrad 1996, 125-133.

Đorđević, M., *Archaeological Sites of the Roman Period in the Yugoslav Banat*, in *Studii de istorie a Banatului*, XVII-XVIII (!993-1994), 1996, 23-43.

Dörner, E., *Dacii şi sarmaţii din sec. II-III e.n. în vestul României*, in *Apulum*, IX, 681-692.

Enciclopedia civilizaţiei romane (Coord. D. Tudor), Bucureşti 1982.

Ferenczi, I., *Opinii vechi şi noi în legătură cu drumurile între Dacia, Pannonia şi Moesia Superior prin Barbaricum*, in *Tibiscus*, III, 1974, 111-127.

Fitz, J. *Die Vereinigung der Donauprovinzen in der Mitte des 3. Jhs.*, in *Limes 6*, 1967, 113-121.

Fitz, J., *Die Eroberung Pannoniens*, in *ANRW*, II, 6, 1977, 543-556.

Fitz, J., *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit*, I-IV, Budapest 1993-1995.

Florescu, Gr., *Le camp romain de Arcidava (Vărădia). Fouilles de 1932*, in *Istros*, I, 1934, 60-72.

Gabler, D., *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren" im Gebiet östlich von Pannonien*, in *Römer und Germanen in Mitteleuropa* (Hrsg. H. Grünert), Berlin 1976, 87-121.

Garbsch, J., Gudea, N., *Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provincia Dacia*, in *ActaMP*, XIV-XV, 1990-1991, 61-82.

Glodariu, I., *Sistemul defensiv al statului dac şi întinderea provinciei Dacia*, in *ActaMN*, XIX, 1982, 23-38.

Glodariu, I., *Arhitectura dacilor – civilă şi militară (sec. II î.e.n.-sec I e.n.)*, Cluj-Napoca 1983.
Gudea, N., *Sondajul arheologic de la Teregova (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, II, 1973, 97-101.
Gudea, N., *Befestigungen am Banater Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie*, in *Limes 9*, 1974, 173-180.
Gudea, N., *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, in *Banatica*, III, 1975, 333-343.
Gudea, N., *Limesul Daciei de la Traianus (106) până la Aurelianus (275)*, in *ActaMP*, I, 1977, 97-113.
Gudea, N., *Gornea. Aşezările din epoca romană şi romană târzie*, Reşiţa 1977.
Gudea, N., *The Defensive System of Roman Dacia*, in *Britannia*, 10, 1979, 63-87.
Gudea, N., *Der dakische Limes. Materialien zu seiner geschichte*, in *JRGZM*, 44, 1997 (Sonderdruck).
Gudea, N., Bozu, O., *Pojejena-„Via Bogdanovici"*, in *Banatica*, IV, 1977, 435-436.
Gudea, N., Bozu, O., *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977-1978*, in *Banatica*, V, 1979, 181-185.
Gudea, N., Moțu, I., *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, in *Banatica*, VII, 1983, 151-202.
Gudea, N., Uzum, I., *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, in *Banatica*, II, 1973, 85-96.
Gudea, N., Zahariade, M., *Spanish Units in Roman Dacia*, in *ArqEspArch*, 53, 1980, 61-76.
Gumă, M., Luca, S. A., Săcărin, C., *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1985-1987*, in *Banatica*, IX, 1987, 199-238.
Gumă, M., Rustoiu, A., Săcărin. C., *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice efectuate în cetatea dacică de la Divici între anii 1988-1994*, in *Cerc.Arh.Aria Nord-tracă*, I, 1995, 401-413.
Gumă, M., Rustoiu, A., Săcărin, C., *Şantierul arheologic Divici. Cercetările din anii 1995-1996 (raport preliminar)*, in *Crc.Arh.Aria Nord-tracă*, II, 1997, 373-383.
Gumă. M., Rustoiu, A., Săcărin, C., *Les fibules du site fortifié de Liubcova-Stenca et de la citadelle de Divici-Grad*, in *Le Djerdap/les Portes de Fer á la deuxième moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres daciques. Kolloquium in Kladovo – Drobeta-Turnu Severin*, Belgrad 1999, 65-70.
Harmatta, J., *Studies in the History of the Sarmatians*, Budapest 1950.

Hügel, P., *Cărămizi romane ştampilate descoperite la Cladova (jud. Arad)*, in *Ziridava*, XIX-XX, 1996, 73-76.
Hügel. P., *Trei ipostaze ale văii inferioare a Mureşului de la Traian la Hadrian*, in *Ziridava*, XXII, 2000, 31-38.
Hügel. P., *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius-Aurelian)*, Cluj-Napoca 2003.
Hügel, P., Barbu, M., *Die Arader Ebene im 2.-4. Jh. n. Chr*, in *ActaMP*, XXI, 1997, 539-564.
Isaac, B., *The Meaning of the Terms* ***limes*** *and* ***limitanei***, in *JRS*, 78, 1988, 125-147.
Isaac, B., *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*, Oxford 1990.
Jevtić, M., Sladić, M., *Some Stratigraphic Issues of the Iron Age Settlements at Židovar*, in *Le Djerdap/les Portes de Fer...*, 94-97.
Jovanović, A., *Židovar in the Roman Period*, in J. Uzelac et al., *Židovar. Bronze Age ans Iron Age Settlement*, Vršac 1997, 77-80.
Kienast, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2], (2., durchgesehene und erweiterte Auflage), Darmstadt 1996.
Lakatos, P., *Funde der Römerzeit vom Gebiet der Szegediner Festung*, in *A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve*, 1964-1965, 65-81.
Lőrincz, B., *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien 2001.
Luttwak, E. N., *The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third*, Baltimore-London 1976.
Macrea, M., *Viața în Dacia romană*, Bucureşti 1969.
Macrea, M., Gudea, N., Moțu, I., *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti 1993.
Mann, J. C., *The Frontiers of the Principate*, in *ANRW*, II, 1, 1974, 508-533.
Matei, Şt., Uzum, I., *Cetatea de la Pescari*, in *Banatica*, II, 1973, 141-156.
Mărghitan, L., *Banatul în lumina arheologiei*, Bd. 2, Timişoara 1980.
Medeleț, Fl., Petrovszky, *Cercetări arheologice la castrul roman de la Berzovia*, in *Tibiscus*, III, 1974, 133-136.
Medeleț, Fl., Soroceanu, T., Gudea, N., *Descoperiri din epoca dacică de la Pescari*, in *ActaMN*, VIII, 1971, 465-475.
Mirković, M., *The Iron Gates (Đerdap) an the Roman Policy on the Moesian Limes A.D. 33-117*, in *The Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Ed. P. Petrović), Belgrad 1996, 27-40.
Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London-Boston 1974.
Mócsy, A., *Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer*, in *Limes 8*, 1974, 191-196.

Mócsy, A., *Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms*, in *Rheinisch-Westfällische Akademie der Wissenschaften*, Vorträge G229, 1978.

Moga, M., *Castrul Berzobis*, in *Tibiscus*, I, 1971, 51-58.

Moga, M., Benea, D., *Tibiscum şi războaiele marcomanice*, in *Tibiscus*, V, 1978, 133-140.

Moga, M., Russu, I. I., *Lapidariul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timişoara 1974.

Moga, V., *Din istoria militară a Daciei. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca 1985.

Nemeth, E., *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, in *EphNap*, VII, 1997, 101-116.

Nemeth, E., *Die südwestliche Grenze der römischen Provinz Dakien. Allgemeine Bemerkungen*, in *AnBan*, VII-VIII (1999-2000), 2000, 387-392.

Nemeth, E., *Granița de sud-vest a Daciei Romane. Probleme actuale*, in *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca 2001, 411-418.

Opreanu, C. H., *Der Westen des römischen Dakien und das Barbaricum in der Zeit Trajans*, in *Specimina Nova*, XII (1996), 1998, 265-282.

Opreanu, C. H., *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara 1998.

Opreanu, C. H., *Raetia, Pannonia şi Dacia în timpul lui Gallienus*, in *AnBan*, VII-VIII (1999-2000), 2000, 393-406.

Patsch, C., *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, in *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 2, Wien-Leipzig 1937.

Petolescu, C. C., *Palmyreni sagittarii qui sunt in Dacia Superiore*, in *SCIVA*, 30, 1, 1979, 102-109.

Petolescu, C. C., *Unitățile auxiliare din Dacia Romană (II)*, in *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, 237-275.

Petolescu, C. C., *Unitățile auxiliare din Dacia Romană (III)*, in *SCIVA*, 47, 1, 1996, 21-38.

Petolescu, C. C., *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti 2002.

Petrescu, M. S., Rogozea, P., *Tibiscum – principia castrului mare de piatră (I)*, in *Banatica*, X, 1990, 107-136.

Piso, I., *Maximinus Thrax und die Provinz Dakien*, in *ZPE*, 49, 1982, 225-238.

Piso, I., *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn 1993.

Piso, I., Benea, D., *Das Militärdiplom von Drobeta*, in *ZPE*, 56, 1984, 263-295.

Piso, I., Benea, D., *Epigraphica Tibiscensia*, in *ActaMN*, 36, 1, 1999, 91-107.

Piso. I., Rogozea, P., *Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum*, in *ZPE*, 58, 1985, 211-218.

Protase, D., *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenența Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, in *ActaMN*, IV, 1967, 47-72 (= *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, 95-121).

Protase, D., *Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)*, in *Banatica*, III, 1975, 345-348 (= *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, 240-243).

Protase, D., *Frontierele provinciei Dacia în timpul împăratului Traian*, in *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca 1995, 340-346 (= *Les frontières de la province de Dacie au temps de l'empereur Trajan*, in *Omaggio a Dinu Adamesteanu* (Ed. M. Porumb), Cluj-Napoca 1996, 135-139).

Răuţ, O., Bozu, O., Petrovszky, R., *Drumurile romane în Banat*, in *Banatica*, IV, 1977, 135-139.

Răuţ, O., Bozu, O., *Armata romană în Banat*, in *Studii şi comunicări. Istorie*, 1979, 195-218.

The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica (Ed. Zs. Visy), Pécs 2003.

Der römische Limes in Deutschland (Red. G. Süsskind und A. Wigg), Sonderheft der Zeitschrift *Archäologie in Deutschland*, Stuttgart 1992.

Russu, I. I., *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti 1973.

Saxer, R., *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, EpSt 1, 1967.

Schönberger, H., *The Roman Frontier in Germany: an archaeological survey*, in *JRS*, 59, 1969, 144-197.

Soproni, S., *„Limes Sarmatiae"*, in *ArchÉrt*, 96, 1969, 43-53.

Stahl. M., *Zwischen Abgrenzung und Integration. Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau*, in *Chiron*, 19, 1989, 289-317.

Strobel, K., *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn 1984.

Strobel, K., *Die Jahre 117 bis 119 n. Chr., eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der mittleren und unteren Donau*, in *Studien zur Alten Geschichte. Festschrift S. Lauffer*, III, Roma 1986, 905-967.

Strobel, K., *Die Donaukriege Domitians*, Bonn 1989.

Tudor, D., *Oraşe, tîrguri şi sate din Dacia romană*, Bucureşti 1968.

Tudor, D., *Oltenia romană*[4], Bucureşti 1978.

Vaday, A., *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*, Antaeus 17-18, Budapest 1989.

Visy, Zs., *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest-Stuttgart 1988.

Whittaker, C. R., *Frontiers of the Roman Empire (A Social and Economic Study)*, Baltimore-London 1994.

Zahariade, M., *Trupe de origine hispanică în Dacia*, in *SCIVA*, 27, 4, 1976, 479-492.

Ilustrații
Abbildungen

Fig. 1. Obiective militare şi posibila staţie vamală din sud-vestul Daciei romane (datări diferite).
Abb. 1. Die militärischen Befunde und die mögliche Zollstation aus dem Südwesten des römischen Dakien (unterschiedliche Datierungen).

Legenda: ■ castre auxiliare cercetate; ▲ castre auxiliare necercetate sau nesigure; castru de legiune; posibilă staţie vamală; localizări posibile de vexilaţii.
Zeichenerklärung: ■ untersuchte Auxiliarkastelle; ▲ ununtersuchte oder unsichere Auxiliarkastelle; Legionslager; mögliche Zollstation; mögliche Vexillationen.

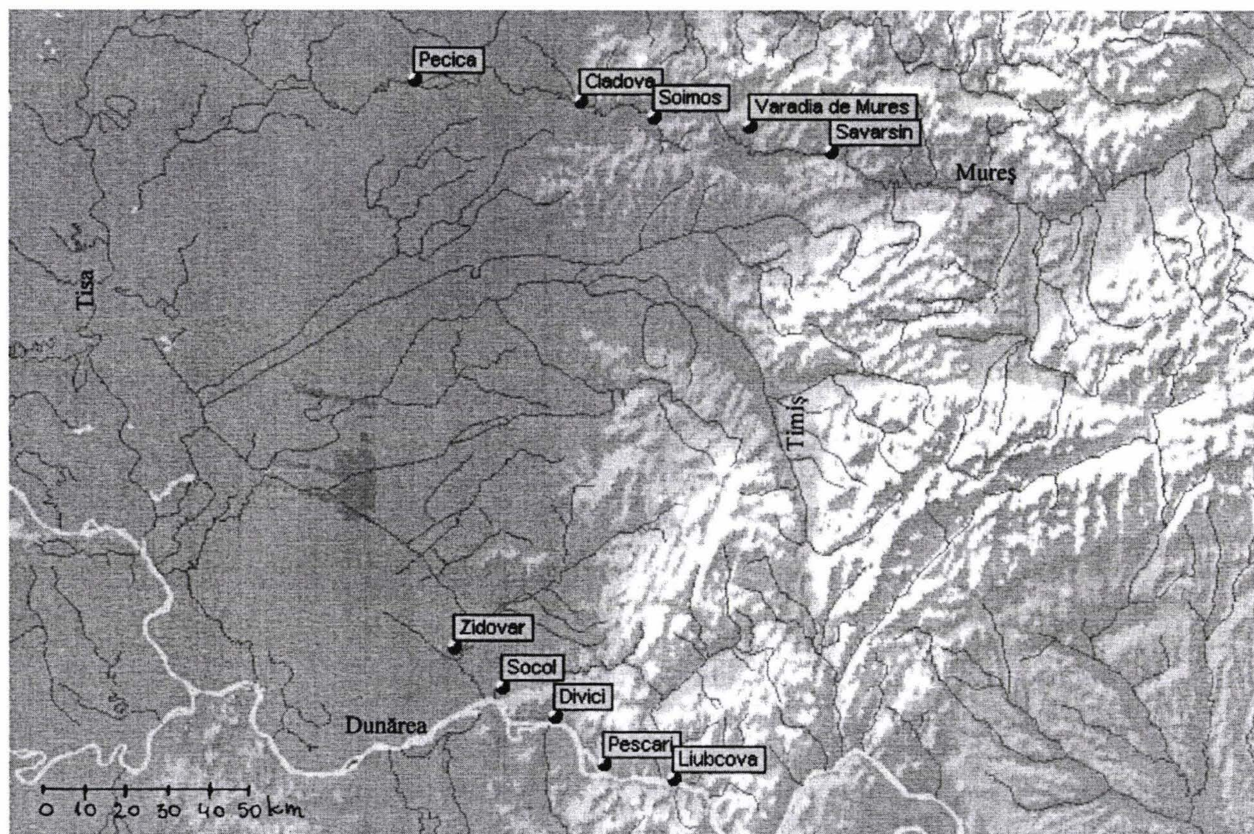

Fig. 2. Fortificațiile dacice din sud-vestul Daciei preromane (sec. I. p. Chr.)
Abb. 2. Die dakischen Befestigungen vom Südwesten des vorrömischen Dakien (1. Jh. n. Chr.)

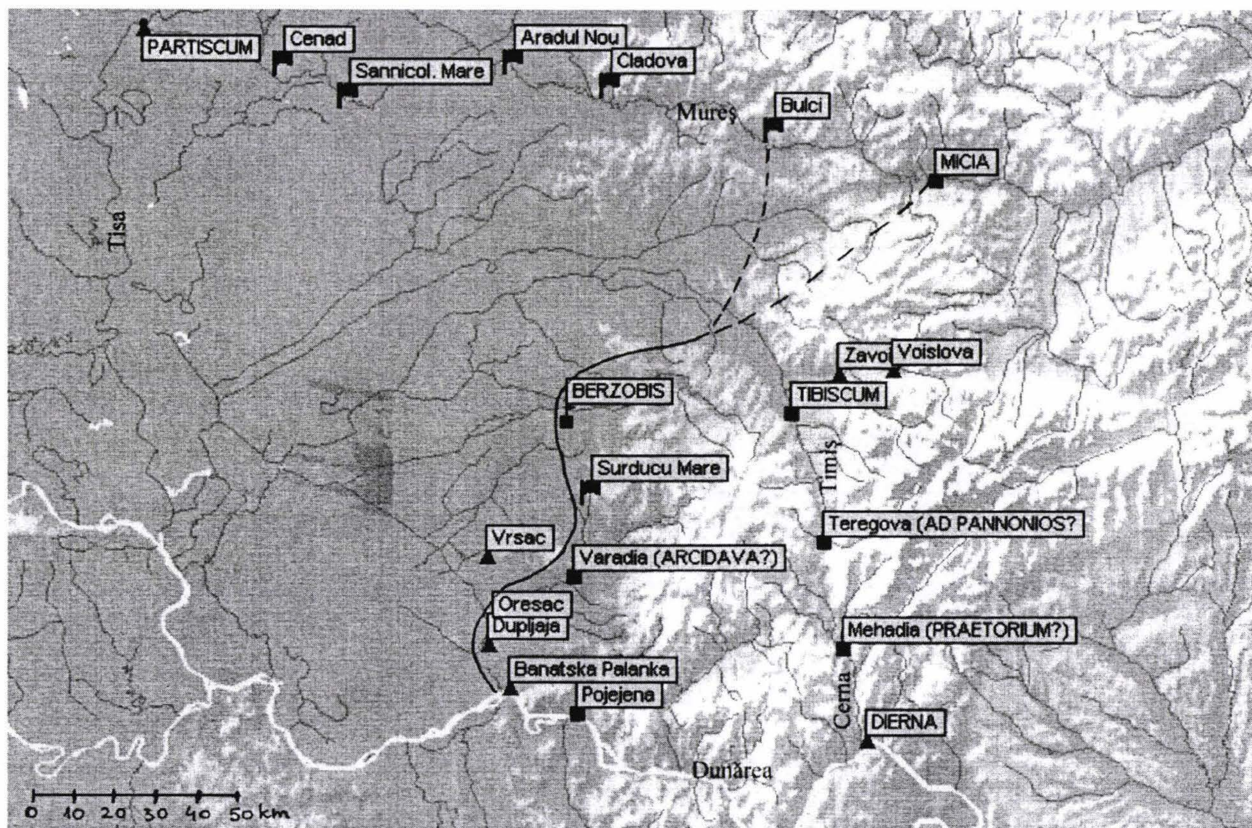

Fig. 3. Traseele posibile ale graniței sud-vestice a Daciei romane în timpul lui Traian.
Abb. 3. Die möglichen Trassen der südwestlichen Grenze des römischen Dakien zur Zeit Trajans.

Legenda: ■ castre auxiliare cercetate; ▲ castru auxiliare necercetate sau nesigure; castre de legiune; posibilă stație vamală; localizări posibile de vexilații.
Zeichenerklärung: ■ untersuchte Auxiliarkastelle; ▲ ununtersuchte oder unsichere Auxiliarkastelle; Legionslager; mögliche Zollstation; mögliche Vexillationen.

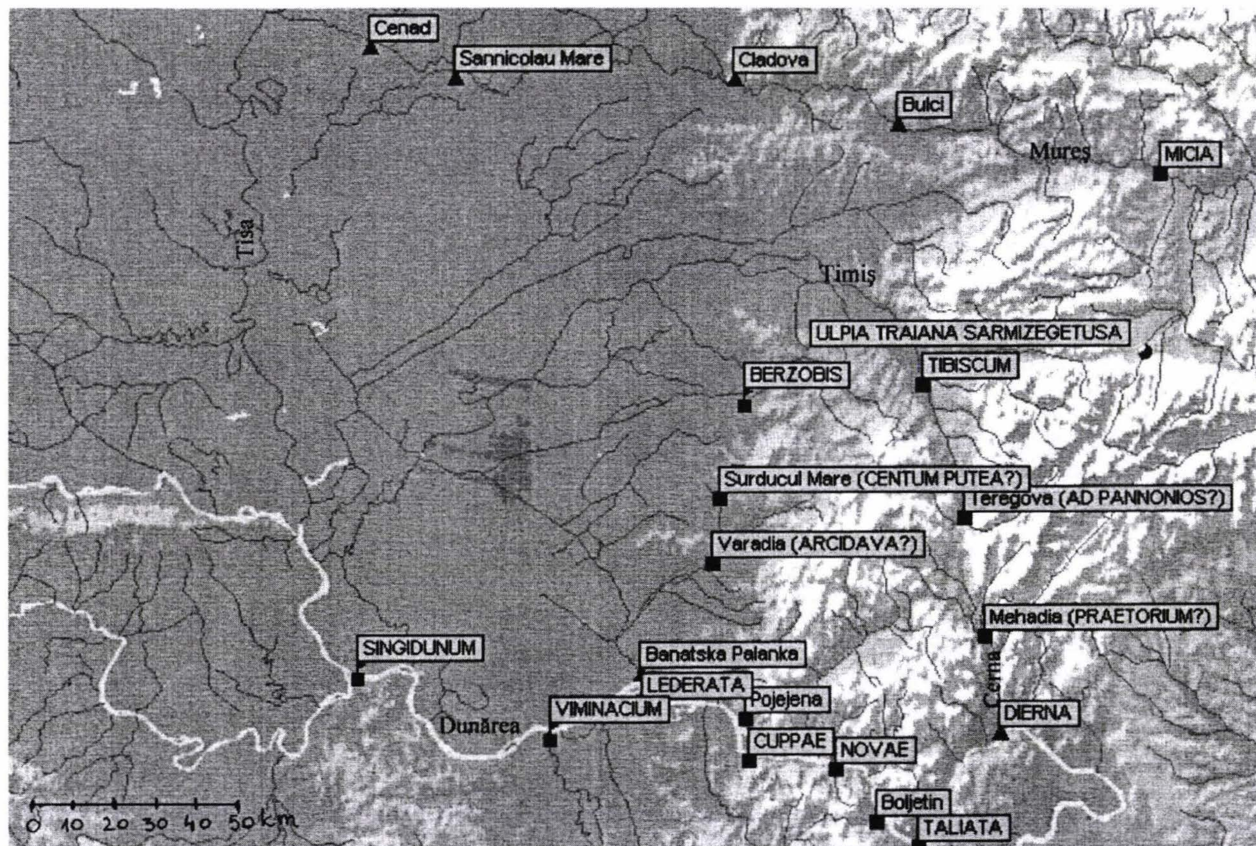

Fig. 4. Sud-vestul Daciei şi graniţa dunăreană adiacentă a Moesiei Superior.
Abb. 4. Der Südwesten Dakiens und die entsprechende Donaugrenze Obermoesiens.

Legenda: ■ castre auxiliare cercetate; ▲ castre auxiliare necercetate sau nesigure; castre de legiune.
Zeichenerklärung: ■ untersuchte Auxiliarkastelle; ▲ ununtersuchte oder unsichere Auxiliarkastelle; Legionslager

DIE DREI DAKISCHEN PROVINZEN AB 118-119

Fig. 5. Cele trei provincii Dacia de la 118/119 p. Chr. (după I. Piso, *Fasti provinciae Daciae,* Bonn, 1993).
Abb. 5. Die drei dakischen Provinzen ab 118/119 n. Chr. (nach I. Piso, *Fasti provinciae Daciae,* Bonn, 1993).

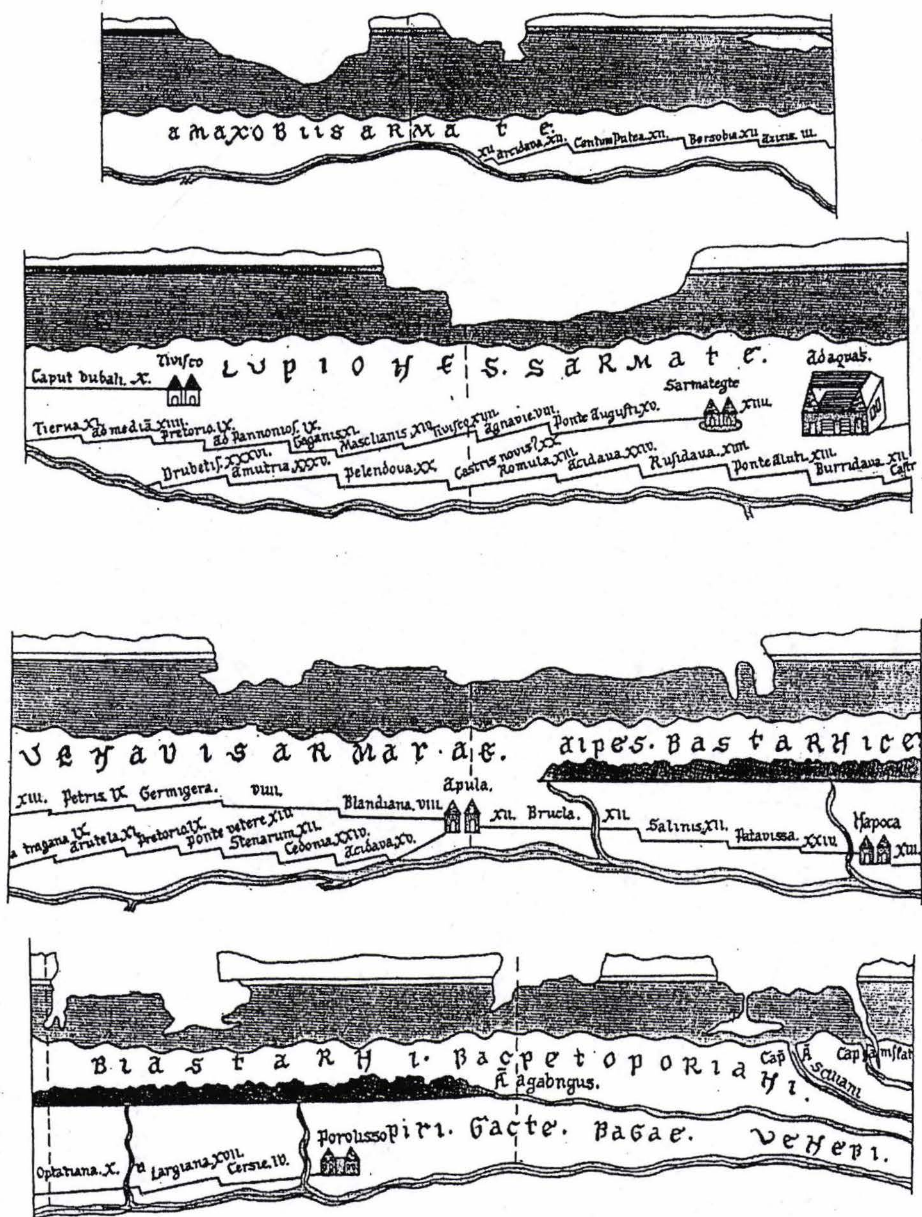

Fig. 6. Dacia pe *Tabula Peutingeriana*, Segm. VII și VIII (prezentare simplificată; după *Atlasul istoric al României*, București, 1988).

Abb. 6. Dakien auf der *Tabula Peutingeriana*, Segm. VII und VIII (vereinfachte Darstellung; nach *Atlasul istoric al României*, București, 1988).

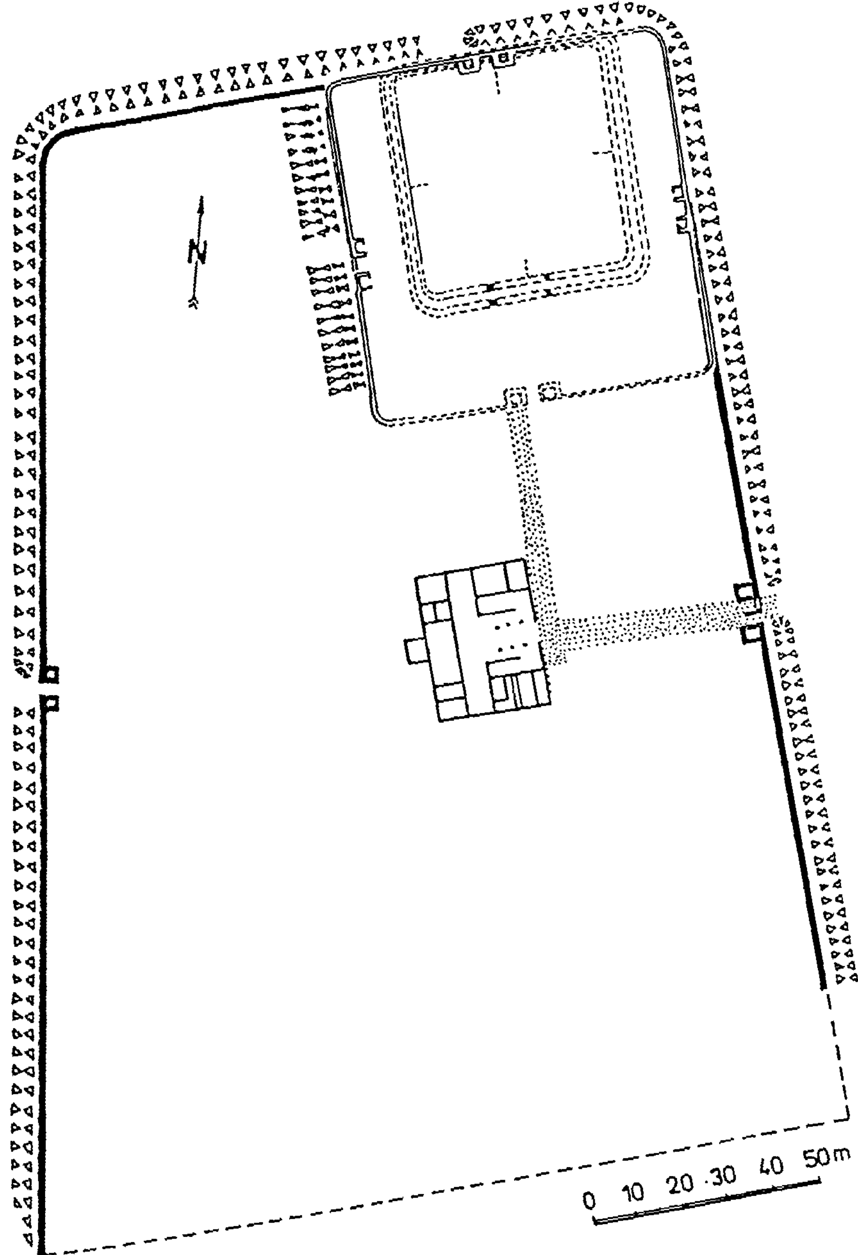

Fig. 7. Castrele romane de la Tibiscum (după N. Gudea, în *JRGZM*, 44, 1997).
Abb. 7. Die römischen Kastelle von Tibiscum (nach N. Gudea, in *JRGZM*, 44, 1997).

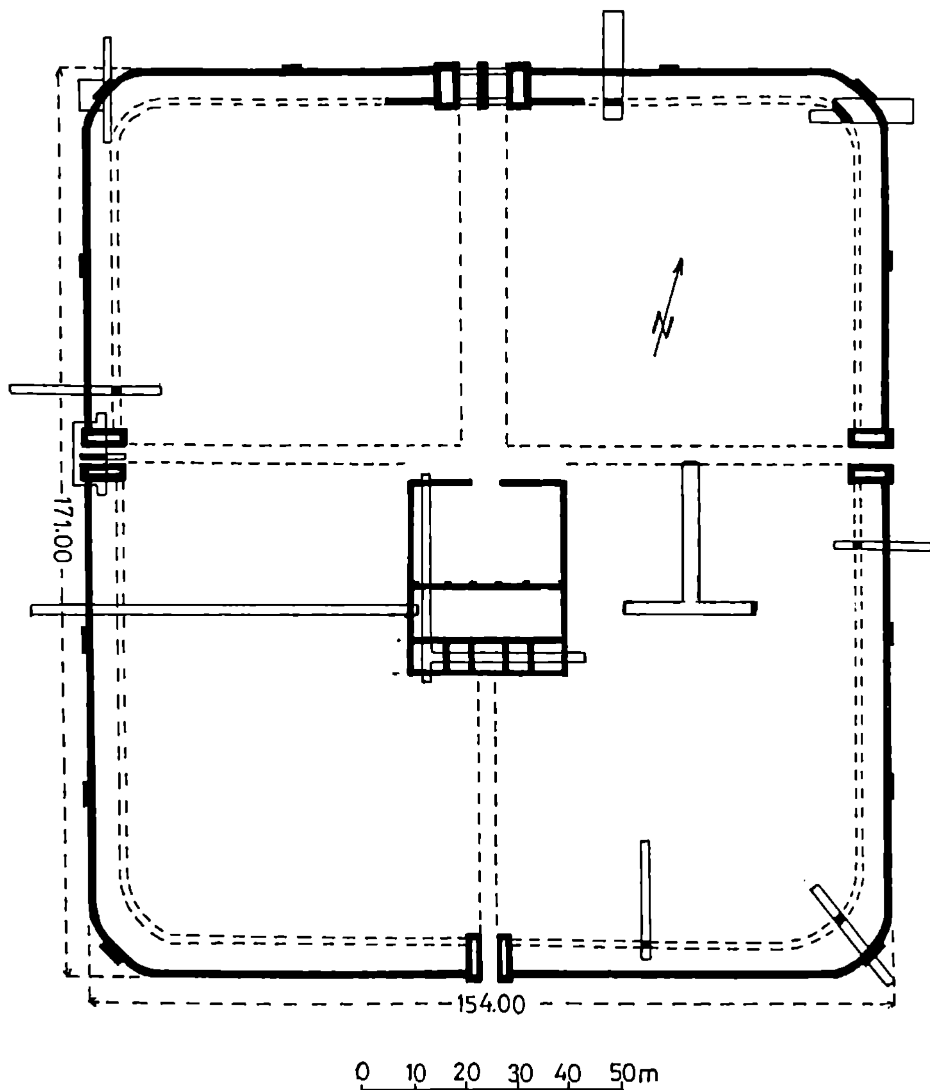

Fig. 8. Castrul de piatră de la Vărădia-„Pustă". Plan după Gr. Florescu, în *Istros*, I, 1934, cu noile săpături începând cu anul 1996.
Abb. 8. Das römische Steinkastell von Vărădia-„Pustă". Grundriss nach Gr. Florescu, in *Istros*, I, 1934, mit den neuen Ausgrabungen seit 1996.

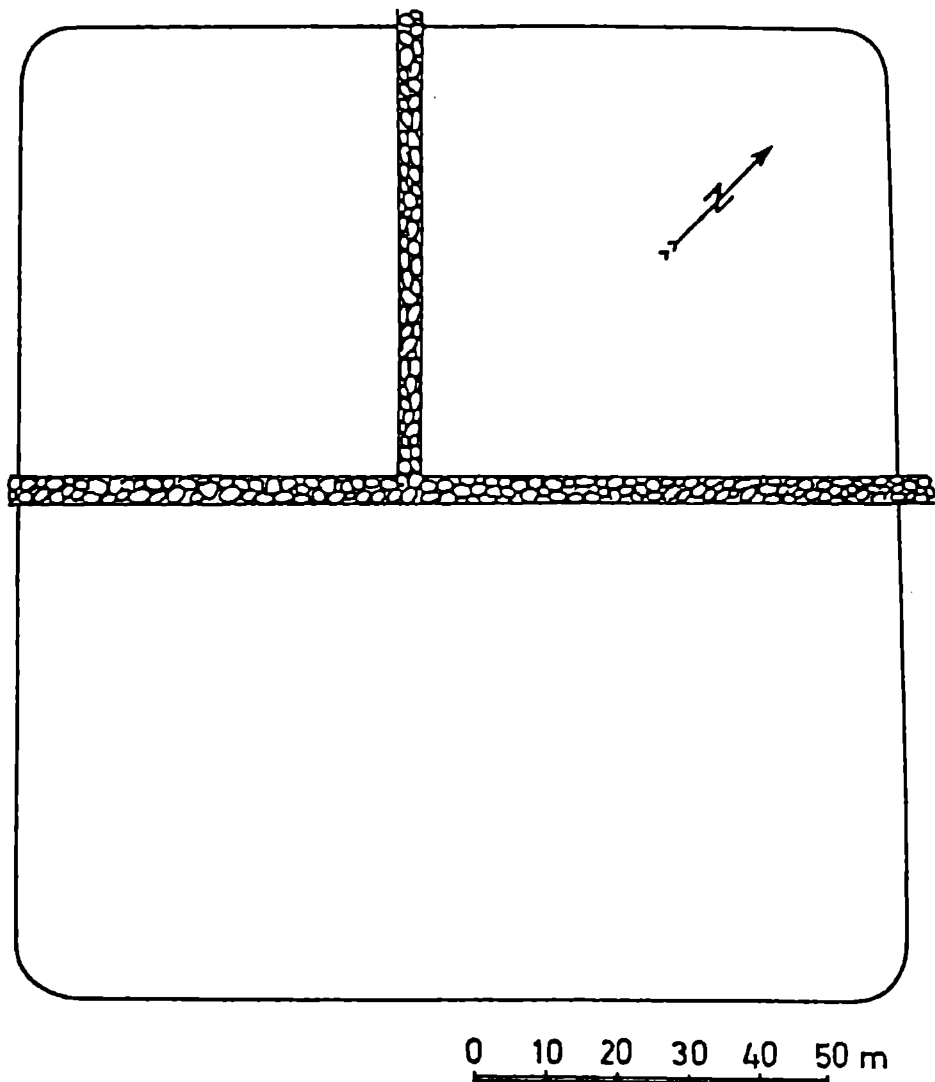

Fig. 9. Castrul de lemn și pământ de la Surducul Mare (*Centum Putea?*) (după N. Gudea, în *JRGZM*, 44, 1997).
Abb. 9. Das Holz-Erde-Kastell von Surducul Mare (*Centum Putea?*) (nach N. Gudea, in *JRGZM*, 44, 1997).

Tiparul executat la:

® Imprimeria
MIRTON
Timişoara, str. Samuil Micu nr. 7
Tel.: 0256-225684, 0256-272926;
Fax: 0256-208924
E-mail: mirton@mail.dnttm.ro
www.mirton.ro

thEduard Nemeth

În seria ***Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica*** au apărut:

I. Florin Draşovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*
II. Florin Draşovean (Ed), *The Vinča culture: its role and cultural connections*
III. Georgeta El Susi, *Vânători, pescari şi crescători de animale în Banatul mileniilor 6 î.Ch. - 1 d.Ch.*
IV. Vasile Rămneanţu, *Emanuil Ungureanu*
V. Marian Gumă, *Epoca Bronzului în Banat*
VI. Rodica Vârtaciu, *Centre de pictură românească în Banat, sec. XIX*
VII/1. Florin Medeleţ, Nicoleta Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică*
VIII. Ioan Haţegan, Filipo Scolari, *Un condotier italian pe meleaguri dunărene*
IX. Lajos Kakucs, *Contribuţii la istoria agriculturii în Banat (sec. XVIII - XIX)*
X. Radu Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia romană*
XI. Vasile Dudaş, *Aurel Cosma*
XIII. Gh. Lazarovici, Fl. Draşovean, Z. Maxim, *Parţa*,vol. I.1, 2
XIV. Florin Draşovean, (Ed), *The Late Neolithic of the middle Danube Region*
XV. Lidia Maria Gaga, *Norme sociale şi atitudini individuale în obiceiurile de familie din Banat*
XVI. Doina Florica Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*
XVII. Coriolan Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*
XVIII. Miodrag Milin, *Rezistenţa anticomunistă în Munţii Banatului*, vol. I
XIX. Dumitru Ţeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*
XX. Ioan Munteanu, *Sever Bocu*
XXI. Andrei Kiss, *Avifauna din zonele umede ale Banatului*
XXII. Elena Borugă, *Traian Vuia*
XXIII. Florin Gogâltan, *Bronzul timpuriu şi mijlociu în Banatul românesc şi pe cursul inferior al Mureşului. Cronologia şi descoperirile din metal*
XXIV. *Repertoriul arheologic al Mureşului inferior. Judeţul Arad*
XXV. Andrei Kiss, *Dionisie Linţia*
XXVI. Horia Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania şi Banat: Cultura Coţofeni*
XXVII. Sorin Petrescu, *Locuirea umană a peşterilor din Banat până în epoca romană*
XXVIII. Miodrag Milin, *Rezistenţa anticomunistă din Munţii Banatului*, vol.II.
XXIX. Iancso Arpad, *Istoricul podurilor din Timişoara.*
XXX. Florin Draşovean (Ed), *Festschrift für Gheorghe Lazarovici*
XXXI. Ioan Haţegan, *Habitat şi populaţie în Banat (secolele XI-XX)*
XXXII. Petru Rogozea, Valentin Cedică (Ed), *Festschrift für Florin Medeleţ*
XXXIII. Fl. Draşovean *et alii*, *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăviţa*
XXXIV. Vasile Rămneanţu, Lucian Ciucurel, *Istoricul gazetei Cuvântul Satelor (Scris de Ion Ciucurel).*
XXXV. Nicolae Săcară, *Icoane pe sticlă din Banat. Catalog*

În pregătire:

XXXVI. Fl. Draşovean (Ed), *Prehistory of Banat*, vol. II. The Neolithic

I.S.B.N.: 973-661-691-6